

BECK LAJOS

A RÉGI
MAGYARORSZÁG

BUDAPEST
1 9 4 4

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ TÁRSASÁG

Minden jog, a fordítán yoga is fenntartva

Copyright by Universitas, 1944

73543 - Révai Irodalmi Intézet nyomdája, Budapest
(Felelős: Tóth Lajos)

FERENC JÓZSEF

„Durch sein Macht'und Staatsbewußtsein wird der Monarch schlechthin von allen abgesondert, ausgenommen und einsam.“

Hegei, Phénoménologie.

I.

Az olműtzi érseki palota boltíves fehér termében két férfiú ül egymással szemben, a barna fakereszt alatt.

A fiatalabb, igazában csak serdülő ifjú. Vékony, karcsú testére feszesen simul a fehér kabát, nyakában egyetlen ékesség: az aranygyapjú. Rózsás, fiatal arcán, amelyet a gond még nem barázdált meg, most az izgalom pírja ül. Szép, acélos-kék szeme feszült várakozással tekint társára.

A másik, javakorbeli férfiúnak hosszúkás, különös formájú, kissé keskeny feje, mely „mintha szürke márványból volna kifaragva“,¹ magas homloka, kezének finom, nyúlánk ujjai az évszázadokon át kitenyészett fajtára mutatnak. Mélyenfekvő szeme fáradt, mégis különös energiától izzik; hangja csöndes, mégis kivételes eréllyel szól. Egy ember, aki ismeri az életet, ismeri az embereket és fölényes hidegvérrel tekint le rájuk.

1848 december 2-át írták.

Az ifjú: *Ferenc József*, akit az imént fogadott császár az érseki nagyteremben nagybátyja, Ferdinánd. A másik: *Schwarzenberg Félix* herceg, az új császár első minisztere.

Ferenc József most van először négy szemközt azzal a férfiúval, aki vállalkozott, hogy nehéz feladatának elvég-

¹ *Széchenyi „Blick“-jében* „halvány vampyrnak“ nevezi.

zésében tanácsadója legyen. Eddig csak tanáraival, katonai és politikai tudnivalóinak mestereivel volt dolga, akik jól-rosszul kioktatták arra, amire az ő hitük szerint egy nagy birodalom várományosának szüksége lehet. Nevelői, jó osztrák katonai szellemben megvénült tábornokok, Ferenc császár bürokratizmusában megcsontosodott hivatalnokok és a klérus hitbuzgalomban kivált tagjai megtanították a *formákra*, anélkül, hogy a dolgok lényegébe bevezették volna. A szabályokat ismerő katonát formálták belőle, aki annyira megszerette az uniformist, hogy sohasem vált meg tőle; jó hivatalnokot neveltek belőle, aki hetven éven át hajnali négy órakor már íróasztalánál ül majd, hogy Ferenc nagyatyja mintájára a beérkezett aktákat pontosan elintézzze.

Ezekon a tanárain kívül még a ragyogó külsejű, elragadó modorú, de ha elveiről volt szó, kegyetlenül következetes *Rauscher* apátúrral, a későbbi bíboros herceg-érsekkel, szigorú lelkiatyjával, a jozefinista egyházpolitika legerősebb üldözőjével volt eddig sűrű érintkezése. Ő oltotta az ifjúba vallásosságát, Istentől való elhivatottságának hitét. Ő iktatta lelkébe azt a tanítást, amelyet uralkodása első évtizedeiben az élettapasztalás sem tudott belőle kiölni, hogy nemcsak hitbéli eretnekek vannak, de a világi életben is akadnak gyakorta ilyenek, akik tagadják a jól beválnak helyességét, a fennálló rend igazságát és beteges, mindig újat hajszólo lázukban felforgatásra törekszenek.

Azok között, akik fejlődésére eddig befolyással voltak, a legnagyobb hatást nem is egy férfi, hanem egy nő gyakorolta reá. Édesanyja: *Zsófia főhercegasszony*. Ebben az asszonyban száz férfiú energiája tombolt. Igazi politikus lélek, annak is a veszedelmes fajtájából. Ifjúságában a romantikus katolicizmus híve, politikában a rendi alkotmányosság pártolója, akit azonban haladó elvekkel gyanúsítottak meg. Amikor a 48-as eszmék hódítani kezdenek Ausztriában, rokonszenvet mutat irántuk, mert azoktól várja a tehetetlen uralkodó-rendszer bukását és e rendszer megtestesítőjének, *Metternichnek* eltávolítását a kancellári palotából. Metternichet gyűlöli, mert egyhely-

ben topogó politikájának tulajdonítja Háza hanyatlását. Ezért, legalább az első időkben, kész titokban a forradalom embereivel is szóbaállani, akiket később Háza megaláztatása után, halálos gyűlölettel üldöz. Nagy célja: dinasztiája felemelése érdekében legyűri féktelen ambícióját és lemondásra kényszerítvén gyengeelméjű sógorát: Ferdinándot, kísértet járással megfélemlíti saját urát, is,² hogy az is visszavonja trónöröklési igényeit és megnyissa az utat a trónhoz tizennyolc éves fia számára. Ezzel megmenteni véli a Habsburgok birodalmát a sok tehetetlen aggastyán kínlódásától, akik Ferenc halála óta, élükön Lajos főherceggel, a monarchia igazgatásával vergődtek, így egyetlen álma, vágya, reménysége valóra válhatott: fiát, az ifjúságot, az erőt trónra ültethette, hogy ez a nagy elődök példájára újra nagygyá tehesse az elvéhédtt császárságot.

Schwarzenberg Félix herceg, a német-cseh feudális főurak rendkívüli példánya volt. Arisztokrata és mégis megveti rangbéli társait,³ konzervatív és mégis le tudja majd törni az őt hatalomra segítő sógorát: *Windischgraetz* herceget, a trónmentő diktátort, amikor ez tisztán főúri kormányzást akar bevezetni a császárságban és ki akar békülni a konzervatív magyar főurakkal. Dölyfös és mégis együtt tud dolgozni az alsó osztályokból felkerült tehetségekkel, akiket — Bach-módjára — kihasznál, „utilizál“. Szuverén mosollyal nézi a törtetőket, akik hízelegve, csúszva-mászva igyekeznek a hatalom fájára, hogy rangot, vagyont szerezzenek. Neki a hatalom *magáért* a hataloméért kell, azért, amire egész életében vágyott, hogy valahol, valamilyen területen *igazán kiélhesse magát*.

2 Ferenc Károly főherceg korlátolt, mélyen vallásos ember volt. Makacsul ragaszkodott trónöröklési jogához. Erről való lemondására csak úgy lehetett rábírní, hogy egy éjjel „megjeleníteték“ előtte atyja: Ferenc császár és király szellemét, aki a renunsciációra rábeszélte. Az udvari embert, akit erre a szerepre felbéreltek, gyors előléptetésben részesítették;

3 „Ich kenne in der ganzen Monarchie nicht 12 Männer unseres Standes“, — mondja arisztokrata társairól, — „die unter den gegenwärtigen Zeitverhältnissen mit Nutzen in einem Oberhaus Platz finden könnten.“

„Für seine machtumde Politik kämpfte er mit stahlharter Seele.“ Élt nagyvilági életet, megkóstolta Európa fővárosaiban azoknak minden gyönyörűségét. Játszott a szerelemmel, győzött és súlyosan megégette magát.⁴ Elment a harctérre és olasz golyózápor között győzte meg önmagát bátorságáról. Mert számára az élet csak nagy játék volt, gyönyörűség játék, amelyben az győz, aki jobban bírja erővel, elszántsággal, ésszel és hidegvérrel. Nem járta ki a politika magas iskoláját, nem ismerte különösképpen hazája: Ausztria belső politikai viszonyait. Ezért vádolta meg őt titkos ellenfele: *Kübeck* báró „arrogante Unwissenheit“-tal és ezért sóhajtott fel ő maga a magábaszállás egyik ritka pillanatában: „Hätte ich nur mehr gearbeitet!“ De a nagy játékos vakmerőségével rábízta magát cinikus és kegyetlen természetének minden erejével *ösztoneire*. És amíg egyfelől ezek az ösztönök beteges lelkét értelmetlen kegyetlenségre bírták az aradi és bécsi szabadsághősökkel szemben, addig másfelől tudta játszani a főváros szalonjainak síkos parkettjén a „kor szavának“ megértőjét, aki látszólag tud a 48-as idők szellemének megfelelő programot hirdetni és hajlandóságot mutatni minisztertársának: *Stadion* „grófnak külföldi, alkotmányos példákra támaszkodó politikája iránt. Mert taktikáznia kellett most, amikor végre kezébe került a vágyva-vágyott nagy játéknak ütőkártyája, a legnagyobb, amiről álmodhatott, amelyért érdemes élni. Egy roszkatag birodalmat kell újra építenie, egy tapasztalatlan ifjúból kell császárt gyúrnia. Itt van előtte az anyag, amelyből két kezének finom ujjai most Európa fejedelmét formálhatják ki.

Schwarzenberg amint rátekinthet erre az ifjúra, úgy erezi, hogy a magamódján máris szereti.⁵ Az ifjú okosan

⁴ Angliában megszöktette *Lord Ellenborough* feleségét, amiért társadalmi bojkott alá került a szigetországban..

⁵ „Mit Tränen in den Augen, konnte er (Schwarzenberg) von ihm sprechen.“ (*Witzthum*: Berlin und Wien 326. l.) *Kempen*, a híres rendőrmiszter nagyérdékű naplójában feljegyzte, hogy *Mayendorff*, orosz nagykövet így jellemezte *Schwarzenberg*nek a császár-hoz való viszonyát: „Il ne craint pas de paraître avoir du Coeur.“

néző szemei, várakozásteljes tekintete, fiatal, karcsú testének megfeszült tartása mutatja, hogy sokat, nagyon sokat vár mesterétől. És ő nem akarja, hogy csalódjon benne. Egész férfit akar csinálni belőle, aki megérti hivatását és követi az ő tanácsát. Mert ehhez ragaszkodik. Tanítványa tapasztalatlan, a megoldandó feladat roppant nehéz. Megoldani csak az képes, aki ismeri az életet, az emberek milliónyi arcát. Ebbe a boszorkánykonyhába csak az merészellen belenyúlni, akiben van tapasztalás és erő. Benne pedig — viharos élete, egészségét megrontó kicsapongásai dacára — csodálatos energiák tombolnak. És mind arra hajtják, hogy erős kézzel tartsa kezében a kormányzatot.

Vájjon a szembenülő ifjú is így gondolkozik-e majd!

Egyelőre hallgatja első minisztere szavát. És egy nagy álomkép bontakozik ki szemei előtt, amint az megrajzolja a habsburgi birodalom céljait, útját, határait. Amit nagyatyja, Ferenc, kicsinyes lélekkel kiejtett gyenge kezéből: a német-római császárságot, annak képe ébred fel most előtte. Egy hetvenmilliós *Mitteleuropa*, amelynek ő lenne legfőbb fejedelme. Itt, az ausztriai császárság birodalmában egy központi, erős szervezet foglalná egybe a különböző nemzetiségű és nyelvű népeket, a német Bwmd-ban pedig, egy szorosan megfegyvelzett szervezetben, a csá-

(Kempfen: Das Tagebuch 58. 1.) Maga Schwarzenberg pedig így ír császáráról Metternich hercegnek: „Der Kaiser erkennt die Größe und die Schwierigkeit seiner Aufgabe, und hat den festen Willen, sie zu lösen. Sein Verstand ist scharf, sein Fleiß in den Geschäften, besonders in seinem Alter, bewunderungswürdig. Er arbeitet ernstlich zehn Stunden im Tage... Sein Anstand ist würdevoll. Sein Benehmen gegen die Leute überaus höflich, etwas trocken. Die Gefühlmenschen sagen, er habe zu wenig Herz. Von der gewissen warmen und flachen Gutherzigkeit mancher Erzherzoge findet man keine Spur. Er ist aber allgemein zugänglich, geduldig und hat den guten Willen, allen gerecht zu sein. Er hat einen gründlichen Abscheu vor jeder Lüge und ist vollkommen verschwiegen... Er ist physisch und moralisch ein furchtloser Charakter. Die Zeit wird ihn noch selbständiger machen, wozu ich das meinige gewissenhaft beitrage und das Reich wird in ihm das haben, was es vor Allem braucht, — einen Herrn.“ (Fürstlich *Metternichisches* Familienarchiv in Plass, 24. Juli 1850).

szár irányítaná a fejedelmeket, a fejedelmek útján népeiket, közös érdekeik erőteljes szolgálatában.

Nem nagyszerű kép ez egy ifjú császár előtt! Amit kusza, homályos tervek formájában hallott eddig szűkebb körében; amire édesanyja mindig ráirányította figyelmét, anélkül, hogy így megmagyarázta volna neki; amire *Rauscher* intette, hogy a hitetlen poroszok kezéből az egyetlen igaz kereszténységnek mentse meg Németországot: most itt állott előtte lángoló világossággal.

Milyen szemmel nézhetett az ifjú császár erre a kiválasztott férfiúra, akit — úgy vélte — a Gondviselés küldött el neki. Micsoda szunnyadó, ismeretlen erőket, vágyakat, reményéseket ébreszthetett fel benne *Schwarzenberg*, amelyekről talán még homályosan sem sejtette, hogy már csíráznak lelkében. És milyen kiváltságosnak, páratlannak tűnhetett az az ember előtte, aki ezt most neki hirdeti.

Az olműtzi érseki kastély boltíves termében így ült egymással szemben 1848 december 2-án két férfiú. A perc elszállott, de amit hozott, annak emléke megmaradt a császár szívében és agyában és átkísérte egy másik század második tizedébe.

Schwarzenberg szétnézett a birodalmon, tekintete végigment Németország fejedelemségein, uralkodója ausztriai tartományain, mielőtt munkához fogott. Már ott ült *Kaunitz* herceg bécsi palotájában, abban a kis teremben, annál az íróasztalnál, amelynél a „nagy kancellár“: *Metternich* intézte Közép-Európa sorsát.

Schwarzenberg elgondolkozott. Halvány mosoly futott át keskeny arcán, amikor arra gondolt: mit tenne most az ő helyében *Kelemen* herceg? Volna-e még nemzetgyűlés a frankfurti Pál-templomban és országgyűlés a krémsieri tanácssteremben?

Mintegy önmagának válaszádsul lassan, tagadóan rázta meg a fejét. Az öreg herceg bizonyára régen szétkergette volna mindkét gyülekezetet. De ő nem volt *Metternich*. Neki nem voltak megváltozhatatlan elvei,

amelyeket nem módosíthatott sem az idő, sem a viszonyok változása.

Öt nappal Ferenc József trónralépése előtt, az akkor még Bécsben ülésező parlamentnek „őszintén és hátsó gondolat nélkül”⁶ egy alkotmányos monarchia tervét rajzolja fel, amelyben a törvényhozás joga az uralkodó és a választott népképviselő kezébe volna letéve. Minden nemzetiségnek egyforma jogokat és autonómiát ígér, főkéntük azonban erőskezű központi hatalmat kíván fenntartani.

Ilyen körülmények között jogos volt a száműzetésben élő *Metternich* herceg kérdése bizalmasához, *Kübeck* báróhoz: „Spielt der liberale Geist in unserem hartbedrängten Reiche eine Rolle, oder ist die Rolle nur ein Spiel?” Es jellemző, mert fején találja a szöveget *Kübeck* válasza, akinek úgy tűnik, hogy *Schwarzenberg* politikája oda irányul, hogy a népképviselői formákat azoknak annyi térre való bevezetésével — lejárassa.

A naiv osztrákok, de a csehek is, pülanatokra elkábulnak e vakmerő szemfényvesztésre. De felrázza őket egy morva újságíró: *Adolf Franckel*, aki a világot bejáró szatírjában így gúnyolja ki versben *Schwarzenberg* „alkotmányát”:⁷

*Wir sind etwas
liberalzwar, Doch besonnen und
verständlich, Konstitutionell von
aussen, Aber absolut
inwändig; Autonomisch werden
alle Landesteile sich
gestalten, Doch zentrale
Bajonette Wird das Militär
erhalten. Die Regierung wurde
vielfach Der Parteilichkeit
verdächtigt, Alle
Nationalitäten Sind fortan gleich
unberechtigt. Alle Nationalitäten*

⁶ „Aufrechtig und ohne Rückhalt.“

⁷ Ein Programm von *Adolf Franckel*.

*Sind von nun an gleich geschätzt,
Nötigenfalls wird die eine
Auf die andere gehätzt.
Dies Programm zuhalten, geben
Wir einmütig das versprechen.
Sollt es sich nicht ganz bewähren,
Werden wir es ehrlich brechen.*

És Schwarzenberg hagyja ülésezni a megbízhatlan Bécsből Kremsierbe parancsolt parlamentet. „*Ausreden lassen*“ — mondotta egyszer a frankfurti német parlamentbe küldött képviselőjének: *Schmerlingnek*. És ugyanezt vallja a kremsieriekkel szemben is. De ő maga nem vesz részt tanácskozásaikon, nem áll szóba annak vezető politikusaival. Lenézi, sőt megveti őket, de túri, amíg nem válik ez az egész „parlamenti játék“ fölöslegessé számára.

*

Pedig ez a *kremsieri országgyűlés* teoretikussága mellett is igen mélyreható munkát végzett. Ferenc József minden oktrojált „alkotmányánál“, októberi diplomájánál, pátenseinél nagyobb szabású volt az a reformtervezet, amelyet e félreeső vidéki városban a márciusi szabadelvűség képviselői megteremtettek. Mert az ausztriai császárság életkérdésének megoldására fordították minden erejüket. Azt a kérdést akarták békés megegyezéssel megoldani, amely a monarchia felbomlásáig ennek legfőbb problémája volt s végső percéig megoldatlan maradt.

Ez a kérdés: a *centralizmus* és *föderalizmus* nagy kérdése volt.

Azért volt nagyjelentőségű e téren a kremsieri országgyűlés munkája, mert itt nem a császári kancelláriákban kiagyalt tervezet, és nem népgyűléseken hirdetett határozatok akarták a birodalom békéjét végre meghozni, hanem maguk a birodalom népképviselői jutottak el oly megoldáshoz, amely talán a császárság további életútját kijelölhette volna. Itt, a Habsburgok birodalmában, eddig a soha kifejlődni és érvényesülni nem tudó *nép-akarát* kívánt elsősorban érvényesülni és összekötni a nem-

zeti gondolatot a demokrácia követeléseivel, egy igazságos megoldás keretében a különböző népfajok számára meg akarta teremteni a békés, harmonikus együttműködés feltételeit. Egy, még a középkori felfogáson alapuló, abszolút fejedelmi akaratra felépített birodalmat akartak közös elhatározásból hozott határozattal népképviselőten nyugvó, modern állammá átszervezni.

Ezek a 48-as forradalomból kisarjadt erők most az elképzelhetően legnehezebb feladatra vállalkoztak: egyfelől egy nemzetiségekre tagolt birodalomban a történelmük, vérük, nyelvük, szokásaikban különböző népfajok ősinek hirdetett jogainak megszorítására a központi hatalom érdekében, másfelől ennek a császári hatalomnak rászorítására, hogy eddig gyakorolt, a kormányzat minden ágazatára kiterjedő hatalmának egy részéről lemondjon az egyes, új hatalommal felruházott tartományok javára.

Ez a nagyjelentőségű munka hatalmas szellemi erők jóakaratóu törekvésén épült fel. A történetírás — tiszteltreméltó kivételektől eltekintve — alig értékeli a kremsieri parlament tárgyalásainak jelentőségét, amint hogy azokat teljességükben a legutolsó időkig nem is ismerte. Csak amióta avatott kezek⁸ újból feldolgozták ennek az országgyűlésnek naplóit és a bécsi császári titkos levéltár idevonatkozó adatait, derülhet fény arra a nagyszabású munkásságra, amelyet ott az ausztriai népek képviselői kifejtettek. Annál csodálatraméltóbb ez a munka, mert nem a parlamenti küzdelmekben megedzett férfiak, hanem a parlamentarizmus terén újoncok állottak ennek az országgyűlésnek élén. És végezték munkájukat, tisztán képességeikre, tanultságukra, tiszta lelkesedésükre utalva. Tapasztalat híján talán túlságosan teoretikusok voltak s túlnaivak, akik a francia forradalmak papiros-elveit s a doktriner irodalom tanításait túlszigorúan vették és naiv

⁸ Lásd: Josef Redlich, bécsi professzor nagyszabású munkájában: „Das Oesterreichische Staats und Rechtsproblem“-ben feldolgozott nagy anyaggyűjteményt és a kremsieri országgyűlés naplóit.

hittel lelkesedtek nem mindig életrevaló eszményekért, de tárgyalásaik folyamán még ezt a fogyatékoságot is levetkeztek és bölcs önmérséklettel lehetővé tették a különböző ellentétek kiegyenlítését.

Két erős párt küzdött itt egymással. Egyfelől a nagy cseh történettudós és politikus: *Palacky*- és veje: *Rieger* által vezetett cseh föderalista párt, másfelől a *Mayer* előadó, *Hein*, *Lasser*, *Brestél* és társaik által irányított német-ausztriai párt, amely a császári centralista hatalom fenntartásáért szállt síkra, de emellett a széles alapokon megszervezett nemzeti önkormányzatok megteremtésének feltétlen szükségességét hirdette.

A csehek *Palacky* szavára a tiszta föderalizmus mellett törtek lándzsát az egyes „országoknak“, tartományoknak az igazgatás legszélesebb terén való jogait kívánván biztosítani. De hangsúlyozták egyszersmind, hogy feltétlen szükségességét látják a habsburgi császárság fennmaradásának, mely egyedül képes a birodalmat együtt tartani.

Klasszikusan fejti ezt ki *Palacky Soiron-hoz*, a frankfurti nemzetgyűlés alelnökéhez intézett híres levelében, amelyben megindokolja, hogy a csehek miért nem mennek el a frankfurti Pál-templomi országgyűlésre. A habsburgi császárságnak védelmére így kiált fel: „Wahrlich, existierte der österreichische Kaiserstaat nicht schon längst, man müsste im Interesse Europas, im Interesse der Humanität selbst sich beeilen, ihn zu schaffen“.⁹ És ezt kérdezi: „Warum ist der österreichische Staat... haltunglos und beinahe ratlos? Weil er, in unseliger Verblendung solange her die eigentliche rechtliche und sittliche Grundlage seiner Existens selbst verkannt, und verleugnet hat: den Grundsatz der vollständigen Gleichberechtigung und Gleichbeachtung aller, unter seinem Zepter vereinigten Nationalitäten und Confessionen“.¹⁰

⁹ Érdemes ezen mondást összehasonlítani Ferenc Józsefnek e fejezetben *Koerber* osztrák miniszterelnöknek Gödöllőn a monarchia létjogáról adott magyarázatával.

¹⁰ *Palacky* első megoldási tervében 4 csoportra akarta bontani az ausztriai Gesamtstaat-ot s e 4 csoportba nem vonta be

Az ellentét nagy volt látszólag Palacky merev, doktriner álláspontja s az ausztriai németiség képviselőinek a császárság jogainak s a németiség vezető szerepének megőrzésére irányuló álláspontja között. De a másik cseh vezér: *Rieger* gyakorlatibb felfogása és a németiség liberális vezetőinek megértésre törekvő politikája mindközelebb hozta a két felfogást egymáshoz.

Ha az országgyűlés jegyzőkönyveiben elolvassuk ezen ellentétek feletti vitákat, megismerjük azt a *szellemet*, amely a 48-as idők szabadságra törekvő korában mindkét parlamenti tábort áthatotta. Bármennyire különböztek is törekvéseikben, bármennyire ellentétesnek látszott is végső céljaiban a centralisták és a föderalisták fölfogása, *egyben* mindkét törekvés megegyezett: az eddig Ausztriában uralkodó, abszolutista „birodalmi“ politikát meg akarták dönteni. És bár az ausztriai németiség nem volt hajlandó az autonómiai törekvéseket a csehek-követelte határig megvalósítani, de élt benne az egyes „tartományok“ történelmi múltja iránti tisztelet. Tudta, hogy az abszolutizmust csakis az autonómiák érvényrejuttatásával bírják letörni: ezért kész volt a reformok terén odáig elmenni, ahol még a birodalmat összefogó császári központi hatalom legfontosabb tényezőit, a katonai és külpolitikai kérdések egységes, az uralkodó által irányított intézését a reform nem akadályozza.

A csehek és az összes szláv nemzetiségűek a 48-as forradalmakban elsősorban *nemzetiségük* felszabadulását látták. Közülük egyedül vezérük: *Rieger* ismerte alaposan az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát és látott ennél fogva messzebb, mint társai, míg pártja képviselőinek zöme egyedül a cseh nemzeti felszabadulást értékelte elsősorban a forradalomban és ennek az eredményeit kívánta pozitív törvényalkotásokban érvényesíteni. Ezért fogadta lelkesedéssel szellemi vezérének, Palackynak ezt

Magyarországot. Későbbi tervezetében azonban már Magyarországra is rá akart oktrojálni egy új alkotmányt, míg Horvát- és Szlavónországról és a szerbekről azt állította túlzó szlavofilizmusában, hogy azok már kiküzdötték 48-ban szabadságukat.

klasszikusan kidomborító reformterveit. És ezeknek a *nemzeti* követeléseknek a legszélesebb körökben való elterjedése bírta rá Palackyt, hogy eredeti elgondolásától: az ausztriai birodalomnak *történelmi* fejlődés alapján kialakult tartományi beosztásától eltérjen és a *tisztán nemzetiségi alapon* megszervezendő beosztásra térjen át.

A cseheket így a föderalizáció következetes megvalósításának követelésére a forradalom által felébresztett *nemzetiségi öntudatuk* hajtotta.

A centralistáknak mondott ausztriai németiség viszont, bár 48-ig szintén nem járhatta ki a közélet iskoláját, tágabb látókörű volt, mert mozgalmának vezetői egy világbirodalom fővárosában éltek, tanultak, fejlődtek azzá, amilyeneknek a bécsi és utóbb a kremsieri országgyűlés látta őket. Ezek nagyobb tapasztalatukkal inkább világpolitikai szemüvegen át szemlélték a habsburgi birodalmak kérdéseit, a német *Bund* jövőjének problémáját, Közép- és Kelet-Európa jövőjét. És mert ezek a szempontok lebegtek elsősorban szemük előtt, a központi, az erőket összefogni és együtt tartani egyedül képes császári tekintély valóságos erejének megtartására helyezték a fősúlyt.

E mellett *néwnetek* voltak, büszkék történelmi múltjukra, műveltségükre, eddig vitathatatlan állami vezető szerepükre és nem utolsó sorban *osztrák-bécsi* sajátos egyéniségükre. A Habsburgoknak főuraik adtak hadvezéréket, de polgári tisztviselőrendjük nem egy kiváló bürokratát. Mária Terézia, József és II. Lipót igazgatási rendszere egy új társadalmat nevelt. És egyes kiválóságai ennek a társadalmi osztálynak, akik a forradalomban együtt masíroztak és a forradalom utáni parlamentarizmus vezetői voltak, véget akartak vetni a kamarilla irányítása alatt működő császári abszolútizmusnak.

De mert a mind viharosabb lendülettel előretörő szláv — elsősorban cseh — nemzetiségi törekvések következtében veszélyeztetve látták vezetőszerepüket a birodalomban, ezért — és mert nagyobb józansággal le tudták mérni, hogy mi lehet maradandó a forradalom elveiből — konzervatívabbak voltak a föderalistáknál, elsősorban

ami a császári tényleges hatalmat illette. Érezték, hogy e számos nemzetiségből összetákolt birodalmat csak az erős, fejedelmi tekintély tarthatja össze, amelyet azonban a népképviselő és a miniszteri felelősség útján alkotmányos korlátok közé akartak szorítani.

De e mellett érezték és mély bölcseséggel belátták, — amit utódaik a különböző pártokra tagolt ausztriai németiség, az elkövetkező hetven év alatt nem tudott és nem akart belátni, — hogy ezt a császári birodalmat s benne a németiség szellemi elsőbbségéből következő vezetőségét csak akkor tarthatják fenn, ha eleget tesznek a *vér parancsoló szavának* és tért engednek a jogos nemzetiségi igények érvényesülésének. Ennek átértése vezette a németeket, amikor megkeresték és megtalálták a Rieger vezetése alatt álló csehekkel a megértést. A *bölcs mérséklet*, mely mindkét felet akkor még vezette, lehetővé tette volna az érdekek harmonikus összeegyeztetését, nem úgy, mint a következő évtizedekben, amikor sem a föderalisták, sem a németiség nem tudta érdekeit a birodalom nagy feladatai érdekében lemérsékelni. Hogy ezt Kremsierben a pártok meg tudták cselekedni, ez örök dicsőségükre válik.

Így jött létre az az alkotmány-tervezet, amely a Habsburgok lajtántúli birodalmának olyan alkotmányt kívánt adni, amelyben a központi császári hatalom szervesen foglalja össze és tartsa együtt a tartományok, járások, községek autonómiáját. És ezzel megoldást látszott találni a legnehezebb kérdés: a németiség és a csehek, a centralizmus és föderalizmus megbékélésének kérdése. A történelmi múlttal és a századok folyamán szerzett jogokkal bíró tartományok messzeterjedő önkormányzatának becsületes biztosítása lett volna az a varázserő, amely a császári hatalom jogara alatt harmonikus együttélésre bírhatta volna a járásokba foglalt önkormányzatokat.

*Redlich*¹¹ e parlamenti munka jelentőségét így foglalja össze: „Damit war ein neuer und höchst entwicklungsfähiger politischer Gedanke gewonnen, der für die Lösung der grossen Aufgabe, die hier in Österreich zum

¹¹ I. munka: I. 279. lap.

erstenmal bewusst unternommen wurde, die grössten Dienste leisten konnte. Man darf nicht übersehen, dass das, was die Männer von Kremsier versuchen und was überhaupt das Wesen des österreichischen Problems ausmacht, rein technisch politisch betrachtet, eine Aufgabe bedeutet, wie sie in der Geschichte bisher einzig nur hier gestellt worden war: nämlich die Aufgabe, eine aus vielen historischen Territorien und verschiedenen Völkern bestehendes, bisher durch den Machtwillen der Dynastie zusammengefasst Reich zu einer organischen Verbindung der Teile umzugestalten, den „Staat“ zu dekonzentrieren und zu dezentralisieren, und ihn dabei doch zu erhalten, nämlich das Ganze dieser Länder als Grossmacht nach aussen und als Zentralgewalt im innern und unerschüttert in Funktion zu halten...“

Schwarzenberg engedi, hogy a különböző erők működjenek. Megtűri Frankfurtot és Kremsiert, amíg tetszik neki. Mosolyogva hallgatja konfidenseinek jelentéseit a titkos, ágensek izgatásáról és jólesően veszi tudomásul a széthúzó tényezők erőlködéseit. Divide et impera. Ő tudja, hol rejtőzik a császárság igazi mozgató ereje. Ismeri Zsófia főhercegnő félhomályba vesző szalonját, ahol ősnemes diplomaták, grófi és hercegi hadvezérek és suhogó reverendák árnyai borulnak egymáshoz, hogy suttogó hangon megszabják a birodalom politikáját. Ismeri a szavát újra megtalált hadsereg véleményét Windischgrätz környezetében és a Rauscher-vezette papság széles köreinek elveit. És belelát a magas bürokrácia lelkébe és tudja, hogy a többi tényező a diktátor kardjának nyomán már nem számít. Mert mit tehet a „nagyok“ akaratával szemben az utca, amely nemrég még olyan hangos volt és most olyan csendes lett.

De ha szét is kergeti a kremsieri törvényhozókat, akik alkotmánytervezetük 1. §-ában a *népszuverenitás* elvét merték proklamálni és a nemesség intézményét el akarták törölni, még nem látja elérkezettnek az időt, hogy nyíltan az abszolutizmust hirdesse országnak-világnak. Ausztria császára még az első német fejedelem és nagy ellenlábas: Poroszország a szabadelvű gondolatok-

kai kacérkodik a frankfurti parlament előtt. Ezért előbb egy császártól adományozott „alkotmányt“ oktrojál ideig-óráig az ausztriai népekre, amelyben belügyminiszterének: *Stadion* grófnak, a francia és belga alkotmányreformokon alapuló doktriner-liberalizmusát biztosítja nekik — *papíron*. Mert az életbe nem megy át ebből ezúttal semmi lényeges, hiszen mielőtt valósággá válhatnék, már el is törlik, „könnyűszívvel“ — ahogy a miniszterelnök mondja — „mert a császár nem tett rá esküt“. Főcélját pedig már ezzel az „alkotmánnyal“ is el véli érni: az egységes birodalmat akarja megalkotni vele, amelyben minden ország — így Magyarország is — ugyanazon törvények alá vonatik. Alkotmányok papírformái mögött a nagy, egybeforrott császári birodalom álmokképe kezd kibontakozni a vágyakozások ködéből.¹²

*

Az „összbirodalom“ belső politikájának alapjai így már le vannak rakva. És *Schwarzenberg* szeme már az *európai* összefüggéseken pihen. Most, hogy megszervezés alatt áll belül a birodalom, ennek az erős hatalomnak helyét akarja Közép-Európában biztosítani. Az újonnan erőre kapó hadseregre támaszkodik, amely 48-as és 49-i magyarországi óriási vereségei után megújhodni látszik. És minden tényező mérlegbevetésével 1850 decemberében *Olmützbén* — Miklós cár segítségével — meghátrálásra bírja a porosz királyt és tanácsadóját. A német *Bund*, a fejedelmek szövetsége, Habsburg vezetés alatt újra él, ha rozoga lábbon is. Csak tartalmat kell önteni a lassan üressé vált keretekbe. Az ausztriai császár elnöki méltóságát *valódi* végrehajtó hatalommá kell kiépíteni.¹³ Az ő kezébe kell

¹² Az 1849 márc. 4-i oktrojált „alkotmány“ nyíltan kimondja: „... durch die siegreichen Fortschritte unserer Waffen in Ungarn, ist das grosse Werk der Wiedergeburt *eines einheitlichen Oesterreich*, das Wir Uns zu Unserer Lebensaufgabe gestellt, seiner Begründung näher gerückt.“

¹³ Erre céloz az 1848 december 2-i minisztertanács jegyzőkönyvének ez a kitétele: „Oesterreich müsste in seiner Gesamtheit als wahre europäische Grossmacht *im ganzen* dem deutschen Staatenbunde beitreten.“

adni a fejedelmek eme szövetségének egész *külpolitikai* vezetését, de Ausztriával való összhangzó *gazdasági* megszervezését is. És akkor be lesz tetőzve álma: a hetvenmilliós *Mitteleuropa* ...¹⁴

A császár előtt Schwarzenberg képviseli az ideális államférfiút. Nemcsak férfias tulajdonságai, a Metternich gyengeségbe fulladó abszolutizmusával ellentétben megnyilvánuló határozott akarása, bátor és biztos fellépése ragadják meg, de diplomáciai sikerei, Poroszország megalázása, végre a császári erő éreztetése. Vonzódik hozzá, feltekint rá és — mégis fél tőle *egy* kicsit. Bámulja az uralkodni vágyó, nagyot alkotni akaró ifjú elragadtatásával, aki eddig *maga* semmit se mutathat még fel, de aki önkénytelenül is félt valamit mesterétől, maga sem tudja mit, ami lelke mélyén él: saját, most serkenő császári abszolút akaratát, amelyet ez az erős ember hihetetlen lendületes erejével irányít, vezet és magával ragad.

Ezt látja, erezi az öreg Metternich. Ő tudja, hogy — ellentétben a közhittel — Schwarzenberg politikája nem az ő politikájának folytatása és *így* a *császár* mindjobban eltávolodik tőle. Igaz, mind a kettő — Metternich és Schwarzenberg is — végeredményben a birodalom *egységét* tartja szem előtt.¹⁵ De míg Kelemen herceg a régi, patriarkális abszolutizmus híve, amely a Lajtán túl és Magyarországon a feudális arisztokráciára akar támaszkodni, annak minden előjogát tiszteletben tartván, addig Schwarzenberg titkolt végcéljakép a forradalmak tapasztalata nyomán egy, minden téren egyformán érvényesülő, despotizmust akar megteremteni, de e despotizmuson belül a tehetségnek — bárhol ringott is bölcsője, mint

¹⁴ Schwarzenberg tervének már ebben az időben is akadtak éles bírálói: Franz *Schuselka* 1850-ben megjelent: *Das provisorische Oesterreich* α, nagy feltűnést keltett művében így bírálja Schwarzenberg külpolitikai elgondolását: „Dort, wo die Donaumonarchie nur zerstörende Feindschaft erwarten kann“ — t. i. Oroszország felől — „sucht das Ministerium Hilfe und in Deutschland, wo Oesterreichs natürliche Stütze liegt, hat uns die Schwarzenbergische Politik nur neuen, gesteigerten Hass zugezogen.“

¹⁵ *Friedjung*: Oesterreich von 1848-1869, II, 156. lap.

Baché, vagy nagy kereskedelmi és pénzügyi szakértőjéé: *Bruck-é* — érvényesülési teret enged. Metternich nem a múlt hagyományaival való szakításnak, hanem az azon való tovább építésnek híve s ezért nem is helyesli Magyarország beolvasztását a birodalomba, hanem *Windisch-graetz*cél egyetértve, az 1847-es magyar alkotmányon akarna tovább építeni. Schwarzenberg viszont eljátszott-nak — *verwirkt* — lát mindent, ami a forradalmak előtt volt és egy „modern elvekre épített“ abszolutizmusnak szószólója. De míg külpolitikai elgondolásai nincsenek határozottság híján, belpolitikai reformtervei ködös bizonytalanságba tévednek. Mint a császári despotizmus, sőt amint Metternich panaszolja, a „Ministerialdespotismus“ híve, nem egy alkalommal elmélkedik a „konzervatív“ angol parlamentarizmus előnyeiről és össze szeretné olvasztani azt — annak teljes félreismerésével — az abszolutizmust szolgáló elveivel. Metternich nem is titkolja ellenszenvét Schwarzenberg politikájával szemben, s így nyilatkozik róla és a körülötte levő kormányférfiakról bizalmasának, Kübecknek:¹⁶ „Wenn, als wir alle so zusammen bei der Konferenz waren (vor 1848), einer von uns gesagt hätte, die wir die Notwendigkeit von Reformen einsahen und die Wege dazu vorschlugen, aber nicht durchdringen konnten; wenn wir gesagt hätten, wir können das alles nicht tun, aber da ist ein Amanuensis von einem Advokaten“ (Bach) „ein junger Bursch, der Aufsätze schreibt und einiges gelernt hat; dann ein Bankrottierter Kaufmann“ (Brück), „der Gefahr lief ins Kriminal zu kommen; dann ein Gouverneur“ (Stadion), „den ein Bescheid der Hofkanzlei die Flucht ergreifen Hess und endlich ein sittenloser, leichtsinniger Diplomat“ (Schwarzenberg), „diese vier werden uns retten, so hätte man geglaubt, wir sind nährisch geworden, und doch werden diese vier als Retter angesehen“. És az aggastyán nem nyugszik és elküldi maga helyett, a maga emberét: Kübeck bárót, hogy megnyerje a császárt a maguk elveinek.

Kübeck, az igloui szabó fia, Metternich kedvence és

¹⁶ I. m. 159. lap.

bizalmasa, Ferenc császár első gazdasági tanácsadója, az ő uralkodása alatt nagy tehetségével a császári Kamara elnöki székébe küzdötte fel magát. Most hetven éves. Egyik lábával a sírban, nincsenek többé személyes ambíciói. Ott tart, ahol az ember már a végtelenbe tekint és mosolygó fölénnyel néz vissza az életre, annak apró vágyaira, kicsinyes indulataira. Egy szenvedélye van csak: a Habsburgok birodalmának megmentése, széteső darabjainak összeforrasztása. A közelmúlt kormányai bebizonyították neki: mit jelent az, ha gyenge uralkodó másokra bízta az ország dolgát. És e tanulság nyomán minden erejét, világos agyának minden logikáját felhasználja, hogy az új fejedelem alatt ennek a bajnak elejét vegye.

Ezért a személyes, abszolút fejedelmi uralkodás híve. Ahol az államfő egyedül tartja kezében a kormányzást, maga néz, lát mindent, maga intézkedik és dönt. Ahogy a császárnak mondja: neki kell saját miniszterének lenni.

Mindjárt első találkozásukkor Kübeck megnyeri őt magának. Finommetszésű feje, agg korában is tiszta, kissé gúnyos szemei, csöndes, nyugodt, mégis határozott beszéde, világos szava tiszteletet parancsoló emiékét idézi fel halkán a császár lelkében. Amíg Schwarzenberg démoni ereje,¹⁷ minden akadályt eddig letipró lendülete sokszor zavarba hozza, bizonytalanságot olt bele; bár hihetetlenül vonzza, de taszítja is, mert önmagába vetett hitét meg-megingatja, addig ennek az öreg bölcsnek szava semmiképpen sem félemlíti meg. Tőle csak azt hallja, amire homályosan vágyik, amit önmagának sem tud bevallani, de amit mindig hallani akar, hogy a fejedelem csak akkor töltheti be igazán Istentől nyert hivatalát, ha semmi és senki sem korlátozza. Kübeck kristályos fejtegetéseiből csak egyet érez és hall, hogy ez a nagytudású férfiú, leszűrve az élet tapasztalásait, azt mondja neki: „Te, egyedül Te vagy hivatva őseid birodalmának megmentésére“.

Hogyan is tudhatná tapasztalatlan agyával azt, amit igazi jelentőségében gondosan elhallgatni igyekeznek

¹⁷ Kortársának: *Witzthum* grófnak szava.

előtte: mikép fordult a világ félszázad alatt, mi e fordulat *mélységes* jelentősége, miért kellett a valóságban Metternichnek menekülnie a bécsi nép közápóra között, hogy soha vissza ne térhessen többé a kancellári palotába. Hogyan is tudná a *valóságban* igazán lemérni í mi a jelentősége a világra s az ő annyi népfajból összerótt birodalmára a három francia forradalomnak, a magyar égen felvonult viharfelhőknek, milyen érték rejlett számára Kremsier hajlandóságában.

Kübeck hosszú közszolgálata alatt megtanult olvasni a szívekben és vesékben. Tudja: ki ez a fiatalember. Ezei, hogy ez nem az a kedélyes, békességet kereső, bécsi polgár, mint Ferenc császár volt, aki néha felvillanó józan ítélőképességgel vegyes bonhómiával nézte birodalmát és ítélte meg embereit.¹⁸ Ez az ifjú itt még elhasználatlan erő, aktivitásra és tetre vágyó. Ez elé nem a nyugalmat kell kifesteni enyhe rózsaszínben, de a jövő sikereit, birodalma megerősítését, a német-római császár utódára váró nagy feladatokat. Ezeket a célokat pedig mind — őszinte, fanatikus hite szerint — csak az erős császári kéz tudja biztosítani.

Hogy ennek az autokrata uralkodásnak előnyeit kidomboríthassa fejedelme előtt: be kell bizonyítania a „felforgató ideák“ veszedelmét, amelyek e században megtevesztették a népeket. E célból Metternich gondolkozásával egyezően nem a demokratikus eszmék ellen általában vonultatja fel ágyúit, hanem azt bizonyítja éles dialektikával, hogy a habsburgi birodalom összetételénél, különböző népfajai természeténél, történeti fejlődésénél, vallásosságánál és egész szellemi alkatánál fogva ilyen berendezésre nem alkalmas. Éppen ezért nem kíméli Schwarzenberg belső reformjait, amelyek tulajdonképpen nem is az övéi, hanem *Stadion* gróftól származnak, a francia méregtől inficiált államférfiútól. Az aggastyán tanítványának az erőteljes ellenforradalom szükségét hir-

¹⁸ Wagram után azt mondja a vezérkari főnökévé kinevezett *Radetzkynek*: „Das Sie nicht mit Absicht Dummheiten machen werden, dafür bürgt mir Ihr Charakter, und machen Sie gewöhnliche Dummheiten, so bin ich sie schon gewöhnt.“

deti, amely meghozza a jó, a becsületes, a sorsával megelégedett ausztriai nép kívánságát: a nyugodt, a lassan fejlődő jólétét. Ez pedig egyedül a császári abszolútizmussal érhető el, amely nem szenved a miniszterek széthúzásától, nem zavarodik meg a mindenütt található felbujtók lármájától. Nem a Ferenc és elődeinek kormányzati rendszere kell neki, hanem a határozott, erőteljes és céltudatos abszolútizmus, mely nem igazodik a Schwarzenberg által annyira védelmezett minisztertanács hosszadalmas eszmecseréi után, hanem az uralkodó személyes vezetése alatt álló szűkkörű Reichsrath-tal kormányoz, kizárja a miniszteri felelősséget s a minisztereket — nevüknek megfelelően — egyedül a császárnak felelős szolgálkká teszi.¹⁹ Ez a teljesen *személyes kormányzatban* található meg — szerinte — a legtökéletesebben, amely a polgári igazgatásban következetesen keresztülvitt katonai fegyvellemmel szerez érvényt akaratának.

Kübeck nem a korlátolt, megcsontosodott osztrák abszolútisták embere. Hajdan a josefinista „felvilágosodás“ híve volt és tudott megértést tanúsítani még a francia aufklaristák tanításai iránt is. De lelke megrendült, vallásos meggyőződése fellázadt 48 tapasztalatain. És visszaemlékezik a forradalmi Bécs napjaira, amikor október 6-án a barrikádok harcosai az ő lakásából akartak az utcára löni. Félti hazáját, ezt a száz színből összeállított hazát, amelyet csak *egy eszme*, egy erő tarthat össze: a császári hatalom.

*

Ez a két férfiú: Schwarzenberg és Kübeck nyomták rá Ferenc Józsefre kitörölhetetlenül bélyegüket. Schwarzenberg a nagy középeurópai birodalom feletti uralkodás vágyát oltotta belé, amely még Königrätz után is ott élt a császár lelke mélyén, amelynek érdekében elhozta *Beustot* Drezdából kancellárjának, hogy előkészítse a

¹⁹ L. Kübeck idevonatkozó emlékiratait és Metternich véleményét. L. *Beer*: Kübeck und Metternich 35. s köv. 1. és *Redlich* i. m. 1-2. kötetében.

porosz elleni revansot, amíg Sedan széjjel nem tépte ezt az álmát is. De ez a nagy vágyakozás ott rejtőzött bizonyára benne akkor is még, amikor már régen tudta, hogy ezt a vágyát nem lehet többé valóra váltani, amikor már megbékélt a német birodalommal való szövetség gondolatával, ahogy azt II. Sándor cárnak kijelentette. Schwarzenberg első szavai az olmützi kastélyban beleégették lelkébe a nagy császárság után való örök vágyakozást és annak a férfiúnak emlékét, aki ezt a vágyakozást beléje oltotta.²⁰

De éppen azért gyakorolt reá viszont olyan mély hatást *Kübeck* tanítása, mert Schwarzenberg álmát nem tudná megvalósítani, mielőtt ausztriai birodalmában nem csinál „rendet“. Hogy pedig ez a rend, az abszolút engedelmesség, csakis császári mindenhatóságának megszilárdításával érhető el: ezt Kübeck gyökereztetette meg lelkében.

Ferenc József ezt a programmát minden problémát megoldó gyógyszernek hitte. Ő, aki olyan keveset tanult az életben; aki még az ifjúság fogékony lelkével sem próbálta megérteni a fejlődés parancsoló törvényeit; akit első eszmélése óta bezártak egy olyan szűk világba, ahol csak azt hallotta, hogy egyedül az Isten kegyelméből származó imperátorság van hivatva az emberek sorsát intézni: ő, hitt vallásos buzgalmában az abszolút császárság küldetésében. Ez a szent meggyőződése függesztette fel vele az 1849-ben oktrojált „alkotmányt“ és hozta létre Kübeck alkotását: az 1851-i *szilveszteri pátenst*, amely a császári abszolutizmust vezette be helyébe. És jöhetett volna ezek után forradalom és elviharozhatott feje fölött a változás szele; kénytelen lehetett meghajolni a viszonyok kényszerítő hatalma előtt; látszat-alkotmányokat adni ideig-óráig; a 48-as magyar alkotmány végleges visszaállításába végül is belenyugodni, — de soha, hosszú ural-

²⁰ A herceg halálakor ezt írja anyjának: „Ein solcher wird nie mehr wiederkommen. Ich will sein Prinzip kräftig aufrecht erhalten, welches mit dem grossen Manne nicht ins Grab sinken darf.“

kodása alatt, egyetlen kormányforma sem állott *szivéhez* közelebb, a Kübeck által hirdetett abszolút császárság személyes kormányzatánál.

*

De *Schwarzenberg* hirtelen meghalt és vele az ausztriai császárság nagyratörő, újabb korszakának egy fejezete zárult be. Úgy látszott, hogy az ő vakmerő bátorságával, nagy akaraterejével lerakhatná egy egységes, hatalmas birodalomnak újabb alapjait. Politikájának legnagyobb hibáját unokaöccse, Schwarzenberg Frigyes herceg, a kalandoséletű *Landsknecht*, a katolikus romantika hőse jellemezte a legjobban: „Ich erkenne durchaus nicht seine hohe Begabung, seine Tatkraft,... es fehlte ihm aber zur Grösse eines wahren Staatsmannes *die moralische Weltanschauung*“.

Ez hiányzott első munkatársából, *Bach Sándorból* is, aki halála után szerepe egy részét, a birodalom belső átszervezését, átvette. Bachot szeretik II. Józsefhez hasonlítani. Abban mindketten valóban megegyeztek, hogy eszményeik megvalósítását kergetve, nem vetettek számot a *való élettel*, a történelem, a néplélek adottságaival; azzal, *ami van*, s azzal, *ahogy* az évszázadok alatt fejlődött. Álmodni kezdtek, értetlenül haladtak el a valóságok mellett, azt hívén, hogy erős akarással, kezükben a hatalommal, a maguk álmodta képre formálhatják át a világot. De míg József császár szent meggyőződéssel hitt elvei mindent megváltó erejében, addig Bach jobb meggyőződése ellenére vált az abszolutizmus apostolává. Ezért amíg II. József bukása valóban tragikus volt — Bach törekvéseinek megghiúsulása nélkülözi a tragikus vonást. Példája bebizonyította, hogy nem lehet a népeket és nemzeteket felülről oktrojált eszmékkel és intézményekkel tartósan boldoggá tenni, a társadalom, a népi erők vágyait, törekvéseit semmibe venni. Gyámkodással nem lehet felnőtteket kormányozni, nem lehet szájkosarat tenni szájukra és lelkükre, így csak *provizóriumokat* lehet teremteni, sőt — amint a korabeli kiváló osztrák történetíró, Anton *Springer* mondotta: Még a provizóriumok is provizóriumokat szültek.

II.

Ferenc Józsefnek meg kellett győződnie néhány évvel Schwarzenberg és Kübeck halála után, hogy Bach legapróbb részletekig kiagyalt szerkezetű, centralisztikus kormányrendszerével sem lehet annyi nemzetiségből álló birodalmát egységes alapon, békességben és megelégedésben kormányozni. Megmondotta már a negyvenes évek legnagyobb feltűnést keltett röpiratában *Andrián* báró Tirol helytartója: „Österreich ist ein rein imaginärer Name, welcher kein in sich abgeschlossenes Volk, kein Land und keine Nation bedeutet“. És jellemzően hasonlította magát a későbbi idők nagytehetségű miniszterelnöke: *Beck Wladimir báró* Blondinhoz, a híres kötéláncoshoz, mondván: „Acht Nationen, 17 Länder, 20 parlamentarische Körperschaften, 27 parlamentarische Parteien, 2 komplizierte Weltanschauungen, das verwickelte Verhältniss zu Ungarn und die Kulturunterschiede von 8½ Breite und Längengrade müsste ich überwinden“.

Ferenc József solferinói veresége után, huszonkilenc éves korában, súlyos lelki válságba került. Egyedül állott negyvenmillió birodalmában. Nagytekintélyű államférfiak segítségével nélkül, egy vesztes háború súlyos erkölcsi tehertételével vállain, birodalma újjászervezése parancsoló szükségességének tudatában felrévült előtte a nagy kérdés, Házának életkérdése: lehetséges-e és mily mértékben tovább is fenntartani a centralisztikus abszolút császári hatalmat, vagy meg kell-e próbálkozni a föderalisztikus kormányzással?

Ekkor ismerte meg valójában először, hogy az autokrata uralkodó akaratánál is van nagyobb hatalom: a viszonyok kényszerítő ereje, az idők változása, a népeket, nemzeteket, embereket formáló eszmék fejlődése. Ausztriai birodalmának népei, de — ami jelentősebb volt előtte — udvara, élén a szabadelvű eszmékkel kacérkodó öccsével: Miksa főherceggel, hadserege vezető emberei is, birodalmának főúri és bürokrata társadalma most egyszerre, mintegy varázsszóra valamennyien tarthatatlannak ítélték a helyzetet. Akik Schwarzenberg idejében

Zsófia szalonjában olyan rendületlenül kitartottak az abszolút kormányzás követelése mellett, most sürgős változást kívántak. Magyarország a birodalmát megbénító passzív ellentállás állapotában volt. A császárság pénzügyi helyzeté pedig a legrosszabb éppen akkor, amikor a hadsereg újrászervezésére jelentékeny összegekre volt szükség.

Az elvekhez való ragaszkodás erényét javára írják az egyes embernek, a közélet férfianak is. De vannak helyzetek, amikor az élen állóknak próbatétele abban mutatkozik: mennyire képesek az életnek engedményeket tenni. Ferenc József egyik uralkodói erénye a viszonyokhoz való alkalmazkodásban, a helyzet parancsoló erejének szinte *megérzéses* felismerésében rejlik. Ő, aki a „közvélemény” szavát oly kevésre becsülte; akinek uralkodása első évtizedében a nem arisztokrata társadalomról meglehetősen rossz véleménye volt, ő, most megértette, ha nem is a változott idők értelmét, de a felnyomuló erők súlyát, hatalmát, amelyek — félredobva — veszélyessé válhatnak még a császárra is. Az Olaszországban, a német földön fellángoló *nemzeti érzés*, ha érthetetlen volt is talán a Beck báró-idézte nyolc nemzetből álló Ausztria egyes, megcsontosodott vénjei előtt, Ferenc Józsefnek, a magát mindig német fejedelemnek érző uralkodónak lelkében több megértésre talált. Ha élesen el is ítélte élete végéig a későbbi Grossdeutsch törekvéseket, amelyek évtizedek múlva „Ritter Georg”²¹ vezetésével a Német birodalomhoz való csatlakozásért lelkesedtek, de éppen lelke mélyén elrejtett német érzéséből kifolyólag meg tudta érteni a nemzeti fellángolás veszedelmét, sokfajú birodalma számára.

Az újonnan napvilágra került, korabeli minisztertanácsi jegyzőkönyvek világosan idézik a fejedelem szavai! Még küzd császári mindenható hatalmáért, még tiltakozik annak megcsontkítása ellen, de éppen ezek az élénk

²¹ Ritter Georg von *Schönerer-zol*, a németbarát osztrák parlamenti vezérről, az antiszemita vezetőjéről, aki mindig azt hirdette, hogy „In der Rasse liegt die Schweinerei“ — kiderítették, hogy saját gyermekei sem „Rassenrein“-ek, mert dédapjukat *Schmul Leeb Kohnnak* hívták.

tiltakozások bizonyítják, hogy megrendült meggyőződésében és rálépett már, legalábbis gondolatban, arra az útra, amely az engedményekhez vezet, ha ezekkel császári szavának döntő erejét meg tudja óvni.

Akinek tizennyolc éves korában minden tapasztalat nélkül ölétébe hullott a császári hatalom; aki az első években birodalma legerősebb, legjobban kiművelt elméinek tanácsára támaszkodhatott uralkodásában — annak most, magára maradván, tandíjat kell fizetnie be nem fejezett tanulmányaiért, hogy igazán nagykorúvá lehessen. Most rája zúdul minden megpróbáltatás, amely csak érhet fejedelmet: külpolitikai káosz, a maga irányította diplomácia következtében; belpolitikai bizonytalanság, mert senki sem tudja, *merre* kell irányítani az országot.

De valamerre, ha tapogatódzva is, el kell indulni. Windischgraetz és Metternich elveinek alapulvételével — módosítva az idők változása szerint — meg kell próbálkozni fejedelmi hatalma megőrzése érdekében, feudális alapon a császárhű cseh és lengyel főnemesség ajánlotta federalisztikus politikával, amely Schwarzenberg német politikája helyett egy arisztokrata: *Góluchowski* gróf belügyminisztersége alatt szláv kurzust próbál követni.²²

Az új politika, mely a történelem-politikai individualizmus, azaz a nemesség által vezetett önkormányzat alapján akarta átszervezni a birodalmat, főúri reakciós céljait szűk körben nem is titkolta, hiszen a minisztertanács párnázott ajtai mögött az uralkodó kijelentette: „Den kohstitutionellen Gelüsten muss entgegengetreten werden“.

Mégis, a látszat kedvéért, a „parlamentarizmus“ érdekében látszat-engedményként kibővítették Kübeck Reichsrathját. Nemesi diéta ez, ahol közvetlenül választott képviselők helyett a nemesség és tisztviselői rendküldöttei képezik az óriási többséget.

És mégis, ezen összealkotása dacára, mozgalom, új élet csírázása mutatkozik az így átalakított Reichsrath-

²² *Góluchowski* elkényesedett, lusta lengyel főúr első rendcsinálása abban merült ki, hogy a belügyminiszteri palota könyvtárterméből kidobáltatta a nagyértékű, pótolhatatlan könyveket, hogy ebédlöt csináltasson magának. A könyvek nagyrésze így elveszett.

ban. A császári szó visszhangjául alkotott intézmény tanácskozásaiiban szokatlan hangok hallatszanak. Nem az utca demokratikus intézményeket követelő hangja, hanem a főúri rendek régi jogaik visszaszerzésének követelése. A főnemesség kormányzati programja megnyitja a zsilipeket ugyanezen rendnek a birodalom közéletében való minél teljesebb érvényesülésére. Nagyszabású alkotmányjogi viták alakulnak ki, a rendi alkotmány kiépítése, az uralkodó rendi társadalom jogainak biztosítása érdekében. Az abszolutizmus és centralizáció Bach által kifejlesztett világában egyszerre újból felszínre törnek a partikularisztikus erők, amelyek az elmúlt tíz év alatt csak szunnyadtak, de erejükből nem veszítettek.

Ferenc József csodálkozva szemléli a dolgok alakulását. Olasz veresége, hadserege ütőképességében való csatlódása, Poroszországhoz való viszonyának állandó romlása következtében keresnie kell országai legerősebbjével: a *Magyarországgal* való megbékélést. Udvarának körében élő *konzervatív magyar főúrai* eszközül kínálkoznak a béke útjainak egyengetésére. De amíg egyfelől azt látja, hogy *Széchen Antal* gróffal az élükön magyar főúrai és a nagytehetségű és ennél fogva soha kormányra nem jutó: *Clam-Martinitz Henrik Jaroslaw* gróf²³ vezetése alatt a cseh, sőt ausztriai-német főnemesség közös taktikával vezetik a Reichsrath tanácskozásait, addig másfelől azt kell tapasztalnia, hogy a magyar közélet többsége: a *magyar nemesi rend* odahaza egy emberként tiltakozik Bécsben működő főúrainak törekvése: a 47-i rendi alkotmány helyreállítása ellen. Megbízható osztrák-német bürokráciája pedig — eddig a császári centralizáció legerősebb oszlopa — bizalmatlanná válik a főúrak eme összefogásával keletkezett új politikával szemben.

A helyzet zavaros, a kép, amely a császár elé tárul, homállyal tele. Aggódva hallgatja a bécsi helytartósági palota finomívtű nagytermében elhangzó beszédekről szóló jelentéseket. Magyar és ausztriai főúrak, felváltva

²³ *Clam* Haynau és *Gehring*er alatt, 20 éves korában lelkes híve volt ezek politikájának.

— mintegy kiosztott szereppel — az országuk nemzeti egyéniségének elismerését, ebből származó jogaik tudomásulvételét kérik, bár az uralkodó iránti feltétlen hódolat hangján, de mindig a *történelmi jogok* hangsúlyozásával.²⁴ Nem újkori alkotmányokról van szó, — hiszen ezekben az agyakban ez egyenlő értelmű volna a felforgatással — de ezen tartományok külön-külön való nemzeti jogaiknak az ő vezetésük alatt rendi keretekben való felélesztéséről, ahogy azok a forradalmak előtt érvényben voltak.

Ferenc József lelkében életének legnagyobb dilemmája, mely jóidéje már ott kísért benne, most kristályosodik ki teljes erejében. Ami végig fogja kíséreni egész, hosszú, évtizedeken át tartó uralkodása alatt. Ami fél-századév múlva trónját ostromló örökösének: Ferenc Ferdinándnak válaszul ezt adhatja szájába: „Hányszor akartam, de mindig sikertelenül, megoldani Ausztria nagy problémáját: centralisztikus alapon, vagy a föderalizmus elismerésével kell-e itt kormányozni?“

A centralizmus a császári mindenhatósággal egy-értelművé alakítható; a föderalizmus sikamlós útra, szét-húzáshoz, a birodalom széteséséhez vezethet. Mégis, amikor Goluchowskinak felkínálja a belügyminiszteri tárcát és az csodálkozva mondja: „De Felség, hiszen én szláv vagyok!“ Ferenc József megadó mosollyal ezt feleli: „A szlávok mindig legmegbízhatóbb népeim voltak“.

De lelke rejtekében nem lehet ebben olyan magabiztos. Hol áll majd meg a Reichsrath vitáiban annyira kidomborított, a tartományok történelmi jogai, nemzeti törekvéseinek érvényesítésére irányuló vágyakozás. Clamés Széchen, a feudalizmus képviselői — tudja — sohasem fognak elmenni odáig, ahol törekvéseikkel császári hatal-

²⁴ *Clam-Martinitz* a „kibővített“ Reichsrath 1860 szeptember 22-i ülésén elismerte, hogy a nemzetek „történetpolitikai individualitásának“ elmélete báró *Eötvös Józseftől* ered s a konzervatívok (magyarok és csehek) tőle vették ezt át. Eötvös különösen Magyarországra nézve bomlasztó hatásúnak vélte a Monarchia országainak a nemzetiségi elv alapján való felosztását s ezért a nemzeti-ségi elv helyett a történelmi jogot helyezte előtérbe. Ezt *Bieger*, cseh vezér, később a Taaffe-kormány bemutatkozása feletti reichsrathi vitában világosan kiemelte.

mát csorbíthatnák. És ha 1918-ban nem pihent volna már a Kapucinusok sírboltjában, meghallhatta volna, hogy az összeomlás viharában a hatvanas évek föderalisztikus vezérének, Clam-Martinitznek fia hogyan tett hűségesküt a Herrenhaus utolsó ülésén a hatalmát vesztő Habsburg-birodalom fejének.

De most, a hatvanas évek eme bizonytalanságai közepette, ki biztosíthatja, hogy az ó-csehek és főuraik mögött, agitációjuk nyomán, nem sorakozik-e majd fel olyan közvélemény, amely radikális reformot követel és félretolja az arisztokrata úttörőket.²⁵

A veszedelem már jelentkezik. Magyarországon mind erőteljesebb a Bécsben székelő, konzervatív magyar főurak elleni hangulat. *Deák Ferenc* vezetése alatt mind nagyobb lesz azoknak táborra, akik nem 1847-hez, hanem a 48-as törvényekhez akarnak visszatérni. Az ausztriai birodalomban pedig a császári centralizmust feltétlenül támogató osztrák bürokrácia megijed az előretörő főúri föderalisztikus törekvésektől. *Nádasdy* gróf, a császár igazságügyminisztere, aki minden konzervatív főúron túltett maradi és császárhű elveivel, az 1860 július 5-én, az uralkodó elnöklete alatt, megtartott minisztertanácson kijelenti, hogy a Reichsrath 58 rendkívüli tagja közül 50 egy általános, az „egész birodalomra” — tehát Magyarországra is — kiterjedő alkotmányt követel. Ezért ajánlja, hogy az uralkodó még idejében, szabad akaratából, engedélyezzen ilyen kartát.

És bár *Thun Leó* gróf kultuszminiszter, a Reichsrath-beli Clam-pártnak a minisztertanácsban képviselője, tagadásba vonta *Nádasdy* megfigyelésének helytállóságát, mégis maga is engedékenységet ajánlott az uralkodónak, indítványozván, hogy ezentúl a Reichsrath hozzájárulása nélkül a császár sem adót ne szedjen, sem kölcsönöket ne kössön.

Ferenc József erezi, hogy a föderalisták kormányrajutásával inogni kezd a szikla, amelyre uralkodása első

²⁵ L. a fejlődés folyamán az „Új csehek” szerepét és a cseh törekvések kifejlődését.

évtizedében nagy miniszterei az ő császári autokrata hatalmát felépítették. Érezi, hogy lassan csúszik lefelé az engedmények lejtőjén és nem tudja, hol tud majd megállani. Már eddig ért sok csalódása hajlamosabbá tette az erővel fellépő reformkövetelések iránt, de mindig azt hitte, hogy főurai sohasem fogják odasiklani engedni a viszonyokat, ahol császári egyeduralma csorbát szenvedhet. Ma már kétségek gyötrik. Ezért védekezésül — ugyanezen minisztertanács vitájának végén — ezt diktálja jegyzőkönyvbe: „Seine K. K. apostolische Majestät... geruhten Ihre entschiedene Willensmeinung wiederholt auszusprechen: eine Repräsentatiwerfassung nicht bewilligen zu wollen“.

De a félelem, amely *bizonytalanságot* olt az emberbe, már ott ül szívében. Az ország közállapota, legbizalmasabb híveinek aggodalmai, minden kételye ellenére, engédekenységre szorítják. Nehéz szívvel késznek nyilatkozik szélesebb hatáskört biztosítani a Reichsrathnak. Előtte fekszik *Dessewffy* Emil számos emlékirata, szinte kívülről mondja el annak egyes részleteit, amikor Széchen Antal — aki most a legnagyobb befolyással bír rá — emlékezetes vasúti utazásukon, 1860 augusztus 12-én rábírja, hogy a Reichsrathban előadott többségi határozati javaslata főpontjait egy kiadandó császári kartában: az *októberi diplomában* foglalja össze. És az uralkodónak csak az a kikötése van, s ebből nem enged: nyugati értelemben vett „alkotmányt“ nem ad, a Monarchia egységét az autonómiákkal nem engedi megbontani, béke és háború, külügy és hadügy kérdéseibe nem enged beleszólni.

A császár által ekkép „országaira“ — Magyarországot is beleértve — oktrojálni óhajtott „alkotmány“ alaptétele így hangzik: „Das Recht Gesetze zu geben, abzuändern oder aufzuheben wird von Uns und Unseren Nachfolgern ausgeübt unter *Mitwirkung* der gesetzlich versammelten Landtage, die von Uns festgesetzte Zahl Mitglieder zu entsenden haben.“ Ezután felsorolja a Reichsrath hatáskörébe utalt tárgyakat — pénz, hitelügyek, új adók megszavazása, régi adók felemelése, kölcsön fölvétele és régiek konvertálása, állami költségvetés felállítása, a kato-

nai kötelezettség megállapítása. Minden egyéb — felsorolás nélkül — a tartományi gyűlések döntésére tartozik. Magyarországra, mint tartományra, ezt ekkép határozza meg: „Alle andere Gegenstände der Gesetzgebung, welche in den vorhergehenden Punkten nicht vorhanden sind, werden in und mit den... zur ungarischen Krone gehörigen Königreichen und Ländern im Sinne Ihrer früheren Verfassung verfassungsmässig erledigt werden.“

A császári kartának és az azt létrehozó magyar és ausztriai konzervatív főuraknak igazi szándékát a tartománygyűlések és a Reichsrath hatáskörének körülírása mutatja meg. A népképviselőre kijelölt ezen gyülekezeteknek az uralkodó és tanácsosai nem törvényalkotási jogot kívánnak biztosítani, hanem csak „közreműködést“, „Mitwirkung“, a törvények megalkotásában, illetve a legfontosabb állami funkciók elvégzésében. Tehát nem a megszavazás — s ami a fő, a megtagadás joga adatik meg a testületeknek, — hanem az adó és kölcsönök felvételének megszavazási és megtagadási jogán kívül minden egyéb kérdésben csak a véleményezés és megtárgyalás joga.

Hogy az *októberi diploma* megalkotói hogyan látták a reform lényegét, azt az ausztriai cseh és német főuraknak egy újabban, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (Zahl 555/G) feltalált memoranduma rendkívül érdekesen fejti ki. A levéltárban *Denkschrift der Neun Herren vom Hochadel* címen őrzött emlékirat többek között így szól: „Der eine Weg ist derjenige auf dessen Endziel die Gestaltung Österreichs zu einem einheitlichen, modern konstitutionellen Staate steht. Der andere Weg, derjenige den wir andeuten... geht dahin die Aktion des Öffentlichen Lebens... gleichmässig in den Organismen zu verteilen, ihren natürlichen Schwerpunkt in den auf der Grundlage der tatsächlichen Zustände und des historischen Rechtes empor wachsenden *ständischen* Provinzialvertretungen zu suchen, aus diesen aber ein Organ hervorgehen zu lassen, welches der Reichsgewalt eine Stütze bieten, dem organischen Verband der Monarchie einen Ausdruck zu geben vermag. Das eine Reichskonstitution

für Österreich eine Unmöglichkeit und das grösste Unheil wäre, durch eine rasche Vollendung der inneren Zersetzung zur Revolution und durch diese im günstigsten Falle zur Diktatur führen würde und insbesondere das Verhältniss Ungarns zum Gesamtreiche augenblicklich zum Bruche brächte: darüber können wir nicht einen Augenblick im Zweifel sein.“

Alkotmányosságot, amely igazi népképviselőten alapuljon, e népképviselőnek felelős minisztériumot adni az októberi diplomát megalkotó egyik tényező sem akart. A magyar és ausztriai cseh főurak egy „új alkotmányosság“ alatt az általuk megvetett, Lajos Fülöp-féle francia parlamentarizmus alkotmányát értik. Az ő ideáljuk ezzel szemben a rendiség alkotmánya, amelyet modernné, a „kor követelményeihez idomulóvá“ az autonómiák bevezetésével akarnak tenni. De Ferenc József már az „alkotmány“ tartalom nélküli, pusztá szavától is irtózik, mert abban császári hatalmának és sokfajú birodalmának végső veszedelmét látja. El sem bírja képzelni még annak lehetőségét, hogy ő, a császár, egy testület akarától függően kormányozzon és uralkodó jogait e testület megcsorbíthassa. Schwarzenberg és Kübeck meggyőződéses tanítása, hogy az alkotmányos kormányzás *finis Austriae-t* jelentené: az ő megdönthetetlen meggyőződése is. Ha ebbe beleegyeznek, Istentől adott jogjaiból kifosztottnak és megalázottnak éreznék magát.

Az októberi diploma megalkotásával és a Reichsrathnak Bécsben magyar tagokkal való kibővítésével az uralkodó *kerülőúton* valójában régi, nagy célját óhajtotta elérni: *birodalma valódi egységesítését*. Így ő és államminisztere: Goluchowski a konzervatív főurak autonómizáló törekvéseivel *szemben* leplezetten és teljes csendben Mária Terézia és József központosításra törekvő birodalmát vélték továbbépíthetni a magyaroknak a birodalmi kötelékbe való szorosabb belefoglalásával. Két, mélyenműködő áramlat küzdött itt egymással tovább a felszín alatt: egyfelől a császár centralisztikus, a *Reich-ot* továbbfejlesztetni akaró törekvése, mely a szlávságot is felhasználja céljaira, másfelől a feudális főurak autonómizáló

vágyakozása, mely, bár meg akarta óvni a császár hatalmát, de túlzásig vitt önkormányzati tervezgetésével önkéntelenül is e hatalom megszorítását idézte volna elő. Hogy ez ne sikerülhessen, a gyakorlati élettől idegen teóriák fellegei között tervezgető konzervatívokat titokban kiját szotta a bürokrata Goluchowski, aki a közösen megállapított látszat-alkotmány mellé *látszat-autonómiákat* csempészett be.

#

Így a hiszékeny ausztriai és magyar aulikus főurak fáradásának hasznát ideig-óráig az osztrák-német bürokrácia látta, amely a feudális urak felülkerekedése óta a Reichsrath kisebbségét képezte s ezért a háttérben szenvedett Széchenék és Clamék ellen. Ez a bürokrácia most — a veszedelem óráiban — befolyása visszaszerzéséért újból felfedezte szívét a liberalizmus iránt és centralisztikus elveivel kész volt a császári hatalom megvédésére sietni. És az álmok világában élő, naiv konzervatívok, élükön Széchen Antallal, csak hogy kiemeljék a nyeregéből az őket kijátszó Goluchowski államminisztert, *Schmerlinget* ajánlják utódjának, hogy benne még keserűbben csalódjanak, mint elődjében.

Schmerling Antal lovag, a liberalizmussal kacérkodó bécsi bürokráciának hosszú ideig bálványa, mint a Schwarzenberg-kormány frankfurti miniszterelnöke, majd e kormányban, különösen a konkordátum kérdésében Bach ellenlábas, annak az ausztriai „második társadalomnak“ tipikus képviselője volt, amely Mária Terézia és II. József tradicionális politikáját akarta továbbfejleszteni. Abban a légkörben élte le fiatal éveit, amelyben ezeknek az uralkodóknak centralisztikus birodalmi politikáját nagy önámítással össze vélték még egyeztetetni a korabeli liberalizmus papíron hirdetett elveivel. Miután azonban sem a magyar konzervatívok, élükön Széchen Antal gróffal, sem szövetségeseik: az ausztriai és cseh föderalista arisztokraták, élükön Clammal, ezen elvek egyikét

sem vallották, örök titok marad, miért hitték, hogy Schmerling még az ő októberi diplomájukban lefektetett ál-„alkotmány“-os elveiket magáévá fogja tenni. Tény az, hogy kormányalakítási megbízatása előtt sokszor tanácskozott Széchennel és Clammékkal,²⁶ de viszont Julius Froebel-nek feljegyzései szerint ennek azt mondta: „Durch das Oktoberdiplom würde das Reich den Ungarn in die Hände gegeben worden sein. Wie immer war es diesen um die Stellen zu tun. Sie haben geglaubt, mich für Ihre Zwecke gewinnen zu können. Ihr Programm war: Liberalismus durch die Ungarn... Ich habe mich aber direkt mit dem Kaiser verständigt und dessen Zustimmung zu meinem System erlangt.“²⁷ Amennyire érthetetlen a konzervatívok tévedése, annyira jellemző Schmerling „liberalizmusára“, hogy öneki még Széchenék politikája is — *túlliberális* volt.

Schmerling erős önbizalmával, amely nagy önhittséggel párosult,²⁸ éles dialektikájával, mely az uralkodó elnöklése alatt megtartott minisztertanácsokon felvette a versenyt Széchen gróf szónoki erejével és érveivel: csakhamar maga felé fordította az uralkodó gondolkodását. Ezért mondotta melankolikus gúnnyal báró Vay kancellár, a népdalt idézve:

*Én ültettem a rózsát
És más szakította.*

Schmerling mindent az ausztriai németiség szemüvegén át nézett és látott és a magyarság ellenállását a *februári pátenssel*, az ő alkotásával szemben, felségsértésnek s

²⁶ Lásd *Drei Jahre Verfassungsstreit*, a konzervatívoknak Szécsen által sugalmazott, Ludassy Mór által megírt védőiratát. De igazolja ezt *Szögyény* levele báró Vay kancellárhoz, 1880 december 7-én: „Toni (Széchen) nagyon megelegszik Schmerling feltételeivel.“ (*Vay: Emléklapok* 351. 1.)

²⁷ *Froebel: Ein Lebenslauf* II., 604. 1.

²⁸ Ezért mondták a konzervatívok egy francia vers nyomán: „Jó üzletet lehetne csinálni, ha annyiért meg lehetne vásárolni Schmerlinget, amennyit ér és továbbadni, amennyire értékeli önmagát.“

nagy önteltségében a maga személye elleni sérelemnek tekintette.²⁹ Elvárta a magyar nemzeti közvéleménytől, éppúgy, mint a Bécsben székelő magyar uraktól, hogy feltétel nélkül fogadják el az ő alkotmánytervezetét, még ha az az októberi diplománál szorosabb kötelékkel fűzné is a magyar nemzetet a birodalomhoz. És mert e várakozásában csalatkozott, a magyarokra is alkalmazta az eredetileg az ausztriai sajtótörvény vitáiban, ellenzékével szemben ejtett mondását, mely szállóigévé lett: „*Wir können warten*“.

Schmerling sohasem volt liberális. Meggyőződése szerint a nyugati parlamentarizmus és miniszteri felelősség elvét nem lehet Ausztria népeire alkalmazni. És erős volt a hite, hogy csak a császári központi hatalom megerősítésével, a birodalom széthúzó erőinek egy centrális és a hatalom szavának engedelmeskedő Reichsrathba foglalásával lehet a németiség vezetésével a nagyhatalmi állást biztosítani. Bízott a konzervatívok által ideig-óráig a Reichsrathban is kisebbségbe szorított bürokrácia életerejében és valóban kormányalakítása és a Reichsrathban elmondott bemutatkozó beszéde után a bürokrácia megnyerésével lassan többséghez jutott, mert liberális híre a tisztviselő-képviselők táborába vonzotta mindazokat, akik még bíztak abban, hogy a liberalizmus jelszavának kihasználásával, legyőzve a feudális főurak szövetségét, *Schmerling* velük fog kormányozni.

Számításaikban azonban csalódtak. Minél világosabbá vált *Schmerling* kormányzási rendszere, minél határozottabb körvonalakat nyertek azok az irányelvek, amelyeknek *Schmerling* jobbkeze: *Perthaler*, a teoretikus álmodozó, alkotmányreformjukat megkívánta alkotni, minél zsmnokibb módon kezelte őket is a miniszterelnök, annál nagyobb lett csalódásuk és haragjuk, amely végül teljes elhidegülésükhöz vezetett.

A *februári pátiens*, *Schmerling* és *Perthaler* elmé-
műve, mely hivatva volt szerzőik szerint az októberi

²⁹ *Schmerling* kitűnő jellemzését adja: *Redlich* i. m. I. (1. 690. s köv. 1.).

diplomát pótolni, vagy ahogy hivatalosan mondták: kiegészíteni, „föderalista alapon, de erősen egységes alakban“ akarta megszervezni a birodalmat. Fő célját: a birodalom *egységét* tartva szem előtt, a központi parlamentet a tartománygyűlések tagjaiból kívánta összealkotni. A választójogot pedig rendkívül mesterséges módon *úgy* szerkesztette meg, hogy az a németiség vezetőszerepét biztosíthassa. Ezért egy komplikált választási rendszert agyalt ki Perthalerrel, amely a vagyonra és a műveltségre támaszkodik, a küriális rendszert először hozza be és a választókerületek mesterséges beosztásával úgy a tartománygyűléseken, mint a Reichsrathban a kormányhű pártnak többséget akar biztosítani.

Ha a Reichsrath tagjainak számát — szemben az októberi diplomával — 343 képviselőre akarta is felemelni, amiből a „szűkebb“ Magyarországra, Erdély és Horvátország nélkül, 85 delegátus esett volna — de nem volt hajlandó a miniszteri felelősséget behozni, a képviselők immunitását megalkotni, a parlamentnek az adó és újonc megajánlási, illetve megtagadási jogát megadni. Ehelyett apja lett a hírhedtté vált osztrák 14. §-nak, mely az ő alkotásában a 13. § nevét nyerte, s az egész parlamentarizmust illuzóriussá tette azáltal, hogy megengedte a kormánynak, hogy a Reichsrath munkaképtelensége esetére szükségrendeletek segítségével kormányozzon. De ezenfelül az októberi diploma által a tartományi gyűlések hatáskörébe utalt feladatok javarészét a Reichsrath hatáskörébe téve át: az autonómiák jogkörét a minimumra csökkentette le.

A sors szatírja, hogy Schmerling, a magyar alkotmányos követelések határozott ellensége, a centralisztikus császári hatalom legerősebb támasza, aki Magyarországgal szemben a „*V erwirkung stheorie*“^e-t hangsúlyozta, most akaratlanul a *dualizmus* szöszológjává lett. Azáltal, hogy a „szűkebb“ Reichsrathba utalta a lajtántúli birodalom ügyeinek egyrészét, önkéntelenül elismerte a dualizmust, amely az Ausztria ügyeit intéző szűkebb Reichsrath s a Magyarország képviselőivel kiegészíteni óhajtott „kibővített“ Reichsrath között különböztet. így — helyesen

mondja Redlich — szembeállította Mária Terézia birodalmát, mely a „szűkebb“ Reichsrathban volt képviselve — Magyarországgal. Ezt próbálta meg azután az „összbirodalom“ javára kijavítani, azzal, hogy megtagadta Magyarországtól a független magyar minisztériumot és a magyar ügyek intézését jelentős részben az osztrák kormánynak kívánta fenntartani s a magyar képviselőket az „összparlamentbe“ akarta kényszeríteni.³⁰

Eisenmann, az osztrák-magyar kiegyezésről írott nagyszabású munkájában³¹ így foglalja össze a különbséget a magyar konzervatívok októberi diplomája és Schmerling februári pátense között: „Das Diplom bot Ungarn einen Boden zur Verhandlung; das Patent notifizierte ihm einen Befehl und diktierte ihm ein Gesetz. Das Diplom schöpfte seine Anregungen vor allem aus den Interessen und Wünschen Ungarns heraus; das Februarpatent aus jenen der deutsch-slavischen Kronländer ... Das Diplom machte aus den Reichsrath ein Comité, eine Art Konferenz mit einer geringen Zahl von Mitgliedern; ... das Patent verwandelt den Reichsrath in ein Parlament aus zwei Kammern gebildet... wo die Deputierten Ungarns darin nicht mehr eine Delegation, die das ganze Land repräsentieren, vorstellen, sondern im Grunde genommen nur Mandatare bestimmter Wahlbezirke sind ... In diesem Reichsrathe des Patentens steht Ungarn, und zwar das ganze Königreich mit seinen Nebenländern in einer sichern und dauernden Minorität... Mit einem Wort: das Oktoberdiplom behandelte Ungarn noch als Staat, das Patent setzte es auf den Rang einer Provinz herab.“³²

³⁰ *Redlich* i. m. L., 778. 1.

³¹ *Le Compromis Austro-Hongrois*, 305. 1., németül idézve *Redlich*: i. m. I., 805. I.

³² Az uralkodó két nappal a pátens megjelenése után tartott minisztertanácson jegyzőkönyvbe iktatta többek között a következőket: „Seine K. u. K. apostolische Majestät geruhen der Konferenz zu eröffnen, dass Allerhöchst Dieselben mit den am 26 dieses Monats erlassenen Staatsgrundgesetzen bereits die äusserste Grenze der nach der A. H. Willensmeinung zulässigen Beschränkung der souveränen Macht erreicht haben.“

De *Schmerling* februári pátense megbukott, mert mindenkinek eleget akart tenni s így senkit sem tudott kielégíteni. Az igazi liberalizmus hívei rögtön átlátták a tervezett ál-parlamentarizmus visszásságát; a tisztviselői rend megcsalottnak érezte magát; a valódi autonómia főúri hívei a miniszterelnökben való csalódás folytán elérkezettnek látták az időt, hogy kedves gyermekük: az októberi diploma kijátszása miatt bosszút álljanak rajta; az alsó osztályok vezetői, a demokrata elemek, az utca, a gyárak és műhelyek népének hangulatát izgatták fel az új alkotmányterv ellen, míg Magyarországon a nemzeti ellenállás mind nagyobb méreteket öltött.

*

Schmerling egyik legérdekesebb és legjellegzetesebb alakja a lajtántúli birodalomnak. Benne testesül meg korának az a nemzedéke, amely a 48-as idők eszményeit józan férfiúkorában alá tudta rendelni a nagyhatalmi állást biztosító, erős császári hatalom politikájának.

Német-Ausztria, főképpen ennek szellemi központja: Bécs, amelynek *Schmerling* gyermeke volt, a szlávság és a németiség malomkövei között fennmaradásának lehetőségét csak a Habsburg-Ház erejének megőrzésében látta. A forradalmak eszményei elkábíthatták, de igazi forradalmár a bécsi polgár sohasem tudott lenni. *Kossuth* ékesszólása megbabonázhatta egy pillanatra, de már a maga forradalmát csak úgy tudta elképzelni, hogy annak élén a jóságos és hülye Ferdinánd császár masírozzon. A bécsi népnek kedélyességbe hajló, kissé puha természete a harcot inkább kerülte, mint kereste. Nyugalmat, békeséget, jólétet vágyó polgárai mindig a *Schirmherr*, a védelmező, az oltalmazó hatalom árnyékába vágyódtak, nem a harcmezőre, vagy a barrikádokra. A művészetet, a szelíd szórakozásokat kedvelő fiai legboldogabbak nagy, erős-Kezü uralkodók idején voltak. És bár *Grillparser* és *Bauernfeld* maró epigrammái tetszettek neki, de e tetszésüknek a Heuriger mellett szerettek csak kifejezést adni.

Schmerling liberalizmusa is csak ködbevesző, ifjúkori emlék volt, míg férfikorának megállapodott eszménye egyezett szeretett fővárosa polgárai nagy többségének ideáljaival. Szívesen fitogtatta állítólagos liberalizmusát, de — amióta hatalomra jutott — makacsul hirdette, hogy ez az ő liberalizmusa sehogy sem fedí a franciák szabadelvűségét, még az angolok whigizmusát sem. Ez volt ereje, amely a korona bizalmát éveken át biztosította neki. Ez volt támasza, amely viharos reichsrathi viták között is fenntartotta, amikor nem is annyira a bürokrácia egyes képviselői, mint inkább egyes világosan látó, nagyszabású politikusok, mint Moritz von *Kaiser feld* az autonómisták nevében és a lengyel *Smólka*, a kremsieri Reichstag elnöke élesen támadták antidemokratikus és magyarellenes magatartásáért. De ő ezidőben még biztosán állott a Burgban és ezért fitymálhatta le dölyfös, sértődésre hajlamos természetével a „deszka-bódéba”³³ költözött, „*Schmerling-Theater*”-nek csúfolt Reichsrath gáncsoskodását.

Ereje Ferenc Józsefnél abból az elkeseredésből fakadt, mely az uralkodót elfogta, amikor látta, hogy a magyar konzervatív főuraknak — az ő hosszas vonakodása után — megadott októberi diplomája sem elégítette ki a magyar nemzetet, amikor ő az ebben tett engedményeket csak nehéz szívvel engedélyezte. Ezen hatások alatt, hirtelen, indulatos természetével fogadta el és tette magáévá Schmerlingnek az egységes, Magyarországot is magábaolvasztó, birodalmi tervét, mert mindenható fejlődési tekintélyét sértette a magyarság visszautasítása.³⁴ És Schmerling élesztette ezt az ellenszenvet császársa lelkében, mert ebből merítette az erőt, amely megtarthatta a kormányon.

33 A Reichsrathnak — amikor még sokszáz tagra számítottak, — egy ideiglenes hodályt építettek a Belvároson kívül, amelyet a népnyelv *Bretterbude vor dem Schottenthorn*-nak. csúfolt.

34 Ferenc József erről így nyilatkozott *Apponyi György* gróf előtt: „Minden, ami tőlem jön, ellenséges indulattal találkozik és gyanúsítatik; bármit teszek, azt Magyarország sem nem fogadja köszönettel, sem nem pártolja. Legjobb szándékaim félreértetnek és meghiúsíthatnak.” (*Szögyény-Marich László* Emlékiratai III. 35. l.)

De Ferenc József politikáját végeredményben mégis csak a *tapasztalatok* irányították. Amikor látta, hogy a Schmerling által ajánlott magyar elnyomás évek multával sem tudja meghozni a várva-várt eredményt: a magyarok bevonulását a „kibővített Reichsrathba“ s így nem tudja egyfelől Poroszország, másfelől Franciaország felé bebizonyítani birodalma egységét és Solferino óta állítólag helyrepótolt katonai ütőerejét: hite megingott minisztere politikájában. Hiába vetette meg, Schwarzenberg tanítása nyomán, a „fecsegő“ országgyűlést, mégis már megtanulta, hogy van a főúri és bürokratikus társadalmon *kívül is* egy *közvélemény*, amely a kényelmes polgárságra tud hatást gyakorolni. Amikor *Smolka* a Reichsrathban odadörögte a mindenható államminiszternek, hogy a 48-as magyar törvények teljesen alkotmányosan jöttek létre és *&i* alkotmányosságnál a császári önkényt többre értékelő politika többet árt Ausztriának és a császári Háznak, mint tíz elvesztett ütközet, mert a bizalmat rendíti meg az államhatalomban: akkor az érzékenyvé vált uralkodó kételkedni kezdett minisztere rideg, elutasító magyar politikájának helyességében, célravezetésében. És mert a birodalom gazdasági helyzete egyre romlott, hadserege megerősítésére mindnagyobb áldozatokra volt szükség, s ezt Magyarország szívós ellenállása folytán a magyar adók nélkül nem volt képes előteremteni, újból hajlott a magyar konzervatívok felé, akik — okulva az októberi diploma magyarországi fogadtatásán — közeledést kerestek Deák Ferenc környezetéhez.

Ferenc József politikájának javára írandó, hogy dacára sok, jelentős esetben, gyors és elhamarkodott állásfoglalásának, legtöbbször, különösen ifjúsága elmúlásával, óvatosan járt el és nem vágta el maga mögött a visszavonulás útját. Schmerling balsikerű kormányzása idején is fenntartotta a magyar konzervatívokkal való összeköttetést, magyar kancellárt nevezett ki és Apponyit, Széchent és társait állandóan meghallgatta, sőt megengedte, hogy egy bizalmi embere³⁵ közvetlenül lépjen érintkezésbe Deák Ferencsel.

³⁵ *August* báró.

Schmerling tehát megbukott. A császár nem használhatta tovább szolgáját, ki vállalt feladatát: a birodalom egységbe kovácsolását nem tudta keresztülvinni. És a császár nem volt az érzelmek embere. Koronája érdeke lebegett csak mindig szeme előtt, Ez az érdek pedig most azt parancsolta, hogy visszatérjen a Magyarországgal való megbékélés útjára.

Schmerling megszokott, merev tartásával, hidegen-gőgös szemmel hagyta el utolsó kihallgatása után uralkodója dolgozószobáját, amelynek szűk falai között az elmúlt évek alatt annyiszor hallotta császári urának dicsérő szavát. Meghitt körében később gyakran emlegette, hogy fejedelme kijátszotta. És haláláig meg volt győződve, hogy Ferenc Józsefet ő barátokoztatta meg a parlamentáris kormányzással, hogy a lajtántúli császárságba friss életet, új vért és erőt az ő alkotása, a februári pátens vitt bele.

III.

Fiatal korában Ferenc József nem lelkesedett a magyarokért. Tanulóévei alatt családjától, mestereitől, az udvar legbefolyásosabb tagjaitól, a hadsereg súlyosszavú tábornokaitól egyre csak azt hallotta, hogy a magyar megbízhatatlan, keleti fajta; alkotmányos berendezéséért mindent kész felforgatni; gyűlöli a császári birodalom népeit és lelke mélyén egy vágyat melenget, hogy függetlenné váljék Ausztriától és csak az uralkodó személye fűzze a Habsburg-Házhoz.

Trónralépése előtt nap-nap után a „*magyar kérdés*“ nehézségei képezték a bécsi uralkodórendszer legfőbb gondját. A magyarok nyugtalankodtak a legjobban a birodalom nyugtalan népei között, — mondta környezete — és a magyarral a legnehezebb elbánni, mert az uralkodó esküt tett alkotmányára és ez az alkotmány a legfőbb akadálya a birodalom egységesítésének, a császár németországi és olasz nehézségei leküzdésének.

De Ferenc József természete sem vonzódott a magyarsághoz. Ő már kora ifjúságában tartózkodó és zárkózott volt; a magyar közvetlen és nyíltszívű. Ferenc József uralkodói elhivatottságának érzésében mindent és mindenkit kellő távolságban merevített meg magától, a magyar még királyához is közel akart férkőzni, mert bár elsőnek tisztelte a maga körében, de érezte és éreztetni kívánta még királyával is, hogy az csak vele, a nemzettel, egyetértésben, a vele alkotott törvények alapján gyakorolhatja királyi jogait. Ferenc József a százados udvari etikett szabályainak betartását követelte meg még családja tagjaitól is, a magyar pedig e család tag köré tagjának érezte magát és királyát e család fejének, akinek joga, de kötelessége is közvetlenül törődni gyermekeivel.

E mélyreható ellentétnek tudható be, hogy a fiatal főherceget semmiképpen sem hatotta meg az a lelkesedés, amely első magyar közszereplése alkalmából körülvette. 1847. október 16-án magyar szóval iktatta be István főherceget Pest vármegye főispáni székébe s beszéde viharos lelkesedésre gyújtotta a könnyen lobbanó magyar urakat. *Toldy Ferenc* megírja, hogy „Mély megindulásunkban gyermekké válva a szív remegett, a szemekre öröm harmatja szállt s ezer ajak zsvijaja kimondá, hogy e nemzet véghetetlenül tud szeretni.³⁶ És oly kedvező benyomást keltett még *Kossuthban* is, hogy ez úgy emlékezett meg róla az utolsó rendi országgyűlés március 3-i ülésén, mint: „Ki első fellépésekor a nemzet szeretetét magáévá tette.“

A bécsi Burg levegőjében nagyra nőtt ifjú azonban nem érthette meg a magyar lelket, a magyar érzésvilágot, a magyar gondolkodást.“ És minél mélyebb lett 48-ban az ellentét az osztrák udvar és a magyar nemset között, annál jobban idegenedett el az ifjú a „rebellis“ uraktól, akik — tanítómesterei szavai szerint — „félrevezetik a jó, tudatlan és békességet kereső magyar népet

³⁶ *Toldy*: Irodalmi beszédei I., 226. 1. *Angyal*: Az ifjú Ferenc József 26. 1.

³⁷ L. anyjához írt leveleit: *Schnüret*: Briefe Kaiser Frans; Josephs an seine Mutter, 84. 1.

s a Habsburg-Házhoz hűségesen ragaszkodó horvátokat, németeket, oláhokat és szerbeket“.

Trónralépésekor már egy „forradalomra“ kelt nemzettel állt szemben, melyet „trónja megmentőjének“: Windischgraetz Alfrédnek fegyverrel kell újra meghódítani. És mikor őt és Házát a debreceni határozat trónfosztottnak nyilvánítja, szabadkezet hagy különben is mindenható miniszterének, Schwarzenbergnek. Schwarzenberg pedig Miklós cár kegyelmet ajánló felhívására cinikus mosollyal azt válaszolja: Jó, jó, de előbb egy kicsit akasztatunk.³⁸

A tizennyolc éves ifjú annyira környezetének befolyása alatt állott, annyira át volt hatva a saját isteni küldetésétől, hogy a „lázadó magyarok“ magatartását Isten elleni bűnnek minősítette, amelynek magyar hívei által is ajánlott „irgalmatlan“ kiirtását kötelességének ismerte.³⁹ Amikor évek multával megértette, milyen bűnös és esztelen cselekedet volt a magyar nemzet szent férfiai-
nak kegyetlen lemészárlása, akkor már — Erzsébet királyné szavai szerint — minden áldozatra kész lett volna, ha az aradi vértanúk s többi társuk mártíromságát meg nem történtté tehetné volna.

És különös, szinte megmagyarázhatatlannak látszanék, hogy mindezek dacára a bécsi Burg császári lakosz-

³⁸ Miklós cár így nyilatkozott erről *Liechtenstein* hercegnek: „Ihr Kaiser thut nicht gut Ungarn so zu nehmen, wie ich Polen. Diesem kann ich meinen Fuss auf den Nacken setzen, so oft ich will, denn Polen ist ein kleiner Teil meines grossen Reiches.“

³⁹ Még az olyan jót akaró konzervatív magyar főúr, mint *Dessewffy Emil gróf* is ezt írja elvakultságában 1848-ban: „Fel kell kutatni a *lázadás* valódi okozóit és ezeket egyszerűen fel kell akasztani.“ (*Történeti Szemle*, 1915, idézve: *Angyal* i. m. 105. 1.) És a konzervatív főurak 1849 március 3-i memorandumukban követelik: „hogy a magyarországi forradalom ellen a jövőt biztosító szilárd gátat építhessünk, okvetlenül szükséges az *irgalmatlan szigorúság*, a forradalom okozói és legkiválóbb támogatói ellen.“ És Bachnak adott egyik memorandumukban ezt írják az orosz segítségről: „österreich muss im Bunde mit Russland den ungarischer Flügel der europäischen bewaffneten Umsturzbevegung besiegen, zermalmen, den Separatismus für die Dauer bewältigen, wenn es als Grossmacht, überhaupt als Staat bestehen will.“

tályában ott függött haláláig az aradi vértanúk kivégzésének képe, ha nem gondolnánk arra, hogy így, egy hosszú életen át emlékezni akart ifjúkorának rettenetes eltévelyedésére.

De múlnak a fiatalság éveit, az ifjúból férfi lesz, akit tapasztalása megérlel. Nyugodtabban és önállóbban tudja már megítélni a viszonyokat és az embereket. Tud gondolkodni a történelem tanulságain és tudja levonni — legalább részben — azoknak igazságait. Már nem báb mások, erősebbek kezében. A sok fájdalmas tapasztalás övatosságra inti.

Környezetében magyar főurak vannak és súlyt helyez arra, hogy meghallgassa véleményüket. Olyan nagy súlyt helyez erre, hogy megfelejtkezik a *nemzet* véleményéről. Az ötvenes évek végén magyar ügyekben csak az ő szavakat hallja még, csak azokat *akarja* hallani. És ezek az urak, a *magyar konzervatívok* elhitetik vele, hogy rajtuk keresztül az egész nemzet szól az uralkodóhoz.

Ferenc József gondolkodásának ez teljesen megfelelt. Trónjának, hadserege épségének, külpolitikája korlátlan irányítása jogának biztosítékát birodalma minden részében a főurak és a nemesség támogatásában látta. Ezek voltak azok a pillérek, amelyekén hatalmát nyugtatta és mert kora ifjúságától arra tanították, hogy az „*urakban*“ tudja erejét, hosszú évtizedekig a „*publikum*“ véleményére — így nevezték, a Burgban a közvéleményt — kevés ügyet vetett. Ezért fogadta szívesen a köréje sereglő magyar főuraknak udvarlását, mint az egész nemzet véleményét. Abban az időben, amikor a magyar konzervatívok még biztosítékot látszottak nyújtani az egész nemzet nevében arra, hogy a magyarokkal való kibékülés az ő személyes hatalmi állását nem fogja kisebbiteni: kész volt a békülés útjára lépni.⁴⁰

⁴⁰ Lásd a konzervatívok emlékiratát: *Verfassung Österreichs auf Ungarischer Grundlage mit Rücksicht auf den Status Quo und den Vermehrten Reichsrath.*“ Közölve *Redlich* gyűjteményében I.

Így az uralkodó csak *egyik oldaláról* ismerte a magyar kérdést, arról, amelyet a konzervatívok képviseltek. Ezek pedig az 1848 *előtti* rendi alkotmányt kívánták visszaállítani, azt, amelyre II. József kivételével, V. Ferdinánd és elődei mind felesküdték s amely a múltban a felső rendeknek biztosította a negyvennyolcadiki szabadságmozgalmak előtt a közélet vezetését. A magyar-kérdés másik oldalának: a hazájában passzív ellenállásban várakozó óriási magyar nemzeti többségnek véleményéről, súlyáról, erejéről, csekély véleménye volt, mert meg volt győződve róla, hogy a tanácsosai által „könnyen megnyerhető, bár lármás és sokszor túlkapásokra vetemedő kisnemességnek és fiatal jurátusoknak“ mondott tömege eltörpül és elhallgat a fejedelmi hatalomtól támogatott főurak akarata előtt.

Ezen idők magyar konzervatív urai szerették magyar hazájukat, tisztelték és tiszteletben akarták tartani ősi alkotmányukat, amely oly nagy kiváltságokat biztosított nekik. De homagiális ősi jogaikat csak a habsburg-uralkodók hatalmának árnyékában remélték visszaszerezni. Ezért ítélték el oly kegyetlenül, mint Desseffy Emil is, a magyar szabadságharcot, ezért sereglettek ennek halálos küzdelme alatt a bécsi trón köré, mert megvoltak győződve, hogy e küzdelemből csak a császár kerülhet ki győzelmesen s akkor ott akartak állani a fejedelem rendelkezésére, hogy *közvetítői* lehessenek a szabadságharc *előtti* alkotmány helyreállításának.

A környezet hatása különösen élesen mutatkozik meg ezeknek a férfiaknak lelki beállítottságán. És mutatja, hogy ennek befolyása milyen ferdére fordíthatja nagyműveltségű, okos emberek gondolkodását. Mert ha a császár, aki sohasem élt Magyarországon, aki sohasem ismerte a kiegyezési tárgyalások megkezdéséig közelebbről a magyar nemzetet és annak igazi meggyőződését, hamis képet alkotott magának erről az országról: az megérthető. De hogy már a szabadságharc előtt a magyar közéletben résztvett, sőt abban részben vezető szerepet játszott férfiak, akik az összeomlás után is

összekötetést tartottak fenn hazájukkal, azt hihették, hogy ők befolyásukkal, tekintélyükkel s a tróntól elnyerendő engedményekkel vissza tudják majd igazítani az Idők Óráját 48-ról 47-re: ez az életnek és a magyar gondolat és érzésvilágnak olyan félreismerése mutat, amely már eleve alkalmatlanná tette őket a változott viszonyok között, az alkotmány helyreállítása után, hazájuk közügyeinek vezetésére.

E férfiak egész számításukat befolyásukon kívül, amint ők mondták: „a nemzet kijózanodására“ alapították. Egyfelől maguk is lebecsülték a magyar közép- és köznemesség erejét és anyagi romlása folytán a 48-as vívmányokhoz való ragaszkodásának súlyát, másfelől az uralkodótól elnyerendő engedményektől olyan hatást vártak, amely lefegyverzi majd a szerintük „szélsőségesek“ követeléseit. Elgondolásuk alapeszméje az volt, hogy a magyar nemzet a Bach-korszakbeli elnyomatás alóli szabadulás reményében és az uralkodóház által visszaállított országgyűlés és megyerendszer fejében hajlandó lesz egy olyan birodalmi gyűlésben résztvenni, amely az Ausztriával „közös“ ügyeket letárgyalja, fenntartván az uralkodónak a hadsereg, a külügyek és a „birodalmat“ közösen érintő pénzügyi és gazdasági kérdések felett való korlátlan rendelkezés jogát. Ők, akik maguk is nemesak kiváló parlamentáris képzettséggel, de meglepő jogászi szakavatottsággal (Apponyi, Mailáth) bírtak, nem számoltak a túlsó oldalon állók jogászi és parlamentáris érzékével, ha kell és fontos: a törvény írott betűiéhez való ragaszkodásával. És ami a fő: nem számoltak *Deák Ferenc*cel, annak mindjobban növekvő befolyásával, aki, ha tekintélyével csodálatos mérsékletre tudta is rábírní nemzetét, de ugyanakkor nem volt hajlandó semmiféle olyan rábeszélésre hallgatni, amely a kibékülés fejében nemzete sarkalatos jogaiból, a korona által is törvényben lefektetett és szentesített alkotmányos biztosítékaiból, engedne.

De a konzervatívok elgondolása különben is a homályosság és *bizonytalanság* óriási hibájában szenvedett. Aki elolvassa a vezérük: *Szécheny Antal gróf* által sugalmazott, már idézett igazoló iratukat, amelyet megoldási

tervüknek: az októberi diplomának bukása után írtattak,⁴¹ az látja, hogy a helyreállítandó alkotmányosságról nem mertek tiszta képet alkotni sem maguknak, sem az uralkodónak. Nehéz helyzetükben, hogy possibilisek lehessenek úgy felfelé, mint lefelé, attól kellett tartaniok, hogy amíg a korona túlsóknak, a nemzet viszont túlkevésnek fogja venni azt, amit ők hoznak. És valóban, az októberi diplomát a császár, — a minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint — „a végső határig menő engedménynek“ jelentette ki, míg a nemzet egyhangúlag visszautasította.

A konzervatívok eme *tranzigálási* politikája volt sikertelenségük egyik legfőbb oka. Lelkükben magyarok, politikájukban a Gesamtmonarchie betetőzésének hívei. Mentségük abban volt, hogy a lajtántúli tartományok autonómizálásával az egyes tartománygyűlésekre akarván a Monarchia erejét alapítani, azt remélték, hogy a „tartománygyűlések“ — ahogy ők a magyar országgyűlést is nevezték: — legerősebbjének: a magyar országgyűlésnek így kerülőúton oly erőt és befolyást biztosíthatnak, amely erővel idővel visszaszerezhetik a magyar parlamentnősi jogait. Hogy mily bonyolódott, erőszakolt és afmagyar nemzet alkotmányával és tagjai meggyőződésével ellenkező volt ez az okoskodás, ezt Deák a maga egyszerű, kristálytisza logikájával bebizonyította az egész országnak.

Minden *középen* álló irányzatnak végzete lesújtott ekképpen ezekre a férfiakra is.⁴² És ez a végzet annál kegyetlenebb volt, mert jóhiszeműség és önzetlenség vezette ezeket, a magukat népszerűtlenségre kárhozható politikusokat, akik a szabadságharc bukása óta csaknem két évtizedig viselték az osztracizmus súlyát és mégis lankadatlanul töltötték be szerepüket mindaddig, míg a nemzeti valódi akarata nem érvényesült és lesodorta őket a gyakorlati politika teréről.

⁴¹ Drei Jahre Verfassungstreit.

⁴² „Die undankbarste Rolle in der Politik ist unstreitig die des Vermittlers.“ (Denkschrift des Grafen Anton Széchen, Fascikel der Papiere des Gr. Széchen, und Moritz Esterházy im Haus, Hof, u. Staatsarchiv).

Ők a lassú, a „fontolva haladás”⁴³ emberei voltak. Azért voltak ilyen maradiak, mert félték, hogy minden merészebb lépésük elvághatja hosszú időre a tárgyalások és a megegyezés lehetőségét. Azt hitték, ha ők, mint a magyar nemzet képviselői, az ő nagy parlamentáris érzékükkel, gyakorlatukkal, szónoki és jogászai képzettségükkel megjelennek a közös országgyűlésen, magukhoz fogják ragadni annak irányítását, éppúgy, ahogy az eddig a Reichsrathban Széchennek, Barkóczynek és a többi magyarnak sikerült. És akkor *fokozatosan, lassan, óvatosan* előrehaladhatnak az alkotmány kiépítésében, de mindig csak úgy, hogy az kizárja a 49-es események megismétlődését. Mily szépen hangzik, mikor kijelentik magukról:⁴⁴ „Diese Männer tragen keine Gelüste nach der Wiederherstellung von Standesvorrechten ... Sie tragen kein Verlangen nach dem Absolutismus, weil Ihr Vaterland nur in Constitutioneller Luft leben, nur in constitutionellem Leben eine Zukunft haben kann“. De hogy ezt hogyan, milyen formában képzelték, 48-as vagy 47-es alapon: ezt óvatosan elhallgatták.

Mindezen homály és bizonytalanság dacára, nem szabad ezen férfiak fáradhatatlan munkáját és szerepét az abszolutizmus idején a hazafiatlanság bélyegével illetni. *Eötvös József* báró, a 67-es kiegyezés egyik oszlopa és minisztere, még 1859-ben a Reichsrathban való részvétel mellett írt röpiratot,⁴⁵ igaz, hogy egy másik, 1860-ban írott munkájában már teljesen Deák álláspontjára helyezkedett. De Deák maga is a legnagyobb figyelemmel kísérte a 60-as években a konzervatívok fáradozásait és különösen *Apponyi György gróf* munkásságára helyezett súlyt. Így, amikor Apponyi 1861-ben egy rendkívül érdekes és a későbbi tárgyalásokra nagy befolyással bíró megoldási tervvel Bécsbe ment, Deák megíratta ezt újságjában, a

⁴³ *Dessewffy Aurél gróf*, Dessewffy Emil bátyjának szava.

⁴⁴ *Drei Jahre Verfassungsstreit 189-90*. 1.

⁴⁵ *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*, 1859 és 1. előzőleg: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*, 1850.

Pesti Naplóban.⁴⁶ Ez pedig tüntetés-szamba ment a konzervatívok mellett.

A magyar közszellem Solferino kudarca után mind erősebben kimutatta akaratát. Minél jobban gyengült az ötvenes évek utolsó éveiben a látszólagosan újjászülető császári hatalom, annál jobban izmosodott a Bach-korszak aléltságából ébredező magyar öntudat. Ha a császár környezete lépten-nyomon érezte a nemzettel, mily mélyen nehezelt az uralkodó a debreceni trónfosztó határozatért, a nemzet viszont mind hangosabban mutatta, mily be nem gyógyult sebeket rejteget Aradért és a budapesti Új-épület vérengzése miatt, az abszolutizmus túlkapásaiért és azért, hogy a bécsi hatalom tíz évnél régebben nyers erőszakkal állja annak útját, hogy a nemzet helyreállíthassa ezeréves alkotmányát és felszabaduljon egy elnyomott gyarmat gazdasági helyzetéből. És mert a bécsi hatalom az *abszolutizmus* minden fegyverét alkalmazta a maga politikája érvényesítésére Magyarországon, a magyarok viszont — a konzervatívok kis csoportjának kivételével — az abszolutizmus legerőteljesebb ellenszerével: a *liberalizmussal* kívánták annak hatását kivédeni.

A magyar szabadelvűség ekkor már nem üres teória volt a nemzet gondolkozó tagjai előtt, hanem a 48-as törvényekben testet öltött valóság, amelyet egy Deák Ferenc törvénytisztelete és egy Eötvös József mélységes ember-szeretete fogadtatott el a nemzettel. Ez a liberalizmus a közéletet foglalta el egyes szélsők radikalizmusa és egyes maradiak reakciós világnézete között. A 40-es években elvesztette minálunk könyvszagát, élő valósággá vált a törvényhozás alkotásaiban és gyökeret vert az életben.

Az elnyomatás nehéz esztendeiben azután Kufstein és az internáló táborok zárkáiban, az emigráció keserűségeiben a nemzet nem *Széchenyi István* konzervatív tanításait forgatta agyában, hanem minél kegyetlenebb volt

⁴⁶ Drei Jahre Verfassungsstreit és *Kónyi*: Deák Ferenc beszédei, III. 222. l., Pesti Napló, 1862 december 4.: „Úgy halljuk, hogy gróf Apponyi György országbíró ő excellenciája megyén fel Bécsbe a kiegyenlítés ügyében. Vajha e kiegyenlítés az 1848-i törvények alapján és az országgyűlési feliratok szellemében mielőbb létrejöhetne.“

sorsa, annál forróbban vágyakozott vissza abba a rövid korszakba, mely a szabadelvűség vívmányaival ajándékozta meg őt. És ha a hatvanas évek huzavonái okozta újabb csalódás, az osztrák fegyverek súlyos kudarca nem is ragadta a szélsőségekre, de arra sohasem bírta rávenni, hogy a konzervatívok ajánlotta csodaszereknek felüljön.

Ezt a gondolkodást, ezeket az érzelmeket nem volt, aki őszintén tolmácsolja az osztrák császár előtt. Sőt, amikor a magyarság ellenségei, élükön Schmerlinggel, túlozva festették le uralkodójuk előtt a magyarok elégedetlenségét, *Vay* báró, majd utódja *Forgách* gróf kancellár és *Széchen* Antal miniszter azzal kecsgettették, hogy aránylag csekély engedményekkel meg lehet nyerni a mértékadó magyar tényezőket s az országgyűlésen többséget lehet teremteni az általuk tervbevett alkotmányreformnak.

Széchenék tragikuma az volt, — amint rámutattam — hogy végeredményben sehol sem tudtak programjukkal keresztülhatolni, még az ausztriai mértékadó tényezőknél sem. Az ausztriai hatalmas bürokrácia esküdt ellenségként állott velük szemben, mert a magyar urak szövetségeseinek: a cseh és ausztriai feudális főurak autonómizáló törekvésének sikerében a maguk halálos ítéletét látták volna.

Pedig minden rövidlátásuk, ember és viszonyok ismeretének hiánya dacára végeredményben a konzervatívok szogálatot tettek a magyar ügynek. Mert bevezették az ausztriai népek képviselőit, habár a Reichsrathban tökéletlenül megalkotott, parlamentáris életbe, megkedveltették velük a politikai vitákat, felszabadították lelküket Kremsier után először a császári abszolútizmus jégpáncélja alól s az uralkodó iránti feltétlen tiszteletadás korlátai között meghozták nekik a véleménynyilvánítás szabadságának felemelő érzését. És emellett jobban megismertették a különböző népekkel — bár egyelőre a maguk látószögéből — a magjrar nemzetet és rokonszenvet ébresztettek irántunk, ha nem is a bürokrácia járszalagjára fűzött osztrák-bécsieknél, de a lengyeleknél, olaszoknál s a császársághoz tartozó más népeknél.

Kik voltak ezek a konzervatív főurak, ezek a gyökértelen magyarok, akiknek oly kevés barátjuk volt odahaza és akik az idegenben mégis hazájuk jogaiért való küzdelemben ették meg kenyerük javát?

Legnagyobb részük a papok iskoláiban — jelentős részben a jezsuitáknál — serdültek fel, vallásukhoz való rajongó ragaszkodásban és az uralkodó iránti feltétlen tiszteletben. Családi körükben, mestereik tanításából sajátították el azt a felfogást, hogy Magyarország csak akkor óvhatja meg alkotmányát, ha része marad annak a nagy birodalomnak, amelyet Mária-Terézia bársonyos keze olyan szépen tudott összetartani. A bécsi levegő, az udvar különös befolyása rabul ejtette őket, éppúgy, mint hajdan a magyar nemes ifjakat a nagy királyné kitűnő politikája. Míg amazokat még hatalmas donációk is elszakíthatatlan kötelékkel fűzték a császári házhoz, ezt a XIX. századbéli nemzedéket díszes állások, hatalmat adó hivatalok tették az udvar híveivé. Már apáik magas udvari és közjogi funkciókat töltöttek be, szolgálták a Habsburgok hadseregeit, diplomáciáját, ők maguk: az Apponyiak, Mailáthok, Sennyeyek, Szögyények, Barkóczyak, Andrássyak pedig a 40-es évektől kezdve a kiegyezésig élén állottak azoknak az országos hivataloknak, amelyek útján az uralkodók Magyarországot igazgatták. A Burg és a kancelláriák ablakából pedig másképp látja az ember a kívülrakedt világot, mint a magyar alsótábla, vagy a vármegyeház terméből. Aki megszokta, hogy csupa hajlongó derék hízelegjen előtte; aki megszokta, hogy csak utasítást adhasson s ilyet csak „urától“, — ahogy az uralkodót nevezték — kelljen elfogadnia; aki túlnyomóan magafajta emberekkel érintkezik és vagyoni viszonyainál fogva nincs senkire utalva: az eltelik hatalmának, befolyásának nagyságától és — kivéve az erős lelkeket — kevésbbé veszi azokat az erőket, amelyek az ő körein kívül próbálják az ország sorsát intézőket helyükről kiszorítani.

Ez a maguk befolyásának túlbecsülése volt ezen konzervatív főurak tragikumának egyik legfőbb oka.⁴⁷ Nem

⁴⁷ Mintha azért néha felvillanna az aggály bennük, hogy népszerűtlenségük lehet mégis eszméik érvényesülésének igazi aka-

mintha vezetőférfiak — egy Apponyi György, aki már 48 előtt is a hierarchia legmagasabb lépcsőfokán állott — ne ismerték volna Deák erejét, a nemzetre való befolyását, de 49 után ezt a befolyást olyan lecsökkentnek vélték az uralkodó támogatása hiányában, hogy azt könnyen ellensúlyozni remélték a császár támogatásával. A magyar nemzet életerejének, a 48-as törvényhozással — bár rövid időre — megifjított alkotmányos berendezkedésének nem tulajdonítottak annyi ellenállóképességet, hogy az a császár akaratával szemben is meg tudjon állani a maga igaza mellett. Ez volt tragikumuk egy másik oka. S hogy az összeütközést elkerülhessék, odaállottak, hogy hidat képezzenek nemzet és uralkodója között.

Erre a szerepre nem volt nehéz vállalkozniuk. Hiába nevelkedtek és éltek többnyire távol hazájuktól, hiába szolgáltak császári hivatalokban is, mégis lelkük mélyén magyarok voltak és magyarságukat nem tudták, nem akarták megtagadni. Csak el kell olvasni *Szögyény* másodkancellár emlékirataiban ennek *Apponyi* Györggyel, *ifj. Mailáth* Györggyel, *Sennyey* Pállal való levelezését, azokat a lázadó szavakat, amelyeket a német miniszterek értetlensége, a magyar ügyekbe hivatlan beavatkozásuk felett ejtenek, csak meg kell figyelni, milyen lelki tusát vívnak önmagukkal, amikor az uralkodó minden meggyőző érvük ellenére Schmerlingre és társaira hallgatva, elutasítja magyar tanácsosai terveit: és látjuk, hogy ezen aulikus máz mögött magyar szívek aggodalma reszket. *Apponyi György* ezt írja 1861 július 25-én *Szögyény*hez a magyar kormányférfiak bukásakor: „Wie kann der Kaiser, dem das seltene Glück ward, solche Männer zu

dálya, úgy az országban, mind Bécsben: erre mutat *Szögyény* levele *Vay* kancellárhoz 1861. L/25, ahol ezt írja: „Jó volna, hogy odalent mind az ellenzéki lapok, mind a tekintélyes egyéniségek becsületes iparkodásunk méltánylását nyilvánítsák, hogy a németek is lássák, miként odalent nem épen megvetett emberek vagyunk és hogy mostani, már szinte türhetetlen de haut en bas viseletünk az országban! bizalmatlansággal indokolva nincs.“ (*Emléklapok báró Vay Miklós életéből*, 376. 1.)

besitzen, diese von sich weisen! Meine Ansicht über seinen Mangel an Capacität findet darin ihre niederschlagende Bestätigung. Er weiss nicht, was er an Dir hatte, sonst konnte er nicht so mit Dir verfahren. Er ist ganz in den Händen der Soldatesca, die sich mit Schmerling verbunden hat... Was werden diese Elemente in ihrem Cynismus und in ihrer Brutalität Alles beginnen! ... Der Bruch ist irreparabel. Schon jetzt ist keine Möglichkeit einer Aussöhnung mehr.“⁴⁸

Ilyen hangot sohasem használt volna ezen főurak legaulikusabbja: *Széchen Antal gróf*. Egyik osztrák kiváló történész és állam jogi író őt elkésett „politikai romantikusnak“ mondja. És valóban, alig élt közöttük egy is, aki a 48 előtti időknek helyreállítását olyan biztos hittel lehetségesnek tartotta, a főurak befolyását olyan élő valószínűségnek, a császár tekintélyét olyan mindenképp felett való erőnek képzelte volna, mint ő. Talán mert legkritikábban fordult meg hazájában, mert a hazai magyarsággal szemben a legzárkózottabb életet élte és legotthonosabban a Burgban mozgott, ezért kergetett rég erejüket vesztett álmokképeket és áldozta fel kétségtelenül nagy műveltségét, államférfiúi képességeit, szónoki lendületét, logikus okfejtését, amely a napvilágra került bécsi minisztertanácsi jegyzőkönyvekből most kitűnt. *Don Quijoteja*. Volt az abszolutizmus kora magyar közéleleti férfiainak, a bús lovag, aki a kiegyezésig egész erejét meg nem valószínűsíthető ábrándok hajszolására fordította. A forradalomtól való félelme olyan nagy volt, hogy a 48-as reformok helyreállítását a forradalom bevezetésének minősítette volna. Ezért irtózott a 48 előtti alkotmány megváltoztatásától és bár reichsrathi beszédeiben és memorandumokban homályos célzásokat tett az alkotmányos berendezések „modern kornak megfelelő lassú fejlesztésére“, de végeredményben sohasem tért ki ennek világos megjelölésére és részleteire. Azért nyerte meg a császár bizalmát is, mert éppúgy idegenkedett a felelős minisztérium bevezetésétől, a modern parlamentarizmustól, mint uralkodója. És mert

⁴⁸ *Szövegny* i. m. III. 371. 1.

e reformok legfőbb gátját a császári tekintélyben, a bécsi udvar hatalmában látta: támaszkodott ezekre az erőkre és bízott abban, hogy ezek segítségével helyreállíthatja a rendi alkotmányt. Nagy tévedése az volt, hogy túlbecsül-
vén a maga és társai befolyását úgy felfelé, mint lefelé, lebecsülte az osztrák bürokrácia hatalmát, amelyet Schmerling ügyesen felhasznált ő ellenük. Hogy az októberi diploma bukása és végül is Schmerling letűnése után nem a konzervatívok, hanem pár év múlva a lekicsinyelt magyarok jutottak hatalomra, élükön Deákkal és Andrássy Gyulával, teljesen lehangolta. Már előzőleg, a februári pátenst sem engedte aláírni Vay kancellárral, aki nagy népszerűségnek örvendett hazájában. „Az én pályám az októberi diploma elejtésével úgyis véget ért“, — mondotta — „de Vay ne írja alá a pátenst, mert reá a hazának még szüksége lesz.“

A kiegyezés után *mea culpát* mondott: „Ich habe geirrt, wie auch Georg Mailath geirrt hat. Man kann mit dem Ausgleich regieren; Deák und Andrássy haben es bewiesen, denn sie beide, sowohl der, der den Ausgleich schloss, als auch der, der ihn durchführte waren redliche, loyale Männer.“⁴⁹

Széchennél engedékenyebb volt *Mailáth György*, aki nem egyszer bátran megállotta helyét a nemzeti jogok védelmében. Szögyény emlékirataiban közli azt az arcképet, amelyen Mailáth a „megerősített“ Reichsrathban az alkotmány védelmére kel. Rövid, erősnyakú, napbarnított arcú, fekete körszakállas, alacsony, zömök, középnyeres kinézésű magyar tekint ránk a képről, aki karjának dacos mozdulatával kíséri a Monarchia összegyűlt képviselőinek mondott beszédében ezt a nevezetessé vált mondást: „Magyarországban még a gyermek is tudja, hogy nálunk törvény csak az, melyet az országgyűlés két háza megszavaz és a megkoronázott király szentesít.“

Ha ilyen erélyesen tud is szólni, de valójában a békét keresi s a kiegyenlítés hívének mutatkozik. Fenntartja —

⁴⁹ *Waldstein*: Graf Anton Széchen. Ein Necrolog. Wiener Tagblatt 1896, 16. Aug.

ellentétben Széchennel — az összeköttetést a pesti mértékadó politikai körökkel, nem mutatkozik ridegnek velük szemben, úgy, hogy *Kemény Zsigmond* báró a Pesti Naplóban, nyilván Deák engedélyével, védelmébe veszi egyesek támadásával szemben, mondván: „Mailáth a jogfolytonosság embere.“

Nem bújjik el, ha véleményét meg kell mondani és azt nem rejtegeti véka alatt sem a jobb, sem a baloldalra való tekintettel. Az 1861-i országgyűlés főrendiházának utolsó ülésén egyfelől kijelenti: „Úgy hiszem, azon negációra, mely a jogfolytonosságát kétségbe vonta, senki sem várhatott egyebet, mint azon határozott hangú afirmációt, mely törvényeink minden betűjéhez ragaszkodik. Ki egyebet remélt, az nem ismerte ezen népet, mely talán száz véleményárnyalatra oszlik, midőn jogait biztosítva hiszi, s ezen árnyalatok fölött keleti vérének egész hevével vitatkozik, de egy tömör testté alakul, mihelyt nemzeti, vagy állami létének jogfeltételeit kétségbe vonva látja.“ De másfelől természetesnek tartja, hogy az osztrák bürokrácia, amely október 20-án — az októberi pátens kiadásakor — megingott, de nem tette le a fegyvert, a hatalmat, amelyet a múltban nagy kéjelmességben gyakorolt, sem megosztani, sem arról lemondani nem hajlandó. „De ez nem rendít meg hitemben, — mondja — hogy az országoknak az a komplexuma, amely osztrák-magyar monarchia néven egy államtestet, vagyis nagyhatalmat képez, nem a vak véletlen szülöttje, de a történeti fejlődésből származó belső szükségesség.“

Mailáth ezen főrendiházi beszéde nagy jelentőségűvé vált a jövőre, mert megnyitotta — Apponyi szereplésével együtt — a közeledés útját Deák és Andrássy felfogásához. Bár sohasem tudott ezek liberális álláspontjára ráhelyezkedni, dölyfös egyénisége, zárkózottsága, szófukarsága alkalmatlanná is tették a magyar parlamentáris életben való fesztelen mozgásra, de a jogfolytonosság elvének állandó kihangsúlyozásával közelhozta a „bécsi álláspontot“ Deák álláspontjához. Másfelől a monarchia *nagyhatalmi állásának* kiemelésével Andrássy Gyulával és szűkebb körével egy véleményen volt és nagyban hozzá-

járult ahhoz, hogy Deák — aki ezt a szempontot hosszú ideig nem volt hajlandó tekintetbe venni, — a kiegyezés érdekében mégis honorálta.

Mailáth helyét a korabeli politikai életben, viszonyát Deákhoz és szerepét, mint kancellár s az uralkodó bizalmi embere, a kiegyezést előkészítő években jól jellemzi az 1865-i konzervatív párt egyik tagja:⁵⁰ „Egyénisége és helyzete azon politikai szerepet juttatá Mailathnak, hogy mint a korona bizalmi férfia, a kiegyezés jogosultsága és politikai opportunitása elismertetését és az erre célzó törekvések teljes szabad nyilvánulhatása biztosítását tartsa legfőbb feladatának. Ennek természetes következésének azt tekintette, hogy saját egyéni nézeteiről és az ezekből következő iniciatíváról lemondván, arra szorítkozzék, hogy minden illetékes tényező nézeteinek kifejezését biztosítsa és azok közvetítése által érje el a kompromisszumot ... Nem következik ebből sem az, hogy ne lett volna saját nézete, sem az, hogy azt nem hivatalos helyzetben, vagy más időkbén nem formulázta volna, sem az, hogy arról saját egyéniségére vonatkozólag lemondott volna.“

Hogy Deák 1865 körül mennyire megbecsülte Mailáth szerepét, mutatja a hangulatok emberének: *Eötvös József* bárónak féltékenykedő kijelentése, amelyet 1865 augusztus elsején tett Andrássyhoz írott levelében, arról panaszkodván, hogy a *haza bölcse* mily mértékben kedvez annak, hogy Mailáth kancellár a maga politikáját elnépszerűsítthesse: „A helyzet új s az alkotmányosság annaleszeiben talán még nem fordult elő, — írja — hogy valamely párt, mely roppant többséggel van, minden erejét arra fordítsa, hogy a fennforgó politikai kérdések egy más párt által oldassanak meg, amelynek tagjaiban bízni nincsen ok.“⁵¹

Hogy mily nagy volt Mailáth befolyása az uralkodóra és hitvesére, dacára annak, hogy felfelé mindig nyíltan kimondotta meggyőződését, mutatja az a levél, amelyet Erzsébet királyné a kiegyezési tárgyalások fenn-

⁵⁰ *Könyi:* Deák Ferenc beszédei, III. 471. 1.

⁵¹ *Könyi* i. rti. III. 339. 1.

akadásakor hozzá intézett: „Vor allem eine Bitte: seien Sie mein Stellvertreter beim Kaiser, übernehmen Sie mein Amt dem Kaiser die Augen zu öffnen über die Gefahr, in die er sich unwiederbringlich stürzt, wenn er noch immer keine Concessionen an Ungarn macht. *Seien Sie unser Retter, darum beschwöre ich Sie im Namen unseres armen Vaterlandes und meines Sohnes* und zähle dabei auch auf die Freundschaft, die Sie, wie ich mir vielleicht einbilde, doch für mich fühlen. Das Zugeständnis zu dem ich den Kaiser zu bewegen trachtete, ist die jetztigen Regierungsmänner zu entfernen und als Minister des Aussen Gyula Andrassy zu ernennen... *In Ihre Hände lege ich nun Alles ... Wären nur Sie allein immer gewesen, voie anders stünde nun Alles...* Bringen Sie das zuwege, das mir nicht gelang, dann werden Millionen Sie segnen, mein Sohn aber täglich für Sie beten.“⁵²

Mailáth büszkeségében nem fogadta el grófi rangra emelését s a bécsiek félig gúnyosan, félig tiszteletteljesen *Rohan herceg* mondását travesztálták reá: „*Roy ne puis, comte ne daigne, Mailáth*

Talán a legerősebb egyéniség a korabeli konzervatív főurak közül *Apponyi György* gróf volt,⁵³ aki a negyvenes évektől hatvanhétig a kiegyezés előtti Magyarország csaknem valamennyi magasrangú hivatalát viselte. Idézetem már heves kifakadását Schmerlingék magyar politikája ellen, de a napvilágra került bécsi minisztertanácsi jegyzőkönyvek is világosan mutatják, milyen határozottan állott meg álláspontja mellett, *Schmerling*, *Rechberg* külügyminiszter és báró *Lichtenfels*, a Staatsrath elnökével szemben is. Ez utóbbi éles kifakadással támadta Apponyit, mely ezt jól jellemzi: „Dieser (Apponyi) habe bisher eine Politik verfolgt, die nach Lichtenfels Überzeugung keineswegs den Interessen der Regierung förderlich ist. Er sei es, welcher die Regierung schon im verstärkten Reichsrath und beim Oktoberdiplom auf Abwege gebracht hat, durch seinen Einfluss sei es mit dem Kriminal-

⁵² *Ferenc Salvátor* — Mária Valéria, az uralkodópár leánya, férjének — *Wallsee-i levéltárából*, 1866 július 14.

⁵³ Apponyi Albert gróf édesapja.

wesen in Ungarn dahin gekommen, dass Militärgerichte eingeführt werden mussten ... Überdies ist er als Gegner des jetzigen ganzen Regierungssystems bekannt.“⁵⁴

Apponyi Györgyöt már 1852-ben felhívta az udvar, hogy emlékiratot készítsen a magyar kérdés megoldásáról. Ezt oly szellemben írta meg, hogy *Albrecht főherceg* gúnyosan így nyilatkozott róla: „Az egész tervezetben csak a dátum látszik elhibázottnak, mert ha azt 1848-ban, vagy 1849-ben *Batthyány Lajos* gróf nyújtotta volna be, érteni tudnám.“

De számtalan közvetítői lépésének sikertelensége sem kedvetlenítette el. Csak arra a fájdalmasan-gúnyos megjegyzésre bírta, hogy „az én terveim oly szerencsétlenül járnak, vagy *túlkorán* utasítják el őket, vagy *tülkésőn* fogadják el!“

E mondásának csak első része vonatkozhatott 1862-ben a *kiegyezésről* készített emlékiratára, mert ezt akkor az udvar elutasította ugyan és így *túlkorainak* látszott, de egynéhány fontos tételét öt évvel később törvénybe iktatta a király és a nemzet s így azokat mégsem fogadták el — *tülkésőn*.

Ezen érdekes mű⁵⁵ a kérdések egész sorozatát felöleli s alapelvül „a magyar korona országainak történet-politikai jogállása megóvását“ tűzi ki. „A jogi álláspont, — mondja — amelyhez a magyar korona országai ragaszkodnak, továbbá ezen országok nagysága, lakóinak a német-szláv örökös tartományoktól különböző erkölcei, szokásai kizárják a formai összpontosítást és a monarchia egyik részének alárendelését a másiknak túlsúlya alá.“ „A magyar korona országai, főleg Magyarország, a beolvasztásukat célzó ezen irányt magukra nézve életké-

⁵⁴ Minister-Konferenz Protokoll 20. Mai. 1862. — Érdekes Idősb *Kákay-Aranyos* jellemzése: „Janus arccal odaállt a Lajta /olyó kellős közepére s onnan egyik arccal demonstrálta a németnek, hogy neki engedni kell, mert a magyarnak ilyen s amolyan joga van. . . másik arccal a Lajta keleti felére fordult és demonstrálta a magyarnak, hogy neki engedni kell, mert szép ugyan in teória az a jog, de mi haszna, ha a német nem respektálja“. (*Ujabb Army- és Fényképek*)

⁵⁵ L. egész terjedelmében *Kónyi* i. m. III. 222. s köv. 1.

désnek tekintik és minden olyan kiegyezésnek, amely ezen az áron jönne létre, mindenkor passzív ellenállással szegülnének ellene. Ellenben olyan *egyenjogú dualizmus*» amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megővja, nemcsak a *pragmatica sanctio* sarkalatos határozmányainak felelne meg, hanem megtörné azon passzív ellenállást, melyet Magyarország önfenntartásából, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára kifejtett.“

Legérdekesebb része a *delegáció* intézményének részletes kifejtése. Evvel megelőzött mindenkit, aki a közös ügyek megoldási formájának kérdésével foglalkozott. Apponyi kétségtelenül az érdem — és utána Forgách kancellaré, aki Apponyi okfejtését röviddel ezután beadott előterjesztésében teljesen magáévá tette,⁵⁶ — hogy a delegáció intézményét megtervezte. így legendává vált az az 1866-ban szárnyrakelt hír, hogy a delegáció gondolata Andrásynak egy terebesi lovaglása alkalmából született volna meg.

„Ami a *delegáció* formáját illeti, — mondja Apponyi — nem lehet benne kétség, hogy a törvényhozótest a régi szokáshoz képest egy kebeléből szabadon választott és a választottak számában a célnak megfelelő *országos küldöttséget* fogja a legalkalmasabb közegnek tekinteni,„ hogy a magyar korona országait a közös érdek tárgyalásánál képviselje.“ Azután kifejti, hogy a majorizálástól való félelem elosztatására szükséges, hogy „megadassék a szavazatok számának paritása egyrésről a német-szláv örökös tartományok, másrésről a magyar korona országai számára, hogy így a koordinált dualizmus a két fél tökéletes egyenjogúságában kifejezésre jusson.“ Eme delegációnak „mindenek előtt a monarchia közös érdekeit, azaz külügyeit, a védérôt, az összmonarchia kereskedelmi és közlekedési ügyeit kell tárgyalnia.“

Apponyi György tervezetének lényeges hibája, hogy a külügyek intézését egészen a király jogkörébe akarta

⁵⁶ „Grundzüge über den Standpunkt der Regierung rücksichtlich der Feststellung der staatsrechtlichen Verhältnisse der Monarchie.“ (Staatsarchiv Min. Konf. Protokolle, 1863. XI. März.)

utalni, s az újoncállítás jogát ki akarta vonni az országgyűlés hatásköréből. Dacára ennek, fellépése, nyílt és határozott kezdeménye Deák őszinte elismerését és rokonszenvét vívta ki.⁵⁷ És Apponyi nem habozott ezt nyíltan viszonzni, amikor 1863 március 28-án csatlakozott azon, minden pártból összealakuló küldöttséghez, amely tisztelete jeléül arcképeit díszalumban nyújtotta át Deák Ferencnek. Ezért április 3-án az uralkodó felmentette országbírói méltóságától.

De Apponyi fellépésének rendkívül befolyása volt konzervatív társaira. Amikor a kiegyezésre vonatkozó memorandumát ridegen visszautasították, sőt Forgách kancellárnak e memorandumot magáévá tevő előterjesztését Schmerling a minisztertanácson a feketesárga Nádasdy gróf igazságügyminiszter támogatásával lehurrogtá:⁵⁸ még a legszélsőbb jobbszárnyon álló Széchen gróf is elérkezettnek látta az időt az Apponyi—Forgách-féle megoldás támogatására és Deákék álláspontjához való közeledésre.⁵⁹ így Apponyi rakta le első pilléreit annak a hídnak, amely a bécsi udvarból Deákhoz, a budapesti Angol Királyné-szálló egyszerű szobájába vezetett...

Apponyi az alkotmányos korszak helyreállítása után a képviselőházban vezette egyideig a kiegyezést elfogadó konzervatívok kicsiny csoportját. De régi ruganyossága a korrallal és pártja sikertelenségének látásán lassan elhagyta. Mindborúsabb lett és mindjobban érezni vélte, hogy élete nagy fáradozását sem a nemzet, sem királya nem méltányolták. Fájdalmasan tapasztalta, hogy Ferenc József vele és társaival éppúgy bánt, mint minden „szolgá-

57 Apponyi ezt írja báró Vay Miklós kancellárnak 1861. V. 16-án: „Ne ámitsa magát senki, hogy bármely országgyűléssel, ha igazán magyar, más alapon lehessen tárgyalni, mint azon, amely Deák indítványa által nyitattik.“ Ezért mondja Apponyiról, *Károlyi Ede gróf*: „Apponyi minden lépésében a 48-i törvények elismerését látom.“ (Emléklapok báró Vay Miklós életéből, 412. I. és 395. I.)

58 Schmerling államminiszter többek közt ezt mondotta: „Am bedauerlichsten sei es aber, wenn man Regierungsmänner hat, wie einen Grafen Apponyi, der Judex Curiae ist aber von der Ah. gegebenen Verfassung nichts wissen will.“

59 L. Apponyi *Albert gróf*: ötven év, 30-34. I.

jávai“, akit nem hasznosíthatott többé. Félretette és elfelejtette.

Hódy Gyula volt képviselőtársam, Apponyi Albert bizalmasa, mint fül- és szemtanú beszélt egyszer, mily keserűen fakadt ki Apponyi György, fia Albert és ő előtte. Megrokkanva, kerek kocsijában ülve, az éberhardi park öreg gesztenyéi alatt hallgatta Albert gróf fejtegetéseit, hogy a királynak meg kell értenie a nemzetnek a kiegyezés fejlesztésére irányuló törekvéseit, hiszen hálával tartozik azért, hogy Königrätz után sem követeltek tőle a magyarok többet, mint Königrätz előtt. E szavaknál az öregúr hirtelen félbeszakította fiát, mondván különös orrhangján: „Albert, Albert, hát nem tanulta meg a történetből, hogy senki sem számíthat a Habsburg-ház hálájára?“ ...

A kiegyezést megelőző években a konzervatív magyar államférfiak közül *Esterházy Móric gróf* gyakorolta kétségtelenül a legnagyobb befolyást Ferenc József-re. Ez a diplomáciában szolgált férfiú, dacára nagy szófukarságának és különcködő modorának, meg tudta nyerni az uralkodó bizalmát, aki miniszterévé tette és éveken keresztül döntő befolyást biztosított számára úgy kül-, mint magyar belpolitikai téren.

Rechberg külügyminiszter — Friedjung szerint — így jellemezte Esterházyt: „Er war, wenn er wollte, die gewinnendste Persönlichkeit, geistvoll, gebildet, vielseitig, belesen, er schrieb auch vortrefflich, so gut, wie er sprach. Er übte einen grossen Einfluss auf die Frauen, die er zu bezaubern wusste, aber er war schon damals sonderbar in seinem Wesen, oft mürrich und spleenartig.“

Kis termetével jelentéktelennek látszott és ő maga is érezte külső megjelenésének hátrányos voltát. Ezért mondta egyszer családja körében: „Ha tükörbe nézek: törpe vagyok; ha másokra: óriás.“⁶⁰ Szófukar, zárkózott ember volt, de zárkózottságában annál mélyebb megfigyelője az eseményeknek és az embereknek. Megfigyelé-

⁶⁰ *Esterházy Móric gróf*, volt magyar miniszterelnök, szíves közlése.

seiből azonban nem alkotott magának határozott véleményyt, hanem folyton boncolta, revideálta saját felfogását. *Beustnak* talán igaza volt, amikor őt a *tagadás szellemének* nevezte. Egy osztrák diplomata pedig e tulajdonságánál fogva így jellemezte Esterházyt: „Il passe sa vie a observer au microscope une goutte d'eau pour y découvrir toute sorte de bêtes, que le Créateur a voulu ne pas nous y laisser voire.“

Ingadozó, önmagában tépelődő jelleme dacára a magyar kérdésekben határozott álláspontot foglalt el, elítélte *Schmerling* egész magyar politikáját, minisztertanácsokon nyíltan megmondotta, hogy a februári pátenst Magyarországon nem lehet alkotmányos úton elfogadtatni. Bár Metternich tanítványa volt s a hatvanas évek első éveiben még annak a konzervatív meggyőződésnek hódolt, hogy a magyar problémát legszerencsésebben 47-es alapon lehet megoldani, de sohasem tért le az alkotmányos útról s erőteljesen hangsúlyozta ki mindenkor a jogfolytonosság elvét. Az 1863 március 18-án az uralkodó elnöklésével megtartott minisztertanácson *Schmerling* vádaskodásával szemben ekkép jelezte a maga álláspontját a minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint: „Die Schwierigkeiten sich zu verständigen liegen einmal in der diesseits der Leitha aufgestellten, aber nach Graf Esterházys Überzeugung nicht haltbaren Theorie, dass die ungarische Verfassung durch die Revolution und die darauf gefolgte Eroberung verwirkt und aufgehoben sei. Diese Theorie steht nur solange, als man stark genug ist, sie zu stützen.“

Ez azonban nem jelentette, hogy hajlandó lett volna engedményeket tenni a szabadelvű eszméknek, amelyek térfoglalását egyértelműnek tartotta ő is Széchennel egyetértve, a forradalom előkészítésével. Gyűlölte a bürokráciát s ennek — szemében — megtestesítőjét: *Schmerlinget*, éppúgy, ahogy nem tudta elfogadni a modern parlamentáris kormányzatot, élén a felelős minisztériummal. Bizonytalanul bár, — amint természete parancsolta — de a konzervatív főurak történelempolitikai autonómiájának volt híve, amíg ez „urának“ jogkörét nem korlátozza. A császár min-

denható hatalmát szerette volna visszaállítani, de úgy, hogy ezzel hazája ősi alkotmányát ne csorbítsa meg. Legfőbb érdeme magyar szempontból az volt, hogy lassú, következetes munkával aláásta Schmerling befolyását s így — akaratlanul — útját egyengette Deák politikájának és a kiegyezésnek. És Deák nagy politikai érzékével átlátta, hogy, ha sikert akar érní az uralkodó környezetében, úgy fel kell használnia azokat az udvari magyar köröket, amelyeknek bár semmi gyökerük sincs az országban, de bécsi befolyásukkal amennyit segíthetnek a kiegyezkedés ügyének, ha megnyerik őket, annyit árthatnak, ha félretolatlak. Távól a nagypolitika piacától, Szent László-i udvarházában is megértette és az államminiszter által sugalmazott *Lustkandl-féle* „jogeljátszási“ teória példájából tudta: milyen veszedelem rejlik Schmerlingnek — akiben sokan egy második Bachot láttak — kormányzásában s ezért szívesen fogadta a mindjobban feléje közeledő konzervatívok hajlandóságát, bár elveik továbbra is idegenek maradtak számára.

Esterházy nem fogadta el Deák és társai politikai elveit. Féltette tőlük az uralkodó hatalmát, a monarchia fennmaradását, rendje befolyását a magyar alkotmányos életre. De nem állott közel Apponyi, Šennyey, Mailáth, sőt még Széchen ridegebb álláspontjához sem. Azonban külpolitikai megfontolásokból s a német revans sikere érdekében annyira szükségesnek tartotta a magyarokkal való megegyezést, hogy belenyugodott, hogy a császár tudtával és hozzájárulásával az uralkodó megbízottja közvetlenül felvegye a tárgyalásokat Deákkal.

*Wertheimer Ede*⁶¹ id. Andrassy Gyula gróf életírója, fedezte fel a bécsi levéltárban *August bárónak*, a magyar Helytartótanács volt alelnökének, különben híres aulikusnak jelentéseit az uralkodóhoz, azokról a tárgyalásokról, amelyeket Albrecht főherceg közvetítésével, Ferenc József tudtával és beleegyezésével már 1861 óta folytatott Deák Ferencsel. E tárgyalások, amelyek hosszabb-rövi-

⁶¹ *Wertheimer:* Neues zum Osterartikel Deáks vom Jahre 1865. Pester Lloyd Abendblatt, 1923. április 28.

debb megszakitásokkal évekig húzódtak, érlelték meg végül Deák *húsvéti cikkét*.

August jelentései érdekesen jellemzik Deák felfogását. „Insolange — mondta Deák — Oktroyierungen, Verwirkungstheorien, oder Abänderungen der Pragmatischen Sanction beabsichtigt oder geltend gemacht werden, müsste er (Deák) als Gegner allem diesem gegentreten. Denn die Legalität sei sein Princip, alles was damit nicht übereinstimme, könne keinen Gegenstand der Verhandlung bilden. Der Absolutismus sei ebenso, wie die Revolution eine Verneinung der Gesetzmässigkeit und während jene walten, habe er (Deák) politisch zu leben aufgehört.“

És szabatosan állapítja meg a különbséget a maga és Schmerling álláspontja között 1865 április 7-i találkozásukon: „Für Schmerling sei die Februarverfassung die Hauptgrundlage, der alle Grundgesetze des östr. Kaiserstaates Ungarn anzupassen seien; soweit aber diese mit der Februarverfassung nicht übereinstimmen, müssten sie abgeändert, oder aufgehoben werden. Dagegen sei er (Deák) der Überzeugung, dass die Pragmatische Sanction für alle Zeiten die Grundlage, wie er sich ausdrückte: die „politische Bibel“ des österreichischen Kaiserstaates bleiben müsse.“

August tárgyalásait ismerték a konzervatív magyar urak. És mert hazájukat jobban szerették, mint ragaszkodtak elgondolásaikhoz, ezért amikor látták, hogy mindkét félben: a nemzet többségében és az uralkodóban megvan a jószándék, hogy a Deák Ferenc megjelölte úton találkozzanak, félreálltak, hogy megkönnyítsék a megbékélést a fejedelem és népe között.

IV.

A bécsi Burg belső udvarára néző kis dolgozószoba íróasztalánál ül a császár. Reggel 7 óra van. Előtte az elintézendő írás tömege. De keze nem nyúl utánuk, szeme az előtte fekvő üres papírlapon pihen.

Tizennyolc év telt el azóta, amióta Schwarzenberggel Olmützben tanácskozott. Tizennyolc eseményekben, megpróbáltatásban gazdag esztendő! Hová lettek az égre-törő álmok, amelyeket tizennyolc éves szívében nagy tanácsosai álmodtattak vele; hová olasz^birtokai, hová német birodalma. Hány miniszterét örölte meg a pokoli malom, a nagy, széthúzó monarchia gépe, — és ami több — hány életrevalónak látszó eszmét, a birodalmat újjáépíteni látszó tervet tett semmivé az élet próbája. Amíg e tervek csak ott áradoztak az államférfiak ajkán, mind reálisuknak, megvalósíthatóknak tetszetek. Amint le szálltak a minisztertanácsi zöld asztalról, hogy valósággá váljanak, szétfoszlottak az élet hideg lehelletétől.

1866 július 19-ét írták.

A császár feleszmélt, a faliórára nézett és meghúzta a hadsegédnek szóló csöngőt.

Néhány másodperc és előtte állott az a férfiú, aki kezében tartotta Magyarország sorsát.

A két férfi egy pillantásig szembe nézett egymással. Azután a császár leült és intett *Deák Ferencnek*, hogy foglaljon helyet.

Egy perc alatt végigfut az uralkodó emléke azoknak a magyaroknak alakján, akik uralkodása alatt elébe járultak. Apponyi György, Sennyey Pál, gróf Forgách és bizalmas miniszterei: Széclien, Esterházy Móric, Mailáth György. Milyen mások, mint ez az öreg ember, aki most előtte ül. Azok az udvar légmköréhez szokott arisztokraták könnyedségével mozogtak itt, ismerve a síkos, ragyogó parkett minden veszedelmét. Azok tudták az udvar szokásait, hangulatát; ismerték azokat a titkos folyosókat, a mellékajtókat, amelyek a legbelsőbb szentélyhez vezetnek, ahol a politika sorsa eldől. És alkalmazkodtak hozzájuk, mert azt hitték, hogy csak így remélhetnek valamit elérni hazájuknak. Azokat ezer vérségi és baráti szál fűzte a császárhoz legközelebb álló udvari méltóságokhoz, katonai és igazgatási bizalmasaihoz.

Ez az egyszerű ember itt előtte, nem rendelkezik semmiféle összeköttetéssel a neki idegen, fényes császár-

városban. Ez a „Ferenci ügyvéd“,⁶² aki kezében kis útitáskájával érkezett ma a császári palota elé, nem ismer itt senkit és nincs tisztában az udvari szokásokkal. Nem bejáratos Zsófia főhercegasszony titokzatos körébe, Rauscher bíboros palotájába. És mégsem botlik meg a fényes parketten. Milyen nyugodtan, milyen magabiztosan ül azon a merevtámlájú, kényeimetlen kis széken, a császár íróasztalának keskenyebbik oldalán.

Hányan ültek már ezen a széken uralkodójuk előtt az elmúlt tizenhét év alatt. Egyiknek, aki életében először ült rajta, hírt, dicsőséget, rangot ígérő, izgalmas kezdet volt. Másiknak, — aki érezte, hogy utoljára foglal rajta helyet — tüzes vallatás, a bukás előtt.

A császár látja, hogy ez az ember itt előtte, ugyan-ezen a helyen mit sem érez ebből. Valami természetes, egyszerű egyenesség, nyíltság ömlik el egész lényén, amely önkéntelenül is vonzza a sok embert, sok emberi gyöngeséget megismert császárt.

De valami mélységes komolyság, ha nem lennének szemei olyan nyájasak, fenyegetőnek tűnő határozottság is sugárzik belőle.

Egy pillanatra elborul ettől az uralkodó tekintete. Most hirtelen a 48 emberét látja a szembenülőben. Megtestesülését annak a magyarnak, aki húsz éve *nem-et* mondott, Házának ellenszegült és törésre vitte a konfliktust királyával. És futó árnyként feltűnik előtte az örök kísértő, a megtörhetetlen, a soha meg nem békülő Kormányzó fenyegető alakja.

De a látomás csak egy másodpercig tart. Már újra csak est az őszbecsavarodó embert látja maga előtt. Hatalmas fej, komolyan néző, mélytekintetű szemek, amelyeket sűrű, különös formájú, felfelé fésült szemöldök árnyal. Tömött, őszes bajusz, amely elfedi egész felsőajkát. Az egész ember nem a harcosok, hanem a meggyőzni akarók közül való.

⁶² Ilyen néven szállott meg Deák egy nappal előbb egy egyszerű meidlingi szállóban, a Hase-ben.

Az uralkodó nézi és erezi, hogy ezt az embert nem rebbellisnek edzette az élet. De azt is érzi, hogy szilárd, mint a gránit, hogy meggyőződésében meg nem ingatható. Nem szabadsághős, aki karddal kezében viaskodik igazáért, hanem törvényhozó és törvényt megtartó, aki az ősi Corpus Juris-szal kezében mindig ragaszkodni fog a szentesített betűhöz. A harc kitörésekor élő tiltakozásként az osztrák erőszak ellen, visszavonult, de soha, egy pillanatig sem volt hajlandó és jövőben sem lesz kész engedni a nemzet jogaiból.

Mi lesz, ha nem tudnak megbékülni. A zilált ausztriai állapotok, a porosz békekötés, minden sürgeti a döntést. És ez a döntés — érzi az uralkodó, — csak ennek a szembenülő férfiúnak adhat igazat. A Habsburgok császára kénytelen letenni a fegyvert ez előtt az egyszerű, öreg ember előtt.

#

Az egyórás beszélgetésből nem maradt fenn számkra hiteles feljegyzés. Csak Ferenc József nemrég felfedezett,⁶³ rendkívül érdekes sorai hitveséhez a Deákkal való, történelmi jellegű találkozásról: „Wir sprachen eine Stunde sehr eingehend und offen über alle denkbaren Eventualitäten — írja. — Ich habe Ihn nie so ruhig, so klar und aufrichtig gefunden. Viel klarer, wie A. (Andrássy) und viel mehr der übrigen Monarchie Rechnung tragend... Deák hat mir eine so hohe Achtung für seine Ehrlichkeit, Offenheit und dynastische Anhänglichkeit eingeflösst und mich in meiner Überzeugung bestätigt, dass wenn der unglückliche Krieg nicht dazwischengekommen wäre, ich mich in nicht zu langer Zeit mit dem Landtage auf dem eingeschlagenen Wege verständigt hätte; allein Muth, Entschlossenheit und Ausdauer im Unglücke ist dem Manne nicht gegeben“.

És fennmaradt Deák levele gyámleányához: Vörösmarty Ilonához, a költő leányához, amely így szól:

⁶³ *Ferenc Salvator* wallseei levéltárából, 1866 július 20.

„Kedves Leányom!

Fejem gonddal, keblem aggodalommal tele. Csak röviden válaszolok tehát szíves leveledre, amelyet tegnapelőtt délben kaptam... Múlt szerdán Bécsbe mentem, mert a császár fölrendelt. Csütörtökön estve már itthon voltam. Bécsben csak négy órát töltöttem.“

És még egy:

Kónyi Manó, Deák iratainak hiteles kiadója, megjegyzi: „Deák Ferenc Ő Felsége előtt azon hitét fejezte ki, hogy a magyar nemzet Königrätz után is csak annyit követel és semmivel sem többet, mint amennyit követelt Königrätz előtt“. ⁶⁴

*

Néhány nappal később egy másik államférfiú . ül szemben a császárral. Merő ellentéte a minapi látogatónak. *Andrássy Gyula gróf, a beau vendu*, akit Ferenc József a „Neugebäude“ bitójára in effigie felkötetett, már otthon érzi magát a császár udvarán. Exotikusan érdekes külsejű, tökéletes arisztokrata, e rend megnyerő tulajdonaival. Szellemes ember, gyors, néha csapongó gondolkodású, könnyed légvárat építő, kissé felületes. Ferenc József, a sok embert ismerő, látja ezt s ezért írja hitvesének 1866 július 18-án reggel félhatkor: „Ich fand ihn (Andrássy) übrigens wie früher immer, zu wenig präzise in seinen Ansichten und ohne die notwendige Rücksicht auf den übrigen Teil der Monarchie. Er begehrt sehr viel und bietet zu wenig...“ Valóban az uralkodó éles szeme jól látja Andrássyt. Nagy optimista, aki nem mindig a realitás biztos talaján mozog. Inkább zseniális, mint okos. De a szűkebb tanácskozásban nagyszerű debatter, éles vitázó, akinek ríposztja mindig talpraesett; tréfára is hajlamos, aki súlyos aggodalmakat — mint például a császár nemzetiségi kétélyeit — kész egy *bon-mot-v&l* elütni. ⁶⁵ Az uralkodó már szereti, szívesen hallen Deák Ferenc beszédei, IV. 5. 1.

⁶⁵ *Wertheimer*: Gr. I. Andrássy, sein Leben und seine Zeit I, 219. 1.

gátja előadását, amely sohasem merül el adatok, súlyos közjogi fejtegetések szürke egyhangúságában, hanem anélkül, hogy tárgyától eltérne, színt és ízt tud belevinni a szőnyegen levő kérdésbe.

Andrássy tudja, hogy szívesen hallgatják, szívesen is beszél. Ha rajta állna, akkor minden kérdést beszélgetéssel döntene el. Gyűlöli a bürokráciát és nem barátja, nem is mestere a szónokiásnak.

De most határozott célja van audienciájának. Fél, hogy Deák túlmerev volt, amiben az uralkodó levele szerint — látjuk — csalódott. Ezen félelmében tetszetős, elfogadható és megemészthető formába akarja önteni mindazt, amit az *öreg úr* a maga vélt formalizmusában előadott. Ahogy a gúnyolódásra hajló, korabeli éles bécsi nyelv egy röpiratban mondotta: „Er verstand den schweren Bissen dem Kaiser mundgerecht aufzutischen“.

Két kérdést kell most megvilágítania az uralkodó előtt. Először: hogy ne hallgasson az udvaránál élő, konzervatív magyar főurakra, mert — amint a választások s az országgyűlés határozatai is bizonyítják — ezeknek nincsen szavuk a nemzet ügyeiben; Deáké a többség s aki még számot tesz Magyarországon, mind többet követel Deáknál. Abból pedig, amit Deák és többsége évek óta változatlanul kíván, nem engedhetnek semmit. A másik kérdés, amelyet meg kell értetnie a fejedelemmel, — s ez volt a nehezebb, — hogy a Deák kívánta alapon való kiegyezés csak akkor jöhet létre, ha azt Ausztriában is alkotmányos parlament fogadja el.

Az uralkodó a magyar követelésekkel már tisztában van. Már tisztában van azzal is, hogy mit parancsol uralkodói kötelessége. Birodalma és hadseregének helyzete, minden arra készíti, hogy keresse a megegyezést legerősebb országával: Magyarországgal. Ha már a kényszerítő viszonyok folytán az abszolút uralkodásról le is kell mondania, megmarad neki ott is két legerősebb felségjoga, — amit Andrássy nyomatékosan hangsúlyoz — a hadsereg feletti korlátlan rendelkezés és a külügyek intézése.

Andrássynak ez az okfejtése hat a legmélyebben és

a legmegnyugtatóbb módon az uralkodóra. Ezt nem felejtí el soha, ehhez töretlenül ragaszkodik az elkövetkező félszázad parlamenti, sőt súlyos magyar alkotmányválságai közepette.

Sokkal nehezebb azonban azzal a gondolattal megbarátkoznia, hogy Ausztriának az eddiginél komolyabb értelemben vett parlamentet és felelős minisztériumot engedélyezzen. Ebben a kérdésben tiltakozó álláspontját nem olyan gyenge erők támasztják alá, mint a magyar kérdésben a hazájukban gyökértelen konzervatívok. Itt miniszterelnökével és államminiszterével: *Belcredi Richárd gróffal* az élen azok a főurak és magasrangú bürokráták, akik birodalma közvéleményének jelentős részét képviselik, a kormányban ülnek, és a hivatalok vezetőségét képezik, mind az alkotmányos megoldás ellen vannak. Maga Belcredi nem ellenzi a magyarokkal való megegyezést, de azt lehetőleg rendi alapon, a Széchenék elgondolása szerint akarja megoldani és összhangba hozni Ausztriának tervezett rendi és föderalisztikus berendezésével. Az a légkör, amelybe ez a miniszter beleszületett és amelyben élt: erősen klerikális beállítottsága; anyósának: *Weiden* bárónénak, a császár és testvérei *Aja-jánafc* befolyása; az a környezet, amelyben hivataloskodott: minden arra utalta, hogy ne bízzék a német liberálisok erejében, összetartásában, a császár birodalmát megóvni képes, kormányzatra alkalmas voltában. Ezért mondotta kormányralépésekor gúnyosan: „Ha Schmerling öt évig a szlávok nélkül tudott kormányozni, úgy majd megmutatom a németeknek, hogy én meg ugyanannyi ideig meglehetek ő nélkülök“.

A ferencjózsefi kormányzat egyik legfontosabb korszaka lezárulásánál, a monarchia kettéválása és a kiegyezkedés megkötése előtt így újból megvívta egymással harcát a föderalizmus és a központosításra törekvő parlamentáris kormányzat. Utóbbi élen az osztrák liberális híveivel egysorban a magyar megbékülés vezetői: *Deák* és *Andrássy* állottak, előbbinek képviselőletében az ausztriai miniszterelnök, az udvar, talán *Rauscher* és *Kutschker* kivételével a főpapság és a cseh arisztokrácia.

A császár által annyiszor mellőzött, ifjúkori játszó-

társának: *Clam-Martinitz Henrik* grófnak és társainál újból előtérbe lépő elgondolása, amelynek eszközéül most Belcredi felajánlotta magát, mindig merész volt és sikere rendkívül kétséges. Erős, egységes császári hatalmat arra építeni, hogy az egyes nemzetiségek gyökerükben annyira különböző életérdekeinek érvényesítésére éppen a császár nyisson szabad utat: valóban nagy bátorságot igénylő vállalkozás volt. Megtetézte a kockázatot, hogy a cseh és osztrák főurak elgondolásának biztosítékakép — úgy mint az októberi diploma idején, — azt a rendiségen alapuló rendezést akarták alkalmazni az egyes nemzetiségeknél, amely az ő, önmaguk erejében és befolyásában bízó, arisztokrata felfogásuk szerint elegendő lenne a széthúzó, a radikálisan felforgató törekvések lekötésére, sőt még megnyerésére is.

*

De Belcredi és társai nem elég erősek, hogy tartósan kormányon maradhassanak. Az uralkodó most már meg akarja teremteni a békét Magyarországgal s e békének útjában áll minden föderalisztikus elgondolás.

*Így győzött Andrássy*⁶⁶ aki a Szászországból meghívott külügyminiszterben: *Beust* báróban erős szövetségesre talált. Az 'érdekes német diplomata vérmérséklet, temperamentum dolgában sokban hasonlított magyar tárgyaló partneréhez. Ő is szerette a gyors, külső hatásokban megnyilvánuló sikereket. Ő is szerette a szavak vitézi tornáját, ahol a diplomáciai finomságokat kitanult elme heves asszói és éles ripszjtjai mindenek felett biztosíthatják a sikert. Ő is szerette összebogozni a helyzeteket, hogy szemképráztató ügyességgel hirtelen kibont hassa a legkeményebb csomót. Ő is szerette a nyilvánoságot, a maga dirigálta sajtót, a közvélemény titokban való irányítását.

Beust idegenből jött és az *ausztriai méreg*, az örök kérdés: centralizáció vagy föderalizmus, még nem tette

⁶⁶ Ahogy győz a kiegyezés után *Hohenwart* és *Schaeffle* föderalisztikus próbálgatásával szemben.

elfogulttá. Ő is a birodalom talpraállítását akarta elsősorban és nem felejtkezett meg egy esetleges revansról Königggratzért. De bármelyik célra gondolt is, mindig csak oda jutott, hogy a birodalom erejének egyik legfőbb forrását: Magyarországot meg kell békíteni. Nem irtózott a parlamentarizmus behozatalától Ausztriában, mert tudta, hogy az is csak olyan hangszer, amelyen eredményt lehet érni, csak játszani kell tudni rajta. Sokkal jobban értette az emberek gyengeségét, ismerte a maga taktikai ügyességét, semhogy ennek kezelésére ne vállalkozott volna. Mert rendkívül hiú volt, amiért *Ignatieff* azt mondta róla, hogy azért beszél lehunyt szemmel, hogy annál jobban hallja a saját hangját.

Andrássyval elsősorban abban egyezett felfogása, hogy mind a kettő az *egész* kérdéskomplexumot *világpolitikai* szemszögből nézte. Ő ízig-vérig diplomata volt, aki az első időkben nem is ismerte Ausztria belpolitikai bonyolult helyzetét. Andrássy pedig lelkének minden erejével, agyának minden gondolatával külpolitikailag gondolkozott és *amikor a kiegyezésről tárgyalt, — már a monarchia jövőbeli külpolitikai irányát akarta megalapozni.*

De Andrássy s a magyar álláspont képviselőinek helyzetét nagyon megszilárdította az is, hogy az új külügyminiszter *német* államférfiú volt s ezért szívéhez legközelebb az ausztriai németiség vezetőszerepének biztosítása állott. Ebben megegyezett teljesen Deákék felfogásával, akik a magyar alkotmányosság biztosítása érdekében keresték Ausztriában azt a megbízható erőt, amelyet méltó szerződő félnek választhassanak. Erre pedig a föderalizmus alapján megszervezett császárság nem nyújtott volna biztosítékot. A sok széthúzó tényező között még leginkább a németséget vélték annak. Az ausztriai német alkotmánypárt így jut ideig-óráig hatalomra.

És megszületik 1867 december 21-én az ausztriai alkotmány ...

Ferenc József legyőzte önmagát, amikor a kiegyezkedéshez véglegesen hozzájárult. Nem tette ezt súlyos lelki tusa nélkül. Igaz, csak harminchat éves, de amit

eddig tanult, azt olyan jól megtanulta, hogy nehéz volt számára most annak ellenkezőjét helybenhagyni. Mutatja e lelki válsága mélységét az a harc, amelyet még hitvesével, „Magyarország szép nemtőjével“, ahogy Andrásy mondta, meg kellett vívnia, aki trónjuk megmentését a magyarsággal való megbékélésben látta. Erzsébet valóban annyira magáévá tette a magyarok ügyét, hogy amikor a kiegyezkedés kérdése rosszul állott, így szólt Andrásyhoz: „Ich spreche mit Ihnen vertraulich, sage daher was ich nicht Jedermann sagen würde: Wenn des Kaisers Angelegenheiten in Italien schlecht gehen, tut es mir weh, wenn dies aber in Ungarn der Fall ist, so tötet es mich“. Amikor pedig a kiegyezés kérdése döntés elé került, ezt írta Budáról az urának: „Ha most nem-et mondasz, ha az utolsó órában még ma sem akarsz meghallgatni egy önzetlen tanácsot, akkor vétkeesen cselekszel mindnyájunkkal szemben. Több levelet ne várj tőlem. Rámnézve akkor nem marad más hátra, mint azzal nyugtatni meg lelkiismeretemet, hogy történjék bármi, Rudolfnak egyszer azt mondhatom becsületesen: „Mindent megtettem, ami erőmtől tellett, a rádzúdult szerencsétlenség nem az én lelkiismeretemet nyomja“

Ferenc József tehát új útra tért, amely kétfelé ágazott ezentúl. Az egyik útról, amely Magyarországon vezetett át, nem volt visszatérés, attól a pillanattól fogva, amikor ő — a mélyen vallásos ember — letette az esküt az ország alkotmányára. Ezt be is tartotta becsülettel haláláig. Amikor később Magyarországon válság ütött ki, amikor lelkiismeretét ellentétes áramlatok tépték, kész volt lemondani trónjáról.⁶⁷ A másik útelágazás ausztriai

⁶⁷ *Kristóffy* belügyminisztersége idején a legképtelenebb hírek terjedtek a bel- és külföldön a magyar alkotmány felfüggesztéséről, a király koronázási esküje alól feloldozásáról. Erre mutat az osztrák császári titkos levéltárban általam feltalált sürgönye *Széchen gróf*, római nagykövetünknek, melyet 1906 március 21-én intézett a külügyminiszterhez: „Heutiger *Osservatore Romano* bezeichnet in offiziösem Communiqué die verbreitete Nachricht wö nach Seine Heiligkeit Seine Apostolische Majestät vom ungarischen Krönungseid entbunden hätte, als falsch.“ (*Haus, Hof und Staatsarchiv*. Geheimarchiv, Depesche vom 21. März 1906.)

tartományain át vezetett. Itt számtalan zsákutca fenyegette azzal, hogy beléjük téved. Nem egyszer vissza is kellett fordulnia és újra kezdenie a próbálkozást. Ez a meddő fáradozás élete végéig tartott. Az ausztriai út csalódással, fájdalommal és reménytelenséggel volt köveze.

V.

Az *ausztriai pártok* évtizedes harcában a császár nem tudott békét teremteni. Uralkodásának javarészét ennek a békének létrehozásában tölti. És e kísérletek meddsége végül is fásulttá teszi birodalma legfőbb kérdése iránt. Königgrätz előtt nyíltan hirdette, hogy elsősorban német fejedelemnek érzi magát és lelke mélyén bizonyára ilyen érzelmeket táplált haláláig. Dacára ennek, császári hatalmának védelmezőit az újabb időkben többször nem az ausztriai németiség táborában kényszerült keresni, hanem annak ellensége, a szlávok körében. Éppen ott, ahol a német gondolat, a német érzésvilág, a habsburgi tradíció és a németiség vezetésre törekvésének ellenei voltak. Ferenc József tragikus vonásokban gazdag életének egyik legfájdalmasabb vonása ez.

Mert az uralkodó eredetileg egyik párttal szemben sem volt elfogult.⁶⁸ Schwarzenberg idején, sőt jóval későbbben is, a németiség vezetésre való elhivatottságában hitt még. És bár eredettől fogva nagy súlyt helyezett a környezetében élő cseh főurak szolgálatára, mégis csak

⁶⁸ Nagyon érdekesen jellemzi az uralkodó álláspontját a nemzetiségi s főképp a csehek föderalizációs kérdésében az ifjabb Pléner: *Emlékiratai* II. kötetében 281. lap: „Er war zwar kein Föderalist im eigentlichen Sinne des Wortes, wie denn überhaupt principielle Lösungen und doctrinäre Formeln seiner auf actuelle Regierungsaufgaben gerichtete Realpolitik, nicht verwandt waren, aber er war der Meinung, das man den Tschechen in „gewissen“ Dingen entgegenkommen sollte, v/as darunter zu verstehen sei, war nicht ganz klar, möglicherweise eine erweiterte landtägliche Autonomie in einigen Belangen der inneren Gesetzgebung, die eine Einschränkung der Kompetenz des Reichsrathes bedeuten würde, der oft das regieren erschwerte... In der Sprachenfrage neigte er in

nehéz szívvel határozta el magát az októberi diploma kiadásával egy föderalisztikus kísérletre. Amikor pedig ennek balsikere után Schmerling alatt visszatért a német minisztériumhoz s ennek életképességében is csalódott, ekkor tört meg hite a német „erős kéz“ sikerében. Ezért mondotta még Andrássynak is, aki pedig a kiegyezés érdekében rákényszerítette, hogy Ausztriának alkotmányt és parlamenti kormányzást adjon: „Glauben Sie mir, Österreich lässt sich nicht konstitutionell regieren“. És hosszú évtizedek fájdalmas tapasztalásával szívében, ugyanezt ismételte meg sokkal később Eugénia, francia császárnénak.

A pártok ezen egymás elleni élethalálharcának oka elsősorban az ausztriai császárság nemzetiségekre való tagoltságában rejlett. Ez a szakadozottság volt egyik akadálya, hogy az ausztriai németiség tömör parlamenti *többségre* tehesen szert és egységes világnézetű kormányt alakíthasson. Koalíciós kabinet létesítésére lévén utalva, önmagában hordotta betegségének csiráit. De még a németiség körében sem tudta a különböző felfogásokat közös nevezőre hozni. A német alkotmánypárt konzervatív érzelmű tagjai, klerikalizmusuktól vezetve, nem tudtak hosszabb időre szövetségre lépni a liberálisokkal, hanem a nagybirtokosokkal egyetértve, több ízben hiúsították meg, vagy bontották fel az alkotmánypárt baloldali szárnyával való koalíciót. A liberálisok viszont nem tudtak igazán lelkesedni konzervatív német képviselőtársaik iránt. Mert e baloldaliak nem a főurak, a papság, az ud-

Böhmen zum Utraquismus, alle Beamten sollten beider Landessprachen mächtig sein... Persönliche Sympathien hatte der Kaiser soweit meine Erfahrung reicht, nicht für Tschechen, der rüde Ton ihrer Reden war ihm unangenehm und auch die Führer des feudalen Grossgrundbesitzes genossen, trotz ihrer konservativen Phrasen keine besondere Neigung, viel eher war er für die Polen und die klerikalen eingenommen. .. Die meisten führenden Personen der linken (Verfassungspartei) waren ihm wiederwärtig, er hatte das liberale Regime namentlich in der Zeit des Bürgerministeriums, insbesondere in der Kirchenpolitik, als einen unangenehmen Zwang empfunden, von dem befreit zu sein er als eine Erlösung betrachtete.“

var kedvenceiből kerültek ki, hanem a bürokrácia baloldali érzelmű, többnyire a hivataloskodástól visszavonult tagjaiból, a tudomány, a nagyipar és kereskedelem kamaráinak választottjaiból, ügyvédekből, polgármesterekből, szűkebb hazájukban népszerűségnek örvendő tisztviselőkből és nevesebb újságírókból. Az udvarnál *nek* tartották őket, hiszen eredetüket a 48-as forradalmakra, eszmevilágukat a nyugateurópai demokrácia elveire vezették vissza. És ez a párt — a német alkotmánypárt — balszárnya becsületbeli kötelességének is tartotta, hogy ifjúsága radikális felfogásához még a kormányon is hű maradjon. Ezért elsősorban nem gyakorlati értékkel bíró reformokra törekedett, hanem többnyire szélmalomharcot folytatott elvi kérdésekért: a katolikus egyházat megrendszabályozta, a konkordátumot felmondta. Közben pedig harcolt elvbarátaival s a föderalisták megalégedésére saját minisztériumát is állandóan a kritika pergőtüze alatt tartotta. Ahogy egyik vezetője, a képviselőház elnöke: *Chlumecky* báró *Czediknek* írta: „Die Verfassungspartei hat den Kampf nach allen Seiten aufgenommen, Kampf gegen das eigene Ministerium, gegen die Verfassungsgegner, Kampf gegen Ungarn, *gegen* die Militärparteien, gegen die Hofparteien... Sie führte den Krieg ‚aller gegen alle‘, um sich schliesslich selbst zu zersetzen, zu vernichten“. Ezért, amikor Auersperg herceg kormányelnök az alkotmánypárti kabinetet ezzel a szóval szólította fel, hogy tartsanak össze: „Alle für Einen, Einer für Alle“, a szellemes Berger miniszter ezt válaszolta: „Wie sollen wir für einander *einstellen*, wenn wir uns nicht *ausstehen* können?“

A széthúzásnak e rettenetes nyavalyáját jól ismerte az alkotmánypárt öreg vezére: *Eduard Herbst*, aki épp ezért mondotta gúnyosan: „In Österreich hat sich jeder zu hüten, dass er nicht eines Tages Minister wird“.⁶⁹

⁶⁹ Sokáig élt a bécsi polgárság száján az az anekdota, amely szerint a kormányalakításban fáradózó *Potocki* gróf, — aki egy bérkocsisnak intett az utcán, hogy fel akar szállni, — ezt a választ kapta a jóízű fiákerostól: „Um ka G'schloss komm i, i will ka Minister werden.“

A német alkotmánypárt s a többi német párttöredék eme szerve gyöngeségét jól ismerte az uralkodó. Ezért, bár szíve a németekkel való kormányzáshoz húzta volna, mégis mindjobban elidegenedett tőlük. Megbízhatatlannak és faksiózusoknak tartotta őket. És amikor megtagadták a hadsereg fejlesztésére kért költségeket, a boszniai okkupáció ellen szavaztak és a megkötött berlini szerződést sem akarták tudomásul venni: bizalma végleg megszűnt irántuk.

Pedig ez a párt, minden fogyatékosága dacára, sok értékes, bár ellentmondó, tulajdonnal bírt. Egyfelől a múltban a német kultúra emlőin nagyra nőtt államfenntartó erőt képviselte, amely a Habsburgok nagy uralkodóinak bölcs kormányzatával a török, majd az orosz veszedelemmel szemben, Magyarországgal, mint előretolt védőbástyájával, Európa megmentője volt. Ezért tartotta szükségesnek a császári hatalom összetartó erejének megóvását a föderalizmus széthúzó erőivel szemben. De másfelől viszont hosszabb kormányzási és parlamentáris gyakorlat és iskolázottság híján nem volt képes korlátok közé szorítani indulatait, gyakorlati és az adott helyzetek követelte politika helyett, teóriákon nyargalva, léptenyomon összeütközéseket provokált s ezért nem vitte előre a parlamentáris demokrácia ügyét, amelyet naiv lelkesedésével pedig szolgálni akart.

A német alkotmánypárttal szemben a legerősebb ellenfelet a *cseh föderálisták* pártja képezte. Nemcsak nagy elszántsága, határozott fellépése és harcmódorában való kíméletlensége miatt, hanem, mert Csehország a lajtántúli birodalomnak olyan jelentős erőtegyezője volt, amely nélkül nyugodt és eredményes kormányzás nem volt elképzelhető. Megtetézte e nehézségeket, hogy ez az ország történeti múltjára, hajdani szabadságjogaira, a Habsburgok cseh királyokká való koronázására és Ferenc József ígéretére is hivatkozhatott, amelyet e fejedelem Hohenwart kormánya alatt már-már egy alkotmánylevélben a Fundamentalartikel-ben meg is akart erősíteni.⁷⁰

⁷⁰ „Eingedenk der staatsrechtlichen Stellung der Krone Böhmens und des Glanzes und der Macht bewusst, welche diese

A cseh pártok az idők folyamán különböző erők összetételéből álltak s így különböző törekvéseket tápláltak. Kremsierben még nemzeti és faji igényeik kidomborításával az ausztriai császárság egységéhez való ragaszkodásukat hangsúlyozták. Vezetőségük jelentős része még évtizedekig abból az arisztokrációból került ki, amelynek a trón iránti hűsége kételyt nem engedett. Ez a párt, amelyet *ó-cseheknek* neveztek s amely e császárhűség mellett a cseh államjog érvényesülését követelte s a föderalizmus híve volt, az idők folyamán, a felnyomuló nemzetiségi, szociális és gazdasági törekvések nyomása alatt mindjobban háttérbe szorult. És vele együtt a cseh főúri rend is mind gyorsabban vesztette el vezető helyét, úgyhogy egy szép napon *Rieger* éppúgy, mint az arisztokrácia élén álló *Tliunok*, *Windischgraetzek*, *Clamok* és társaik azon vették észre magukat, hogy a cseh nép irányítása az *új csehek* kíméletlen kezébe került, sőt, hogy ezeket is már radikálisabb erők szorongatják.

A többnyire német származású, a Habsburgok kegyeiméből Cseh- és Morvaországban óriási uradalmakhoz jutott főurak az utolsó pillanatig nem akartak hinni politikai bukásukban. A múlt tradícióival leikükben, elvakulva nagy vagyonuk és eddig gyakorolt befolyásuk érzésétől, nem látták a körülöttük végbemenő változást. Bár örökké a nemzetiségi erők érvényesülését követelték, nem vették észre, mint nőnek ezek az erők a fejük fölé, hogy végül is elnyeljék őket. Mint a nemzetiségi eszme bajnokai, nem ismerték annak természetét, amely minden autonomizálás d acara ve gül is *a teljesen önálló nemzeti életre törekszik*, kivált, ha egy nagy birodalom tagjaiként élő testvérei a szomszédból intenek feléjük. És nem érezték meg, milyen veszedelmes játékot űznek szövetségeseik, a magukat „mérsékelteknek“ mondó cseh polgári politikusok, amikor Oroszország mellett tüntetnek és minden alkalmat: dalárdái látogatásokat és kongresszusokat felhasználnak, hogy moszkovita testvéreikkel való rokonságukat

den Habsburgern verliehen hat“ — megígéri az egyességi tervezet, hogy az uralkodó a cseh nemzet jogait esküjével trieg fogja erősíteni.

kiemeljék. Olyan nagyra becsülték ezek a főurak a maguk hatalmát, hogy prágai zendülések, cseh-német összeütközések, majd a magyar-osztrák kiegyezés után egyes vezetőiknek Varsóban és Moszkvában, utóbb III. Napóleonnál való ajánlkozási látogatásai sem nyitották ki szemeiket.

De az *új csehek* — akiket a múlt tradíciói és a régi, nagyúri szövetségek semmire sem köteleztek — ott voltak sarkukban és mindenben túllícitálták őket. Meg nem válogatott, erős, sokszor durva szavakkal, amelyeket gyakran követett az ököl, törtek maguknak utat a prágai tartománygyűlésen és a bécsi Reichsrathban.⁷¹ És a tömegek, de a választók tömegei is cserben hagyták régi apostolaiikat és főuraikat és az idők folyamán mindhatalmasabb számban sodródtak a *teljes* elszakadás felé.

Masaryk — a mérsékelt, tudós professzor — *már* a Reichsrath 1889-i költségvetési vitájában így jellemezte az ausztriai németiség alkotmánypártja és a csehek közötti elvi ellentétet: „A baloldali németiség — szerinte — egységes Ausztriát kíván a németiség vezetésével, viszont a csehek állam jogi követeléseit Csehország politikai önállóságának kivívására törekszenek. A németiség által felkínált cseh autonómia csak egyes közigazgatási ágazatokban való engedelményekre szorítkozik, a csehek azonban a teljes politikai önállóságot követelik“.

E követelések hangoztatása miatt meghíúsultak az 1890., 1900., 1910. és 1912-i német-cseh kiegyezési kísérletek. 1918 január 6-án a cseh reichsrathi és tartománygyűlési képviselők már a csehek és szlovákok teljes függetlenségét követelték s önálló részvételüket a majdan összeülő békekonferencián. Október első napjaiban pedig a még nemrég hazaárulásért halálraítélt, majd megkegyelmezett *dr. Kramarz* képviselő elnöklésével kimondották, hogy minden alkotmányreform-törekvést elutasítva, semmi közösséget sem hajlandók vállalni a világháborút előidéző (?) osztrák császársággal.

⁷¹ Ferenc József az *új csehek* térfoglalásakor, 1889-ben így nyilatkozott róluk: „Eine ganz eigenthümliche Gesellschaft erscheint auf der Oberfläche, dagegen muss energisch eingeschritten werden.“ (*Plener i. m. II. 383. 1.*)

Ferenc József rémét: a nemzetiségi-kérdést nem tudja megoldani. Hosszú uralkodása folyamán rákényszerül arra a *hintapolitikára*, amely egyszer az ellenszenvét felébresztett német alkotmánypárttal való kormányzásra bírta rá, hogy ennek eredménytelenségével máskor a csehek vezetése alatti föderalizációs tervhez nyúljon. A németeket megbízhatatlannak tartja, de a szlávoktól fél s bár *Bismarck* és *Andrassy* keze Keletre mutat, ő ott is a nagy veszedelmet látja: Oroszországot, amely kitarja karjait, hogy szívére zárja a Balkán népeit és őt és birodalmát elnyeléssel fenyegetse.

VI.

A ausztriai császár újra csak káoszt lát maga körül, tartományainak belpolitikájában. A külpolitikát a Beust helyébe lépett új külügyminiszter: *Andrassy* biztos kézzel vezeti ugyan a német szövetség felé, de a lajtántúli tartományokban a császár nem tud békét teremteni.

Ferenc József nehéz helyzetben van. Az ő személyében egy testben két lélek lakozik. Mint magyar király, megtanulja az alkotmányos uralkodás művészetét. Szinte csodálkozással látja, hogy az nem is csorbítja meg annyira uralkodói jogait, mint hitte. Igaz, a belső igazgatás gondját teljesen leveszi válláról, de ez talán nem is olyan fájdalmas, tekintettel birodalma ezer bajára. Belpolitikailag különben sem történhetik Budapesten semmi érdembevágó az ő tudomása és hozzájárulása nélkül. A személyekörűli magyar miniszter a Burgban mindenről referál, a miniszterelnök minden fontos kérdésben kikéri előzetes hozzájárulását. Összeütközés -eddig nem támadt közötte és magyar miniszterei között. Az alkotmányos, parlamentáris kormányzást így lassan megszokja. Ha a nemzet, ha a nép meg van elégedve, ha katonát és költséget ad, ha a külpolitikába nem akar beavatkozni, úgy minden rendben van.

De Ferenc Józsefben egy másik lélek is lakozik, — az osztrák császáré. És az osztrák császár lelkében élénkebben élnek a múlt tradíciói, emlékei, csalódásai és

sikertelenségei, mint a magyar király lelkében. Az osztrák császár nem felejtheti olyan könnyen Schwarzenberget, Kübecket, Zsófiát és Rauschert; a frankfurti fejedelmi gyülekezetet, ahol annyi uralkodó fejeként a németiség ügyeit intézték. És nem felejtheti oly könnyen Solferinót és Königgraztet. Talán könnyebben békülne meg helyzetével, ha itt is, az ausztriai birodalomban, egységes alkotmányjogi felfogásra, elfogadott kormányzati formára, határozott többségre, az összes népek választotta parlament munkaképességére számíthatna.

De itt minden megbénult. A nemzetiségek harca élesebb, az ausztriai németiség ereje gyengébb, mint valaha.

E bizonytalanság közepette az uralkodó szokatlan lépésre határozza el magát. Olyan férfiút hív meg kormánya élére, aki személyes bizalmát élvez. *Taafe Eduard gróf*, ifjúkori játszótársa, azóta barátja, azon igen kevesek közül való, akit személyes bizalmával tüntet ki és akit bizalmas együttlétükben tegez. Ez az a férfiú, aki a „*császár miniszterének*“ vallja és erezi magát. Kitűnő rutinier, kissé cinikus, aki száraz humorával jóvátessi, amit cinizmusával rontott; a kedélyes Bécs adoptált gyermeke, mintha csak itt született volna; aki a képviselőház nyílt ülésén a maga politikáját a *Fortwursteln* szavával jellemzi. Csaknem tizenöt évig ül a kormányelnöki széken, mint Tisza Kálmán Magyarországon. Sokban hasonlít is ehhez. Főképpen abban, hogy egyik sem akar „nagy reformokat“, egyik sem akar összeütközéseket földézní, mindegyik meg akarja óvni ural kodóját a megrázkódításoktól.

Ahogy hiba volt ez Magyarországon, amelynek súlyos következményei lettek, akkép nagy hiba volt ez a politikai taktika Ausztriában is. Minden fejlődési lehetőséget holtpontra hozott. Pedig milyen szüksége volt a habsburgi birodalomnak a konszolidációra. A külpolitika terén folyton új helyzetek kínálkoztak, amelyek mind belekombinálták a maguk számításába a monarchiát, de annak igazi értéket csak úgy voltak hajlandók adni, ha lajtántúli részében a nyugalmat, a nemzetiségek békéjét helyreállítják. Andrássy csak az elmúlt években élte diplomáciai

pályájának fénykorát, amikor kiemelte a monarchiát külpolitikai tétlenségéből. Azt a nagypolitikát csinálta, amelyet Schwarzenberg óta meg nem kísérelt Ferenc József. E politika gyümölcse lett a német birodalommal való szoros szövetség, mely a világháború befejezéséig tartott és az ellentétes elbírálás tárgyát képezett boszniai okkupáció.

E korszakbani működésével Andrássy nyilvános pályafutása végére is ért. Ferenc József befejezettnek látta kedves emberének misszióját azzal, hogy beleegyezésével hosszú időre kiszabta a monarchia külpolitikai irányát.

Andrássy viszont nem akarta, hogy „menesszék”. Felemelt fővel, sikere teljességében akart elvonulni. A németekkel való szövetség megerősítésével élete művét látta megkoronázva. Utóda — egy rövid intermezzo után — *Kálnoky Gusztáv gróf*, a *Quieta non movere* elvének szürke, de megfontolt képviselője volt. Az uralkodónak Metternich íróasztalánál ilyen férfiúra volt most szüksége, amikor Taafeval Ausztria belügyeit akarta végre megnyugtatóan rendezni.

Taafe lassan többséget szerzett magának; a cseheket látszólag megbékítette, a Clam-Martinitzok és Thunok támogatását biztosította. De e szélcsend csak látszólagos volt. Nyelvrendeletével újból felidézte Csehországban a csehek és németek között való azt az éles harcot, amely azóta sohasem szűnt meg a birodalom bukásáig.

Ez a nemzetiségi viszály az ausztriai német örökösödési tartományokban is kirobbantotta az ellentéteket. Ferenc József, aki minden idevágó kormányintézkedésével csak a népei közötti megbékélést akarta munkálni, azon vette észre magát, hogy jobbra is, balra is, a nemzetiségeknél is, és ausztriai németiségénél is az indulatok hullámai csapnak fel körülötte. A csehek harcot hirdettek Taafe nyelvrendeletei s a választójog kibővítése ellen, amely annál élesebb lett, minél jobban nőtt az ifjú csehek politikai tábora az örökös tartományokban, de főképp Bécsben pedig a kisemberek pártja, az antiszemita színezetű keresztény-szocialista mozgalom *Lueggerrel* az

élén, mind nagyobb tömegeket hódított magának. A vidéken *Schönerer* nagynémetjei a német birodalom iránti rokonszenv-tüntetésekkel okoztak keserűséget császáruknak, míg Bécsben és az ipari központokban a nemzetközi elveket valló *szociáldemokrata párt* jelentékeny módon szaporította híveit.

Ezen jelenségek megerősítették a császárt mindig vallott meggyőződésében, hogy Ausztriát nem lehet alkotmányosan kormányozni. Ezért is ragaszkodott a maga emberéhez: Taafehez, aki jó bürokrata módjára viharok között is tovább igazgatta a birodalmat, egymás ellen kijátszván a különböző, egymással viaskodó erőket.⁷² Ha a megbékítés dolgában egy lépéssel sem tudott előrelépni, legalább továbbhajtotta az állam szekerét, míg egy választójogi reformtervezet megpecsételte sorsát.

VII.

Ferenc József súlyos gondokkal vállain, elért az öregség határára. Idestova hatvan esztendő. Magánosan áll a hatalom hegyén, az élet örömei is lassan cserben hagyják. A monarchia ezer baja között nincs senkije, akivel megoszthatná gondjait. Sohasem volt az érzelmek rabja, még kevésbé olyan, aki érzelmeinek külső kifejezést ad. De *ember volt* és az ember bármily rideg, az élet súlyos perceiben emberi részvétre szorul. E súlyos percek pedig most sorban jelentkeznek. Egyetlen fia önmaga dobja el magától az életet, koronáit, a fényt, az uralkodói reményégeket. Hitvese, Erzsébet meghasonlott lélek, a Wittelsbachok kifáradt vérenek örököse, orgyilkos kezétől esik el. Az uralkodó mosj; már egészen magára marad.

Ahová néz, mindenünnen az elmúlás lehellete éri. Minden változik és semmi sem fordul jóra. A régi eszményeket sárba tiporják az újak; a régivágású embereket új emberek, új törekvésekkel váltják fel. Körös-körül

⁷² Man muss alle Nationalitäten in gleichmässiger, wohl temperirten Unzufriedenheit erhalten“ — mondotta.

a világ is változik. A német birodalom nő, egységességének erejében gyarapodik, az ő birodalmában pedig szaporodik a széthúzás. Már a németség egy része is átka csingat a nyugati határon. A polgári elem eddig ismeretlen vallási ellentéteket szít és szociális igényekkel lép fel. A munkásság pedig, ez az eddig olyan csendes népréteg, hangos vezetőkre talál, akik írásban és szóval mind követelőbben lépnek fel. Magyarországon sem olyan nyugodt a világ, mint volt a kiegyezést követő két évtizedben. A függetlenségi gondolat nem halt meg, él és mindig több hívet hódít. Viszont a 67-es táborban, a vezetésre hivatottak körében a fiatalok nem lépnek apáik nyomába. A fiatal *Apponyi* új, veszedelmes ösvényeken halad; az ifjú *Andrássy* mintha túlságosan önállóvá válnék. Tisza Kálmán is kiöregedett és elhasználódott. A magyar égen is felhők mutatkoznak.

Ferenc József értetlenül áll e változó világ közepén. Sokat látott amióta tizennyolc éves korában trónra lépett és sok változatlanul hitt dogmáról kellett lemondania. Csak a tekintély tiszteletének csorbításába nem tud belenyugodni. A szerzett jogok, a történelmi tradíciók sutba vetésébe. Körülötte pedig az egész világ erre törekszik. Nem elmúlt forradalmak lázas kitöréseivel, de lassú, egyre mélyebben pusztító munkával, amely mindent meg-rág, széttép, aláás.

Hol van mind e baj, mind e forrongó, új eszmék egymással folyó csatározásában a biztos pont, amelyre kormányzatát alapíthatja? Ferenc József megdöbbenve áll. Ő, a gyakorlat embere, a teóriák megvető je, megzavarodik a sok feltoluló teória között. Ő, aki nem hitt, sőt megvetette a forradalmakat kitermelt filozófiát, aki hajdan csak Istentől nyert hatalmat ismert el egyedül döntő tényezőnek, amely a kard erejével szerez érvényt a maga akaratának, ha szükséges: most, mint egy újonc, revideálni kénytelen felfogását.

Már mindgyakrabban olvassa az eddig megvetett hírlapokat; mind figyelmesebben hallgatja bizalmas köreinek jelentéseit. Nem támaszkodik többé a konfidensek titkosrendőri híreire.

Elegendő-e ausztriai birodalmában a császári hatalom, a habsburgi tekintély ezen veszélyek megfékezésére. És fennmaradhat-e ez az egymással megbékülni nem tudó népek konglomerátuma.

Ferenc József kételkedni kezd. Hová lettek a fennszárnyaló álmok, a német császárság gyönyörű reménye, Közép-Európa hetvenmillió birodalma.

Az öreg ember már egyszerűbb célokat tűz maga elé. Amikor miniszterelnöke: *Koerber* 1904 őszén Gödöllőn beismeri, hogy „egy ennyi népfajból összetett birodalom kormányzása mindig óriási nehézségekkel jár, már nem meszeszszálló terveket jelöl meg a monarchia politikájaként: „Die Monarchie ist kein künstliches Gebilde, — mondja miniszterének — sondern ein organisches und als solches, etwas zweifellos Notwendiges. Sie stellt den Hort, das Asyl für alle nach Mitteleuropa verschlagenen Nationensplitter dar, welche auf sich allein angewiesen, eine klägliche und jammervolle Existenz führen müssten und zum Spielballe jedes mächtigeren Nachbars werden würden“.⁷³

De ha hisz is e sokfajta népnek összetételéből alakult Ausztria hivatásában, már csak *védehni* helyzetből teszi ezt. Védekezik és keresi védekezése eszközeit.

Nagy külpolitikai csalódásai s a magyar nemzet ügyében való meghátrálása óta opportunistá lett. És ezt nem bánta meg. Maga is erezi, hogy beláthatatlan bonyodalmakat idézett volna fel, ha nem ragadja meg Deák Ferenc jobbját. És káoszt, a mainál sokkal súlyosabbat teremtett volna, ha a cseh-kérdésben nem tranzigál, nem próbálkozik, nem a megértő, a békességet kereső fejedelem — bár meddő — szerepét vállalja.

E béke keresése vezette annak a gondolatnak elfogadására, hogy az *általános választójog* megvalósításával kísérelje meg a most már súlyos parlamenti obstrukció lázában vergődő ausztriai népfajok között a béke megteremtését. Amire először *Schaeffle* hívta fel figyelmét, s nyomatékosabban nagy szociális és pénzügyi reformminisztere, az állítólag magyarszármazású *Steinhach*: az

⁷³ *Margutti*: Kaiser Frans Josef, 236. 1.

általános választójogot most végre át akarta ültetni a gyakorlatba.

Schwarzenberg és Kübeck autokrata császára most a választójogi reform élén áll. Igaz, nem azért, mintha a demokrácia eszméi hódították volna meg; mintha ő maga belső meggyőződésében gyökeréig érő változáson ment volna át; mintha a világokat igazító ideák ő belőle, az Istentől kirendelt fejedelemből, a népjogok harcosát formálták volna ki: de azért, mert kötelességének érezte megkeresni azt az utat, amely birodalma együttartásához vezethet. Amit évek óta hall, sőt lát és *tapasztal*, még hű császárvárosa utcáin is; amiről a korral haladó, birodalma sorsáért aggódó miniszterei beszélnek neki: az emberi öntudat ébredése, az alsó osztályok követelése, hogy ne legyenek kizárva saját sorsuk intézéséből, azt a gondolatot erősíti meg benne tanácsadói nyomán, hogy *az emberi, a szociális érdekek kidomborításával a nemzetiségi törekvéseket igyekezzék háttérbe szorítani.*

E programm keresztülvitelébe egész sereg kormánya bukik bele. Steinbach számtalan javításokkal elfajzott terve számos változatot szül, míg *Beck Wladimir* báró miniszterelnöksége alatt végre törvénnyé válik az általános választójog. Jellemző a német liberalizmusra, hogy est már első, enyhe, kúriákat ismerő formájában sem volt hajlandó elfogadni, mert amint egyik vezére, az ifjabb Plener mondotta: az államfenntartó pártoknak a választójog elleni akciója a nemzetiségi és a szociális demagógia elleni védekezés volt.

Ferenc Józsefnek az általános választójog mellé való állását követte ennek a reformnak Magyarországon való pártolása. De itt ehhez csak akkor volt hajlandó nyúlni, amikor a függetlenségi eszmének a nemzetben való mindnagyobb elnépszerűsödése nyilvánossá vált. Semmiféle taktika, amellyel környezete uralkodása utolsó évtizedében a kellemetlen híreket el akarta előtte titkolni, nem zárhatta el előle azt az igazságot, hogy Magyarországon a dualizmus iránti rokonszenv még abban a szűk körben is csökken, amelyet sikerült meghódítania. Ez a legérzékenyebben érintette a királyt, aki a hatvanhetes alkotás-

ban uralkodása legmaradandóbb művét látta. Amikor pedig *Tisza István gróf* miniszterelnök a 67 óta követett szokástól eltérőleg 1905-ben „tisztá“ választásokat rendelt el, és ebbe pártjával együtt belebukott és függetlenségi többség került be a képviselőházba, akkor, a dualizmus védelmében és a perszonális unió veszedelmének elkerülésére, hallgatva Kristóffy belügyminisztere szavára, Magyarországon meg akarta valósítani az általános, egyenlő és titkos választójogot. Nyilvánvalóan nem a 67-eseket akarta elsöpörni, akik a kiegyezésnek kizárólagos hívei voltak. És nem a magyar „urakat“ akarta befolyásuktól megfosztani, — ahogy az osztrák történetírás felteszi — hiszen ezek a trón politikáját támogatták. Ha lett volna e téren világosan átgondolt célja, úgy ez csakis egy merész, reá nem, de trónja örökösére valló terv lehetett: a magyar föld népének a nem magyarokkal való ellensúlyozása, így remélvén a tősgyökeres magyarság önállósulási vágyát a nemzeti ségeknek a koronával egyező politikájával megbéníthatni. De ilyen elgondolás aligha élt benne. Egyfelől azért nem, mert a tárgyilagos statisztika megmutathatta neki, hogy a magyarságnak nem volt félnivalója az okosan megalkotott általános választói jogtól,⁷⁴ másfelől nem valószínű, hogy ő öreg korában, amikor egész gondolkodása, lelki világa a békét óhajtotta, a nehezen megbékített Magyarországon akarjon a magyarság ellen gyökeres változásokat behozni.

De éppen az általános választójog terén kellett Ferenc Józsefnek élete egyik legnagyobb csalódását Ausztriában megélnie. S ezért ejtette el ennek erőteljesebb követelését Magyarországon, amikor a nemzeti koalícióval 1906-ban meg tudott egyezni. Az ausztriai általános választójog évek múlva sem hozta meg számára az általa remélt eredményt: a nemzetiségek megbékítését. Ő, aki nem ismerte eléggé mélyen a népek lelkét, a nemzetiségi gondolat erejét, azt hitte, Beck báró után jött gyenge tanácsadóival együtt, hogy a választójogi reform olyan *általános*

⁷⁴ L. Szekfü: Magyar Történet, V. kötet, 594. lap.

csodaszer, amelynek hatásától egyszerre egymás karjaiba fognak borulni a különböző népek. És nem gondolta meg, hogy ez az arkánum csak *eszköz* a népek és nemzetek akaratának kifejezésére és érvényesítésére. Hogy pedig ez az akarat összehangzó lehessen, újra csak keresni és megtalálni kell azokat a reformokat, amelyek ezen egymással harcban álló nemzetiségek nemzeti, de szociális és gazdasági vágyait kielégítik. Utóbbi kielégítésére Beck kormánya tett határozott lépéseket, de ezek is megakadtak a folyton változó kormányzati akarat jóvoltából. A nemzeti igények kielégítése pedig — ekkor már az orosz befolyásnak a csehekre való minderösebb hatásánál fogva — csak a dualizmus megdöntésével lett volna *talán* elérhető.

VIII.

Az aggastyán elérkezett földi pályája végére. Amit csaknem egy félszázad alatt sikerült elhárítani birodalmáról: a világháború ráborult élete alkonyára. Meg tudják-e menteni utódai a féltve őrzött kincset, a Habsburgok örökségét: alig remélte már. Az öregség, a fatalizmus kétségbeejtő reménytelenségével vallotta magában, hogy a vég elérkezett. És a meglátás eme víziós perceiben talán felmerült lelkében a kérdés: nem kellett volna-e más utat választania kormányzásában.

De volt-e számára más út, amely eredményesebb lett volna? Volt abszolút császár és hatalmának kényszerítő erejével jogara alá akarta hajtani *minden* országát. Volt alkotmányos uralkodó és a modern alkotmányok szelíd szavával ki akarta egymással békíteni népeit. Egyik mód sem sikerült. Abban az órában, amikor megszűnt annak a lehetősége, hogy az egész német nép az ő uralkodása alatt forrjon egybe — megszűnt a lehetősége annak is, hogy hatalmi szóval és erővel lebírja ausztriai birodalmának többi népeit. Az osztrák császár nem volt, nem lehetett elég erős ahhoz, hogy nemzeti öntudatukra ébredő nemzetiségeit nemzeti egyéniségükkel ellentétes állami életbe kényszerítse. Ki tudja, meddig sikerült volna ez

neki még akkor is, ha egy egységes Németbirodalom trónjára kerül a Hohenzollernek helyébe.

De még ha sikerült is volna neki az ausztriai birodalmában élő nemzetiségeknek keleti Svájc módjára való összefogása; ha a széthúzó erők ezt egyáltalán megengedték volna: ezzel véget vet császári hatalmának, annak az erőnek, amely egy egységes, erős hadsereg és egy egységesen vezetett, céltudatos külpolitika útján még meg tudja védeni határait és érvényesíteni bírja jogait. Az ő birodalmának pedig egy erős, hatalmas hadsereggel rendelkező nagyhatalomnak kellett lennie. Mert Európa e végzetes pontján egy pacifista, neutrális birodalomnak nem volt helye. A germán és szláv határon egy második, bár nagy Svájc, nem tudott volna fennmaradni.

Ferenc József nem volt oktanul makacs és uralkodása javarésztében meghódolt a viszonyok parancsoló ereje előtt. Alárendelte belső meggyőződését a külső nyomásnak. Próbált kormányzási eszközöket, amelyek idegenek voltak neki, csakhogy egyetlen célját elérje: megmenthesse birodalmát. Szívében, ahogy *Roosevelt Tivadarnak* mondta: ő volt a régi iskola utolsó európai uralkodója és mégis megbarátkozott a modern parlamentáris kormányzás legerőteljesebb eszközével, az általános választójoggal.

De mindez nem mentette, nem menthette meg birodalmát. Halálra volt az ítélve, mert nem volt egységes, mert nem élt benne egy minden ellentétet kiegyenlítő, mindent összetartó *nemzeti öntudat*, amely — bizonyos fokig — még faji ellentéteket is meg tud békíteni. Deák és Andrassy elgondolása: Lajtán túl a németiség erkölcsi és anyagi vezetésének biztosítása, hiú feltevésnek bizonyult a reális adottságok ereje előtt. A németiség Ausztriában Ferenc József alatt nem volt az a tényező, amely az ifjúi erejében feltörekvő szlávizmust akár erkölcsi, akár erőhatalmi befolyásával nemcsak lefoghatta, hanem a birodalom keretébe békésen beilleszthette volna. Az ausztriai németiség csak a Habsburgok császári erejénél fogva volt hatalmas, amíg Mária Terézia és II. József ereje a tradíciók varázsával párosulva, a Habsburgok birodalmát a német hatalommal azonosítani volt képes. De a Habsbur-

gok ereje nem Ausztria nemzeti életéből sarjadt ki. A császári hatalom hanyatlásával ez az osztrák németiség szinte öntudatlanul németbirodalmi testvéreinél kereste már éltető erejét.

Az ausztriai németiség államalkotó és államfenntartó erejében a magyarok által reákenyszerített tévhit volt halálos csirája Ferenc József legnagyobbnak vélt, legtartósbabb alkotásának: a magyarországi kiegyezésnek is. Ez az ausztriai németiség, amely adott erőviszonyainál fogva nem tudott úr lenni a maga portáján, de Magyarországgal szemben mindig a túlerőt akarta képviselni, nem volt megfelelő partnere a magyar nemzeti államnak és nem volt erőben képes betölteni azt a szerepet, amelyet neki a magyarság szánt, a dualizmus terén. A magyarságban sokkal erősebben élt a magyar nemzetállam öntudata, az ebből folyó összes jogok feletti rendelkezés szüksége, semhogy meg tudott volna nyugodtan hajolni az egymással belviszályban küzdő másik partner fölényeskedő magatartása előtt. A nemzeti élet teljessége utáni vágy olyan erősen élt a magyarság lelkében, hogy sokszor el tudta homályosítani azokat az előnyöket is, amelyeket — elsősorban külpolitikai vonatkozásban — egy nagy monarchia ideig-óráig biztosított neki.

*

Az agg uralkodó halála napjáig íróasztala mellett ül. És amikor láztól elgyötörve ágyba fektetik, ahonnan nem kel fel többé, ezt mondja hűséges komornyikjának, Ketterl-nek:

„Bitte mich morgen um halb vier Uhr wecken. Ich bin mit meiner Arbeit nicht fertig geworden“.

KÉT TRÓNÖRÖKÖS

Ferenc József uralkodása alatt két trónörökös játszott nagyobb szerepet a monarchia életében. Két egymással ellentétes jellem, ellentétes gondolkodással, világfelfogással, nagyrészen ellentétes törekvésekkel. Életük a Habsburgok és országaik megifjítására való igyekezetükben fogyott el. Mindegyik a maga kora uralkodó eszméi megvalósítására törekedett. Egyik hitt a szabadselvűség mindent felvirágoztatni tudó varázsában. A másik a nemzetiségi erők felszabadításától várta birodalmi renaissanceát. Mind a kettő elbukott, mielőtt megkísérelhette volna a trónon eszméinek életre váltását.

I.

Keskeny, sápadt, vérszegény arc tekint ki Ferenc József *egyetlen* fiának: *Rudolfnak* tizenhét éves képéből. Mintha betegségből felépülő ifjú nézne kérdően a világba, amelynek sejtelmes titkai vonzzák és mégis taszítják. Szomorú, kérdő szemei mintha félnének ettől a nagy rejtélytől, amelyet életnek neveznek s amelyben olyan óriási feladat várakozik reá. De ezek a szemek kételkedést is árulnak el: a kritikus gúnyját az uralkodó eszmék, intézmények és emberek felett. Kivált azon emberek felett, akik körülveszik. De ugyanekkor, mintha valami fájdalmas erőtlenség azt mondatná vele: én nem tudok megbirkózni e Világ nagy kérdéseivel...

Édesatyja tizenhét évével meglepően szép, daliás és friss fiatalember volt, akinek derűs, szürkés-kék szemei várakozásteljesen néztek az élet elébe. Rudolf minden fiatalsága dacára fáradtnak tűnik. Önkénytelenül is a

Sasfiókra kell gondolnunk. Erre a szegény schönbrunni fogolyra, aki térdeire ültette a kis Ferenc Józsefet és aki képükön olyan szomorúan néz le a szőke gyermekre, mert benne nem Napoleon friss ereje, hanem a Habsburgok százados rokonai összeházasodásokkal kitenyésztett vére hatalmasodott el.

*

Alig képzelhető két ellentétebb jellemű ember, mint Rudolf és atyja.

Ferenc Józsefnek trónralépésekor nem voltak lelki problémái. Fiatal tapasztalatlansága, szigorú vallásossága, Istentől uralkodásra való elhivatottságáról beléje oltott meggyőződése, egyoldalú, szűk látókörbe szorított nevelése nem engedték, hogy ifjúkora lelki válságokba tévedjen. Környezetében nem hallhatott más véleményt, mint amilyent ő maga vallott. S ha néha — uralkodása későbbi szakaszaiban — akadt is olyan bátor, sőt vakmerő szellem, mint *Koerber*, *Beck*, *hötzendorfi Conrad*, aki önálló, az uralkodótól eltérő, véleményt mert hangoztatni, akkor ezt vagy letorkolta, vagy egyszerűen nem válaszolt szavaira.¹ A századvégén még gyakran emlegették az aulikus, ókonzervatív báró *Jósika Samunak*, az udvar kedvencének esetét, aki, amikor a hatvanas években az abszolutizmus káros hatását hozta szóba uralkodója előtt, ezt a választ kapta: „Sie waren auf einer Bärenjagd, erzählen Sie mir davon“.

Ferenc József csekély véleményét a „közvéleményről“, a sajtóról, a parlamentarizmusról, a 48-as idők lajtáninenni és túli népmozgalmai formálták ki benne. Uralkodásának első évtizedeiben még megvetette és gyávanak tartotta az utcát, amely trónralépése előtt őt és családját Bécsből menekülésre kényszerítette. És Sehwarzenberg és Windischgraetz hosszú időig el nem halaványodó befolyása alatt abban a meggyőződésben ringatta magát, hogy az utca közvéleménye szétszalad és

¹ L. idősb *Chlumecky* feljegyzéseit fiának művében: Erzherzog Franz Ferdinand Wirken und Wollen számos helyén és *Conrad* emlékirataiban.

elbújik az első ágyúlövésre. Trónrajutása után évtizedekig minden tanulmánytól, könyvtől, modern szellemtől való elzárkózása a múlt század nyolcvanas évekéig szinte azonosította gondolkodásában a liberalizmus, fogalmát a munkásság szociális törekvéseivel, és az ellenzéki újságokat legszívesebben betiltotta, a haladó újságírókat legszívesebben szigorúan megrendszabályozta volna. Soha újságíró nem fogadott; ellenzéki politikai vezérférfiakat is csak akkor engedett színe elé, ha meg akarta őket nyerni kormányzatának. E mellett belenevelt pedantériája;² Ferenc császártól örökölt hivatalnoki pontossága; a költelességtudás óriási mértéke; katonai kérdésekben sokszor külsőségekbe vesző kicsinyessége lassan-lassan olyan légüres térségbe zárták, amelybe tanácsosai csak nagy válságok idején és a viszonyok kényszerének hatása alatt tudtak behatolni. Valójában nem szerette az erős egyéniségeket, — bár többször áhítozott egy Bismarck után, — mert volt benne annyi önismeret, hogy Istentől való elhivatottságának meggyőződése dacára ismerte saját tehetségének határait. Talán ez tartotta vissza gyakran a bátor elhatározásoktól, ez állította meg kezét a szükséges döntés ideién. Ezért alkalmazták rá a költő szavát:

*Das ist der Fluch von unserm edlen Haus,
Auf halben Wegen und zur halben Tat
Mit halben Mitteln zauderhaft zu streben.*

De nem volt tehetségtelen. Gyorsfelfogású, komplikált politikai és gazdasági kérdéseket átlátó, nehéz problémák boncolását figyelemmel kísérni tudó; a hallottakat koronafanácson okosan és szabatosan összefoglalni képes tehetsége volt. A monarchia igen bonyolult problémáit

² Pedantériájára jellemző ifjúkori leírása Schönbrunnról és Laxemburgról: „Wer das grossartige, das Kaiserliche, das Symmetrische, die bestimmten Formen liebt, dem wird Schönbrunn mehr ansprechen, als Laxemburg; für den, der das Abwechselnde, das Freundliche, das Wasser, die Natur selbst vorzieht, hat Laxemburg mehr Reiz. Ich jedoch werde immer Schönbrunn höher schätzen.“

mind ismerte, kitűnő emlékezőtehetségével évtizedekre visszanyúló kérdések egyes állomásait könnyedén fel tudta idézni. Adatokra, nevekre, évszámokra nyolcvan éves korában is pompásan emlékezett. De nem volt *alkotó* tehetség. Hiányzott belőle a genie szikrája, amely viszont megóvta a II. Vilmos német császár kisiklásaihoz hasonló botlásoktól. És mert nem volt benne semmi *eredeti* vonás, ezért elégedett meg a megszokottnak langyos, de legtöbbször biztosnak ígérkező sablonjaival. Prózai, a mindennapi gyakorlati életet szem előtt tartó természete; szinte nyárszopolgáriasi szokásai; az élet problémáit leegyszerűsíteni tudó gondolkodása lassan szürkére festette a világ előtt alakját, olyan szürkére, mint amilyen idős korában lett, fehérbevesző szakállával, bajuszával, hajával és lassan szürkére tompult kék szemeivel...

Már uralkodása első évtizede után, a Habsburgok halogató természetéhez híven, minden újítástól irtózva, el szeretett zárkózni a változásoktól, mindaddig, amíg a viszonyok valamely lépésre nem kényszerítették. De sorsa nem kegyelmezett neki. Ráutalta, hogy meggyőződés nélkül próbálja ki sorjában mindazokat a kormányrendszereket, amelyeket tanácsosai üdvöseknek láttak. Mindezen próbák alatt azonban *a hit* hiányzott belőle, mely erőt és lendületet adhat az uralkodónak jelentős tettek véghezvitelére. Hogy nem ragaszkodott makacsul egy-egy csődöt mondott próbálkozásához, tette lehetővé, hogy annyi megpróbálkozást megért kormányzását végigélhette. Hosszú uralkodása alatt egyetlen bátor elhatározása teremtett maradandó alkotást: a magyarokkal való kiegyezés. Ez is oroszlánrészben hitvese érdeme volt.

Szívtelensége — amelyről szóló legendákat évtizedeken át nemzedékről-nemzedékre származtattak át — csak bizonyos mértékig felelt meg a valóságnak.³ „Nem volt a szív embere“ — mondta *Apponyi Albert* egy róla írt jellemrajzában és mint uralkodó, valóban ridegnek mutatkozott. Az embereket kihasználta és ha nem tudta többé

³ Híres *Meyendorff* orosz nagykövet korabeli mondása: „Bei Franz Joseph ist es im Kopfe recht, im Herzen schlecht bestellt.“

hasznosítani, minden lelkiismeretfurdalás nélkül, nyugodtan elejtette, még ha legmeghittebb személyi köréhez tartoztak is. A magánember érzelmeit világosan el tudta határolni uralkodói kötelességétől. Kőszívűségének annyiszor említett híres esete például *Benedek* tábornokkal, Königraetz szerencsétlen hadvezérével szemben, akinek becsületstavát vétette, hogy veresége okairól sohasem fog nyilatkozni és erre néhány nappal a hivatalos közlönyben az Összeomlás bűnbakjának bélyegeztette meg, valóban különös árnyat vet császári alakjára. De mentségéül el kell ismerni, hogy ezt az eljárást Albrecht főherceg csikarta ki s hogy az uralkodó enyhítse a megalázott vezér fájdalmát, fiát, Rudolfot küldte le hozzá Grácba, hogy látogassa meg.⁴ Az élet csapásai, a hét évtized alatt előtte megjelenő, uralkodásában szerepet játszó számtalan ember jellemgyöngesége, elvtelensége és szolgálai meghunyászkodása amúgy is fölényes lelkét rideggé és az emberek bíráivá tette. Nem hitt az „emberi jogok“ erejében és meggyőződése volt, hogy a tömegeket s bennük az egyest vezetni, irányítani kell a köz érdekében.⁵

*

Milyen más Rudolf trónörökös édesanyjának természete, élet- és világfelfogása. *Wittelsbachi Erzsébet* nem a spanyol etiketthez szigorúan ragaszkodó udvar levegőjében nőtt fel. Atyjának, Miksa bajor hercegnek vérét örö-

⁴ *Benedek* kimentette magát és *nem fogadta* a trónörököst.

⁵ *Ferenc József* minden prózaisága, csak a gyakorlati előnyt néző természete nem egy emberileg rokonszenves, meleg vonást is rejtett magában. Az uralkodói párnak újabban a *Wallsee-i levéltárból* napvilágra került levelezése érdekesen mutatja, milyen mély érzésekre volt képes hitvese és szűkebb családja iránt. Ha távol van tőle Erzsébet, hosszú évtizedeken át ilyen hangon ír neki: „Ja, der Sehatz und was für einer fehlte mir sehr! Lass mich nicht so lange allein, meine Sissi! Lass mich nicht so lange schmachten und komme bald zu mir. (Schönbrunn, 1866 aug. 25.) Erzsébet pedig máskor így ír neki: „Du gehst mir recht ab, mein Lieber Kleiner, die letzten Tage hatte ich Dich wieder so nett erzogen. Nun muss ich wieder von vorn anfangen, wenn Du zurückkehrst... Aber bin ich Dir nicht recht, so gehe ich in Pension. (Gödöllő,

költe, az „örök bohém”-ét, a szabadság szerelmesét, a nagyvilágot beköszalóét, a verselőét, a gróf Mailáth János-sal, a hírneves magyar történetíróval barátkozóét, aki öregedő korában torzonborz, őszülő szakállával, de mindig mosolygó szemével valamelyik müncheni söröző külön-szobájában érzi legjobban magát, ahol írók és művészek tizennégy lovagjából álló kerekasztalánál *Artus-ként* elnököl. Nagyvérű férfiú, aki lefitymálja a lekötöttséget, lenézi a megkövesedett szokásokat. Akkor legboldogabb, ha semmi által sem korlátozva, be nem tört lovon vágthatat imádott bajor földje kies vidékein, vagy primitív, népies hangszereken versenyt muzsikálhat népe muzsikusaival. Csak néha borul a melankólia árnyéka lelkére, ilyenkor egy-két napra elnémul, magába zárkózik.

Erzsébet természete atyjáéval rokon. Ő is a természet gyermeke, aki annak *ölnén* érzi csak boldognak magát. Ő is imádja a szabadságot, idegenkedik az etikett ridegségétől, a szív- és léleknélküli formáktól. Ő is rajong a lóháton való szabad kalandozásért, gyűlöli az időhöz kötöttséget. El tud álmodozni tündérekőről, mesebeli lényekről, csodás várkastélyokról, amelyeket majd unokabátyja, Lajos király életre varázsol.

De sok szép tulajdonsága közé diszharmonikus vonások is vegyülnek. „Születésekor — írja 1879 szeptember 14-én kedves udvarhölgye: *Festetits Mária* grófnő a naplójába — sok tündér jött el bölcsőjéhez és telerakták azt a szépség, bájosság, előkelőség, egyszerűség, jóság, aláza-

1869. Április 30.) Amikor pedig Erzsébet 1875 nyárvégén a franciaországi Sassetot-ban leesik lováról és agyrázkódást szenved, így ír hitvesének: „Dem allmächtigen Gott heissen Dank! Ich kann den Gedanken nicht ausdenken, was geschehen hätte können. Was sollte ich auf der Welt ohne Dich, den guten Engel meines Lebens!” Szűkebb otthonában boldog, vágyódik a polgári családi életre, amelyet azonban nem tudna kiélvezni, hiszen a kötelesség rabja, aki — bármi adódjék is — este kilenckor lefekszik, hogy mint lelkiismeretes bürokrata, reggeli négy órakor már íróasztala melletti ülhessen. Mégis boldogan vesz részt felesége és gyermekei mulatozásában és a királyné udvarhölgye: *Festetits Mária* 1882 január 22-i naplófeljegyzése szerint Mária Valéria gyermekbálján maga is táncol fiatal lányokkal.

tosság és szellem ajándékaival. De azután eljött a rossz tündér is és így szólt: Mindent megkaptál, amint látom. De én e tulajdonaidat ellened fordítom, hogy ne legyen bennük örömed. Én nem adok neked semmit... De elveszek egy nagy kincset, amelyet kevésre becsülnek az emberek, amelyre azonban szükség van, hogy a lélek egyensúlyát, a szív harmóniáját és a kedély békéjét megtarthassak. Én elveszem tőled, amit az ember öntudatlanul magában hord: a cselekvésedben, gondolkodásodban, érzéseitekben való *mértéktartást*. Semmi se okozzon neked igaz örömet, minden ellened forduljon, még szépséged is fájdalmat okozzon. Szellemed oly mélyen hatoljon be a dolgok lényegébe, amíg tévútra nem jutsz és megveted az emberiséget. Így el fogod veszíteni hitedet a legjobbakban és éppen azokban bízol majd, akik visszaélnék bizalmaddal. Keserűséggel telik majd meg lelked, amíg már nem találsz sehol békére.“

Ekkép jellemzi legjobban Erzsébetet. Szép, ' okos és bátor s az élet mégis kifog rajta. Álmodozó, csitri leány, akit a gyermekszoba mesevilágából Európa legősibb trónjára hurcolnak, ezer öreg közé, aki mind lesi, várja, hogy szenzációra éhes nyelvét rajta köszörülhesse. És a gyermek-császárné borzongva vonul be a bécsi Burg ódon falai közé, ahol anyósa, aki egyszerismind nagynénje is; Zsófia főhercegasszony már várja, hogy a „kis vadócot“, akit fia az ő akarata ellenére vett feleségül, „megnevelje“, a maga módja szerint.

Erzsébet megretten ez idegen, ellenséges környezetből. Ijedten látja, hogy börtönbe zárták, amelynek ajtaja előtt szigorú őrség őrködik: a sokszázéves spanyol etikett. Lázadni próbál, de anyósa befolyása alatt álló ura sem áll melléje. Magányosságában kétségbeesik. És a rossz tündér átka jelentkezik: dac, keserűség s fájdalmas cinizmus üti fel szívében a fejét. Titkos verseskönyvéhez fordul és írja:

*Oh, das ich nie den Pfad verlassen,
Der mich zur Freiheit hat? geführt,
Oh, dass ich auf den breiten Strassen
Der Eitelkeit mich nie veltliche*

*Ich bin erwacht in einem Kerker,
Und Fesseln sind an meiner Hand
Und meine Sehnsucht immer stärker.
Und Freiheit, du, mir abgewandt.*

Szabadságának elvesztését még fájdalmasabbá teszi, hogy ura természete annyira különbözik az övétől. Míg ő tisztán hajlamainak, pillanatnyi kedvteléseinek, hirtelen támadt vágyainak szeretne élni, Ferenc József a kötelességtudás rabja, az óramű pontosságára járó, rendszeres életbeosztás híve. Míg Erzsébet boldog, ha álmodozhat, Ferenc József a realitások embere, aki talán még sohasem engedte át magát hiú ábrándoknak. Míg Erzsébet szereti a bohémet, a medvét táncoltató cigányt, akitől majdnem megveszi csodaállatját, rajong a cirkuszért, gyerekként órákig nevetni tud annak mutatványain, addig ura ezt gyermekes különködésnek ítéli és nem méltónak egy császárnéhoz. Míg Erzsébet hihetetlen vakmerőséggel, minden pillanatban életét kockáztatva üldözi a rókát Angliában és Írlandban, addig ura, aki bár nem ismeri a félelmet, érthetetlennek tartja, korholja, megrója felesége Istenkísértését. Míg Erzsébet a férfi trubadúr-szerelmét áhítja, ura prózai férjnek bizonyul, aki tizenhét éves hitvesének a testi szerelemről álmódott minden álmát értetlen kezekkel tépi széjjel.

Így foszlik szét egy gyermek-leány ábrándja. Így támad fel a gyermekasszony lelkében a soha kielégülésre nem találó vágy az ideális szerelem és a szabad élet után. De így ébred fel benne lassan a hosszú évek múlásával mindaz a szenvedés, fájdalom, keserűség, emberkerülés és gyűlölet, amellyel a rossz tündér megverte. Megdöbbenően jellemzi az őt legközelebről ismerő, hozzá legközelebb álló leánya, *Mária-Valéria* főhercegnő 1884 augusztus 3-i naplójeljegyzésében: „Wir haben denselben, fahrigem, harten Character, dasselbe leidenschaftliche, schroffe, unduldsame Urteil, dieselbe schwärmerische Begeisterungsfähigkeit, die so entgegengesetzte Beweggründe hat“. Így indul ösztönei után. Az embereket legtöbbször a külszín

után szereti meg, vagy gyűlöli, felületesen választva barátait, pécézve ki ellenségeit.

Ez a hullámzó, legtöbbször mélyebb okra vissza nem vezethető kedélyállapota, idővel mind komolyabb formában jelentkezik. Emberkerülés, menekülés a magányba, mindenütt ellenséglátás, vonzódás a lelkibetegekhez s végül az a meggyőződés, hogy ő maga is kedélybeteg: lassan úrrá lesz felette.

Családja, a Wittelsbachok sorában, számos lelkibeteg akadt. Nagyatyja, Pius herceg abnormis volt, anyjának dédapja: a Hessen-Darmstadt IX. Lajos kényszerképzetek áldozata lett. A hesseni ház tagjai közül sok szellemlátó került ki. Ugyanebben a betegségben szenvedett Erzsébet nővére: Zsófia, alenconi hercegné, aki hosszabb ideig egy gráci elmeógyógyintézetben tartózkodott, Helena, másik nővére pedig vallásos rajongásba tévedt. Unokatestvérei: II. Lajos és II. Ottó bajor királyok paranoiában pusztultak el.

A főnomidegzetű Erzsébetre ez rendkívüli hatással van. Lassan-lassan beleéli magát abba a gondolatba, hogy a Habsburg-házba ő hurcolta be ezt a rettenetes kórságot. Ebben a meggyőződésben csak megerősíti fiának, Rudolfnak tragikus sorsa. És ekkor mindjobban úrrá lesz felette az emberkerülés, a különös álomlátás, a melankólia. Ekkor mondja: „Wenn wir nicht in der von uns ersehnten Weise glücklich sein können, so bleibt uns nichts übrig, als uns in unser Leid zu verlieben“.⁶ És Festetits grófné, udvarhölgye, feljegyzi már 1872 február 23-án e mondását: „In der grossen Welt haben sie mich so verfolgt, absprechend beurteilt, verleumdet und so sehr verletzt... so habe ich gedacht, ich werde mir eine Gesellschaft suchen, die mich in Ruhe lässt, mich nicht stört und mir Genuss bietet. Ich habe mich in mich selbst zurückgezogen

⁶ 1875 márciusában ezt írja magyar kalendáriumának egy lapjára:

*Der grosse Wunsch dem gröss'ren weicht,
Nie zieht ins Herz Gemügen ein,
Und wenn Du je Dein Glück erreicht,
So hört es auf Dein Glück su sein.*

und mich der Natur zugewendet: der Wald verletzt einen nicht... Die Natur ist viel dankbarer, als die Menschen.“

Ez a boldogtalan asszony olyan szép, hogy *Festetits Máriát* ilyen leírásra ragadja: „Sie hat etwas vom Schwan, etwas von der Lilie, etwas von der Gassel, aber auch von der Melusine. Königin und Fee zugleich und doch so viel vom Weib. Grossartig und kindlich, Mädchenschaft und hoheitsvoll, graziös und würdevoll, so ist sie ohne jede Übertreibung und ganz objektiv.“

És ez a magányos, aki beteg lelkével indulatok, néha fékezhetetlen szenvedélyek sodrában küszködik, mégis csodásan-szép, és tiszta emléket hagyott maga után. Gyarló vonásai elhalványultak az idő távolságában, bájos alakja felmagasztosulva került a történelem lapjaira.

Hozzánk, magyarokhoz különösen vonzódott. Az ellentét anyósa komor udvara és a derűs magyar föld szabadsága között első pillantásra megnyerte őt nekünk. Fantáziáját kötötte le a magyar. És úgy vélte: legalább részben kiélheti magát Gödöllő lankás tájain, a regényes életű magyar főurak között, akiket ifjú korukban császári ura halálra ítélt és akik most vele lovagoltak a falka mögött.⁷ Szívből megszerette Magyarországot, ennek a szabadságért mindenét feláldozni képes népét, amelynek férfiai szépek és büszkék voltak és dalai szomorúak és szívhez szólók...

Halálát élete delén elkívánta már. Meghasonlott lelke látónoki erővel nézett a jövőbe. „Österreich-Ungarn wird auseinander fallen, — mondja leányának: Mária Valériának, — wenn der Kaiser, der durch die Macht seines makkellosen Character und seiner aufopfernd selbstvergessenen Pflichterfüllung alles zusammenhält, den morschen Staat nicht mehr wird stützen können“.

A halál gondolata mondatta vele: „Ich sehne mich so sehr bei Rudolf zu liegen in einem guten, grossen Sarg und nur Ruhe zu finden, nur Ruhe. Mehr erwarte und

⁷ Ott lovagolt *Batthyány Elemér* gróf is, fia Batthyány Lajos miniszterelnöknek, akit 1849-ben Ferenc József agyonlövetett. Batthyány Elemér nagy hódolója volt Erzsébet királynénak, de anyjának tett fogadalma szerint sohasem beszélt Ferenc Józseffel,

wünsche ich nicht. Weisst Du, Valerie, dort, wo gerade oberhalb das Fenster liegt, doch ein wenig Licht und Grün in die Gruft hinein blickt und man die Spatzen zwitschern hört“.

Carmen Sylva, a románok költő-királynője írta róla halála után: „Da wollten die Menschen ein Feenkind, einspannen in die Qual der Etikette und der steifen, toten Formen; aber Feenkind lässt sich nicht einspannen, bändigen und knechten. Feenkind hat heimliche Flügel, die es immer ausbreitet und fliegt davon, wenn es die Welt unerträglich findet“.

*

Ennek a két, annyira ellentétes természetű embernek frigyéből származott Rudolf. De csodálatosképp alig örökölt valamit is atyja tulajdonaiból, míg anyja jellemének nem egy vonása származott át reá.

A gyenge szervezetű, érzékeny, minden durvább behatásra súlyosan reagáló gyermeket a fejlődés nehéz éveiben nem a szülői ház melege vette körül. Anyját — aki különben sem értett a gyermek neveléséhez — a nagyanya parancsára — alig volt szabad látnia, atyja nagyritkán kereste fel. Hatéves korában marcona katonát kap nevelőül: *Gondrecourt Lipót* grófot, aki a kis, testileg lassan fejlődő fiút különös nevelési rendszerrel akarja „megedzeni“. A lainzi állatkertben magára hagyja és hirtelen rákiált, hogy vaddisznók közelednek, amivel hisztérikus görcsökbe ejti a gyermeket; éjjel pisztolylövésekkel ébreszti, hogy — szavai szerint — korán leszokják a félelemről; majd sötét, hajnali órában kirántja ágyából, hogy a schönbrunni kastély udvarán, térdig érő hóban gyakorlatokat végeztesen vele. Végül is a császárné lép közbe, aki tiltakozik az ellen: „damit man Ihren Sohn zum Trottl mache“ és a vén katonát megértő gondolkodású férfiú: *Latour József* gróf váltja fel.

Latour azonban nem irányíthatja szabadon az ifjú nevelését. A spanyol etikett, a százados szokások őt is gúzsba kötik. A trón örököse, aki húszéves korában már kilép majd az életbe, előbb, rövid néhány esztendő alatt,

kell hogy megtanulja az egész uralkodása idejére szolgáló tudományokat. És itt kezdődik az az idő, amikor a vérszegény, fáradt, de jóeszű és gyorsfelfogású gyermek agyát elkezdik tömni a tudás mindenfajta bölcsességével. És jönnek a kiváló tudósok, a történet, az államjog, a természettudomány mesterei és naponta egy-egy órán magyaráznak neki és kérdezik. És a gyerek könyveire görnyedve szedi magába a tudományt, félig megértve, félig félreértve a dolgokat, a sötétben tapogatódzva, ezer gondolatától tépve. Ezért írja tizenöt éves korában, 1873-ban Latournak: „Durch meinen Kopf streichen Gedanken aller Art, es *sieht wüst drinnen* aus und es kocht und arbeitet den ganzen Tag in meinem Gehirn; ist einer draussen, kommt der andere hinein, jeder beschäftigt mich, jeder sagt mir was anderes,- einmal fröhlich und heiter, einmal rabenschwarz, erfüllt voll Wuth; sie bekämpfen sich und draus wird dann langsam erst das Wahre. Ich denke stets nach: was wird das Ende sein?“

Aki ezt a gyermekéveiben leírta, — közönséges szellem nem lehet. Ezeket a gondolatokat nem verték bele egymást óráról-órára felváltó tudós professzorok, ezt nem koraérett tudálékosság diktálta neki. Ez egy megtépett ifjú lélek sikoltása, aki rémülten próbál tapogatózni az élet és halál feléje meredő, ezer kérdőjele között. Ez a szülői szeretet melegére titkon vágyódó fiú fájdalmas jajkiáltása, a magára hagyott, amúgyis betegesen-érzékeny lélek véres önvallomása.

És ennek a léleknek nincs hová menekülnie. Még a vallás sem nyújt neki vigasztalást, az udvari káplánok szerkesztette imádságok csak félelmet oltanak bele. A *bosszúálló* Istent állítják elébe, nem a szeretőt, a mindent megértőt és megbocsátót.⁸ És akkor ott állanak a másik oldalán a „felvilágosodott“ professzorok: *Menqer*, a szocialista eszméket méltányoló nemzetgazdasági tudós;

⁸ Nevelője, *Latour* közli az uralkodóval az imádság szövegét: „Oh mein Gott, ich habe deine *Rache* gegen mich herausgefordert, ich bin nicht mehr wert Dein Kind zu heissen, ich habe verdient auf immer von Dir Verstössen zu werden“. Különben anyja is mindig a zsidó *Jehova* imádatába merült.

a darwinista és materialista *Brehm*, a természet nagy kutatója; a kiváló történész: *Gindely*, a harmincéves háború realista megírója, aki Rudolf öséről: II. Ferdinándról, azt tanítja fiatal tanítványának: „dass man das Bedauern nicht unterdrücken könne“, wenn „sein Andenken nicht mit Unrecht verlästert wird“.⁹

Csoda-e, ha ifjú lelke kétségbeesetten imbolyog e sokféle, egymással sokszor mereven ellentétes tanítás, életfelfogás és szokás között. Egyfelől a császári udvar a modern eszmék elől elzárkózó, merev tanításaival, a katonaság megrögzött reguláival és a polgári életet lefitymáló elveivel. Másfelől tanárai „felvilágosodott“ tanításaikkal, a történet tanulságait levonni akaró előadásaikkal, a természettudományok, a modern kutatás felmutatott eredményeivel, a valóságot élő emberekkel, ahogy azok odakint, az ódon Burg falain kívül küzdenek, győznek és elbuknak és kíváncsian, várakozóan tekintenek fel a császári palota ablakába, ahol egy szőkehajú, sápadtképzű ifjú égő szemekkel, vágyakozó lélekkel néz le — az Életbe.

Mert Rudolf nem esett az udvar áldozatául. Sem a bíborosok, udvari káplánok suttogó szava, sem a magasrangú katonák, élükön atyja szigorú tanácsadójának: Albrecht főhercegnek habsburgi kötelességeire intő fenyegetése nem tudták megtörni, maguk közé sorolni. Ugyanazon elmefuttatásban, amelyből fentebb idéztem, ezt írja 1873-ban, tizenöt éves korában:¹⁰ „Ich sehe ein, dass alles, was ich wissen will, ich nie wissen werde, doch eins ist sicher: streben muss man so lange und immer trachten, mehr immer zu erreichen, nicht an Titeln, nicht an Würden, nicht an Reichtum... *Nein, ich will wissen!*“

Ha ezen a leszűrött életbölcsesten már megérezzük mesterei tanítását, de hogy a legrégebb birodalom trónjának örököse ezeket *magáévá teszi*, és szeretett tanárával és egyetlen bizalmasával, titkos feljegyzéseiben közli: ez mutatja, hogy Rudolf a válaszúton állva, *már választott*

⁹ *Bibl.*: Kronprinz Rudolf, 192. 1.

¹⁰ Nevelőjéhez: Latourhoz intézve, 1873 dec. 26-án: *Einzelne Gedanken* címen.

és rálépett a családja tradícióival annyira ellentétes ösvényre, amely kérelhetetlenül az ellentétes táborba vezeti.

Hogy ez így is van, mutatják ugyanezen feljegyzés következő szavai: „Die Regierung ist eine ganz andere geworden und nähert sich um einen Schritt der Republik. Das Königtum hat seine alte Macht eingebüsst und klammert sich an den Glauben und die Liebe des Volkes... Das Königtum steht da, eine mächtige Ruine, die von heute auf morgen bleibt, doch endlich sinken wird. Jahrhunderte hat es gehalten und solange das Volk sich blind leiten Hess, war es gut, doch jetzt ist seine Aufgabe zu Ende, frei sind alle Menschen und beim nächsten Sturm sinkt diese Ruine.“

Ezeket a szavakat nem taníthatták még darwinista és materialista tanítómesterei sem. Ezeket *Don Carlos* mondhatta volna. Az a Don Carlos, akihez Rudolf oly sokban hasonlított. Csakhogy Don Carlosnak — akiről az újabbkori történelmi kutatás kimutatta, hogy épelméjű volt és sem schizofréniában, sem dementia praecoxban nem szenvedett — Don Carlosnak volt egy Posa márkija, aki a királyfinak e tanítást lelkébe oltotta. Rudolfnak a fenti elveket ilyen formában, ilyen határozottsággal senki sem tanította. Talán — de erre a felfedett dokumentumok sehol sem mutatnak rá — édesanyja ejthetett el előtte hasonló szavakat, aki mindig szélsőségekben csapongó fantáziájával elméletben a szabadságért, az egyenlő emberi jogokért lelkesedett.

Huszoney éves korában, már a halál gondolatával foglalkozva, ezt írja Rudolf az ő végrendeletében: „Meinen Feinden, allen jenen, die mich, besonders in der letzten Zeit, oft geärgert haben, verzeihe ich; ich bin andere Bahnen gegangen, als die meisten Verwandten; doch auch ich habe nur immer die reinsten Motive gehabt. Unsere Zeit vordert neue Ansichten. Reaction ist überall, besonders aber in Österreich, der erste Schritt zum Untergang.“

*

A Habsburgok trónjának húszéves örököse ilyen gondolatokkal, ilyen meggyőződéssel lép ki az életbe. Búcsút

mond tanárainak, búcsút fiatalsága egyetlen igaz barátjának: Latournak és bezárja maga mögött ifjúsága ajtaját.

Mintha ez az ifjúság úgy illant volna el előle, hogy szinte nem is ismerhette meg igazában. Mintha nem is tudta volna meg soha: mi az a gondtalanság, a mitsem törődés a holnapi nappal, az önfelelt játék kortársaival Isten szabad ege alatt.

Tizennyolc éves korában édesapja is elbúcsúzott fiatalságától. „Ade Ifjúság!“ — mondotta, amikor magára vállalta birodalma gondjait. De Rudolf csak ifjúságától vált meg, nem volt feladat, amit vállaira vehetett volna, mely betölthette volna életét, szint, melegséget, kedvet kölcsönözhetett volna neki. Számára minden tilos volt. Amint valamely komoly kérdéshez próbált nyúlni: „Rudolf hat wieder geplauscht“ — mondotta atyja. Lehetett-e derűs a képe, boldog és nyugodt a szeme, mikor e szemek mögött a mellőzöttség keserű érzése lappangott.

Ebben az időben írja neki egyik nevelője, *Walterskirchen* báró, akinek elküldötte arcképét: „Ich vermisse daran jenen Zug geistiger Frische der uns alle an Ihnen immer so gefreut hat. Jener abscheuliche Anflug am Kinn, den ich noch während unseres Beisammenseins so sehr hasste, hat — nach dem Bilde zu urteilen — an Dichte zugenommen und gibt Ihrem Gesichte einen mephistophelischen Ausdruck, der Ihren Wesen doch durchaus fremd. Auch ist ein düsterer Ernst um Ihre Züge gelagert, den ich bisher auf denselben nicht kannte. Sollte das Leben in der kurzen Spanne Zeit seit Ihrer Selbständigkeit schon so kalt Ihrem inneren Auge gegenüberstehen?... Lassen Sie sich durch grübelende Spekulationen, deren Spuren ich ebenfalls aus den Augen ihres Porträts zu lesen glaube, die Lebensfreude nicht vergälten.“

Rudolf arcán, ha nem is mefisztofeleszi vonások tükröződnek, de mindenesetre a csalódás, az elégedetlenség okozta nyugtalanság nyomai látszanak. A katonáskodás a prágai garnizóban nem elégíti ki, Bécsbe vágyódik, atyja mellé. Osztozni kíván annak uralkodói gondjaiban. „Ich werde in späteren Jahren, — írta Latournak 1880 április 16-án — wenn ich zu mehr Einfluss und Erfahrung

gelangt sein werde und dem Kaiser von der in militärischen und politischen Dingen nach meine Ansicht falschen Wegen, die jetzt gegangen werden, abraten und zu neuen Systemen helfen kann, dann nach Wien ziehen und dort gern leben.“

De Ferenc József nem volt az az ember, aki meg hagyta magát győzni katonai és politikai kormányzásának helytelen voltáról. Legkevesébbé engedte meg ezt a bírálatot egyetlen fiának, kivel szemben örökké élt a trónon ülő fejedelemnek gyanakvása várományosával szemben.

Az örök viaskodás fejedelem és utóda között, náluk sem volt elkerülhető. Az Istentől elhívott uralkodó és a kitűnni, alkotni, gondolatait a birodalom kormányzásában érvényesíteni akaró örökös örökké megismétlődő áldatlan küzdelme itt is kiütközött. És ha a fejedelem parancsolta óriási tekintélynél, a spanyol etikett béklyói-nál és Rudolf atyja iránti tiszteleténél fogva ez sohasem fajult is el nyílt összeütközéssé, de ott élt, ott lappangott mindvégig közöttük, lassan nyílt titokká vált az udvarnál, Rudolfnak ellenségeket szerzett, akik most már mind hangosabban bírálták „felforgató eszméket“ tápláló felfogását, ezzel a fejedelem és a kormányzat kegyeit keresve.

Újból *Don Carlos* a színen átsuhanó árnyéka kísért a középkor kegyetlen, véres eseményei nélkül. A XIX. század utolsó negyedében nincs ugyan már inkvizíció — élén a vak főinkvizítorral — és a lázadó fiút sem teszik el láb alól. De Rudolfnak újságíró barátjával: *Szeps-séi* folytatott egyik beszélgetéséből tudjuk, hogy a spanyol királyfihoz hasonlóan ő is a papok és főurak kémeitől van körülvéve, akik mindenütt leselkednek reá, úgy, hogy még meghitt emberével: *Wilczekkel* sem mer már őszintén beszélni. És a spanyol máglyák tüze helyett a bécsi Burgban fel-fellobog az örök ellentét, amely egyfelől a beválnak hitt kormányzási rendhez ragaszkodó férfi és öregkor maradisága, másfelől a képrombolásra is kész, új szellemet hirdető ifjúság érvényesülési vágya között mindig létezett.

Az ifjú nem lát rémeket, amikor II. Fülöp spanyol király besúgóktól hemzsegő udvara mintájára a bécsi titkos kamarilla gyászos befolyásáról beszél. Amit a régi magyar történetírás az osztrák nagyképűek hangos tiltakozása közben annyiszor a habsburgi politika évszázados bűnének ró fel: ez a bécsi kamarilla íme — egy trónörökösnek szavai szerint — még a XIX-ik század utolsó évtizedeiben, egy erőskezű és akaratú uralkodó mellett is, él és virágzik: „Österreich war immer die Brutstätte des Ultramontanismus und Jesuitismus ... Psychologisch interessant ist, das *die alte Kamarilla*, welche schon im XVI. Jahrhundert in so unglücklicher Weise die Geschicke Österreichs lenkte, diese undefinierbaren Einflüsse, welche später die Metternichische Ära, die düsteren Ungeschicklichkeiten der Jahre 1848 und 1849 und der 50-er Jahre herbeiführten, noch immer besteht.“¹¹

Ez ellen a hatalmas, titkos erők által támogatott szülői akarat ellen hiába küzd Rudolf, ahogy hiába küzdött kortársa, *Edward* walesi herceg, Victoria angol királynő fia a kormányzásba való beleszólástól eltiltó anyja ellen. De Edward higgadt, angolszász vére hosszú lelkitusa és sok hiábavaló próbálkozás után belenyugodott abba, hogy anyja haláláig csak a divat, az előkelő élet királya legyen. Pedig trónralépése után kiderült, hogy a világ egyik legfinomabb diplomatája volt, aki politikájával húsz évre a maga tervei szerint formálta Európát.

Rudolf azonban nem volt olyan nehézvérű, mint a kövér Edward. Nyugtalan wittelsbachi idegei hajtották, túlfinomodott, betegesen-türelmetlen vére cselekedni, alkotni akart.

Most, huszonegy éves korában, forr, buzog benne az

¹¹ Rudolf emlékirata 1886-ból, a rendszeren *Grosse Denkschriften* nevezett tanulmány, teljes címmel: *Skizzen aus der österreichischen Politik der letzten Jahre*. Egyetlen létező példányát közölte: *Mitis*: Kronprinz Rudolf dokumentum-gyűjteményében. — Erről, a hatvanhét után is élő kamarilláról megdöbbenő, bár eltűlt képzet fest Graf Adalbert *Sternberg*: „Warum Österreich zugrunde gehen musste“ c. könyvében.

alkotási vágy. És minél több akadályba ütközik az udvar körében, minél mélyebb ellenszenvet érez fejedelmi atyja legfőbb bizalmasa, miniszterelnöke: *Taafe* Eduard gróf halogató, a politikai pártokat s az ausztriai nemzetiségeket a „wohl temperierte Unzufriedenheit“-ben egymás ellen kijátszó, apró taktikákból élő politikája ellen, annál jobban elragadja az ár, amely az ellenkező táborba, a liberálisok felé sodorja. És minél közelebb jut ezekhez, annál több ellenséget lát maga körül. Innen fakad egy szélső radikális szájába illő kirohanása az ősi nemesség ellen: „diese feilen Geschlechter, welche von Christi Geburt an Ihre Ahnen kennen“.¹²

Mily lelki indokok vezették a Habsburgok trónjának örökösét a szabadelvűek szélső szárnyának táborába: ő sohasem írta meg. De lelke fejlődése világosan mutatja, hogyan jutott el idáig. Ha ifjúságában nem fogja fel olyan komolyan hivatását, ahogy tette; ha nem ütközik bele jóakarató buzgalma az apa minden komoly tevékenységtől eltiltó, szigorú rendelkezéseibe; ha idegei nem reagálnak olyan érzékenyen az udvar intrikáira: nyugodtan élhette volna más, középszerű trónörökös kényelmes életét. De mert benne nagy ambíció, rendkívüli tehetséggel párosult; mert égő tettvágy sarkalta nagyot művelni, Házát, birodalmát a lejtőről visszatéríteni, amelyre hite és fentebb idézett szavai szerint atyja kormányzata juttatta: ezért lépett ellenzékbe és sorakozott azok mellé, akik ekkor Ausztriában a liberalizmust képviselték, a Verfassungspartei híveihez. Rendkívül találóan mondja halála után *Slatin* báró, Rudolf írásbeli hagyatékának rendezője: mert az uralkodó nem hagyta fiát érvényesülni, „darum entstand in dem Kronprinzen eine tiefe Kluft zwischen Wollen und Können, eine Verletzung seines Selbstgefühls, eine Verletzung seines starken Ehrgeizes und Verzweiflung an der Zukunft der Monarchie.“

¹² Brief an Latour, 1873 december 26.

II. Lajos, bajor király és Erzsébet császárné és királyné szabadságszeretete, naiv, ideális felfogása az életről és az emberekről, kétségtelenül mélységesen befolyásolták gondolkodásának irányú fejlődését. De bizonyos, — s ezt ifjúkori feljegyzéseiből tudjuk, amikor még ez a befolyás nem érvényesülhetett oly erőteljesen nála — hogy egész szellemi és lelki alkata is ebbe az irányba utalta. A rokonai vélemények, a külső behatások csak élesebbé tették későbbben állásfoglalását, csak gyorsabbá elhatározását, cselekedetét. A Wittelsbachok csapongó természete, ellentmondásra daccal válaszoló jelleme, a mindennapit megvető, különcködésre való hajlama arra az útra vezették, amelyre rálépett.

Ebben az irányban kedvteléssel folytatott tanulmányai; bizonyára Mengerrel és Brehmmel folytatott beszélgetései mély nyomokat hagytak lelkén. Gyermekeképpel *teoretikus liberális* lett, mert tetszettek neki a liberalizmus papíron hirdetett elvei és szélsőségre hajlamos természete tetszelgett abban, hogy az ősi Habsburg-nemzetség sarja elítélje a nemesség — szerinte — „felesleges rendjét“ és megjósolja a királyság bukását és a köztársaságok eljövételét.

Liberalizmusa a német klasszikus liberalizmus elgondolásain alapult, de végeredményben nem volt kiforrott terve a szabadelvűség eszméinek a gyakorlati életben való megvalósítására. Ahogy — félig gyermek — írta, agyában ezek a gondolatok is veszélyes gyorsaságban keringtek s — kivált az első időkben — megfélemlítették. Ifjúkori lelkesedésében az egyén szabadságának gondolatából indult ki és *Szepe*-hez intézett leveleiből nem egyszer Rousseau-i gondolatok bújnak elő.¹³ Ekkori tapasztalatlanságában és atyja birodalmi legnehezebb problé-

¹³ Moritz *Szepe*, a trónörökös legbelsőbb bizalmasa, magyar származású, Bécsbe szakadt, nagy befolyású újságíró, a *Neues Wiener Tagblatt* szerkesztője, Clemenceau barátja. Leányát Clemenceau öccse vette feleségül. A Rudolfot jellemző legfontosabb dokumentumokat Rudolfnak Szepshez intézett levelei tartalmazzák. (*Julius Szeps: Kronprinz Rudolf. Politische Briefe an einen Freund.* Wien.)

máinak félreismerésében arról álmodozik, hogy a reakcióval szemben a haladás emberei fogjanak össze Lajtán túl és Lajtán innen, magyarok, németek és szlávok: „treu auf gemeinsamer Wacht“. Ifjúi hevében azt hitte, hogy a felvilágosodott szabadelvűség varázsa oly nagy, hogy a Monarchia különböző nemzetiségeit javarészükből egyesíteni tudja majd és így megteremtheti azt a kormányzati alapot, amelyen békességben lehet e széthúzó népfajokat kormányozni.

Ez az álmokat látó idealizmusa azonban csak bizonyos pontig terjed. Amint a gyakorlati életben azt kell tapasztalnia, hogy Ausztriában, vagy Magyarországon a parlamentekben a szabadság érdekében uralkodói előjogokhoz (katonai felségjogok) mernek hozzányúlni: rögtön felébred benne a Habsburgok trónörököse, aki a kard, az erősebb jogán akar a kérdésekben rendet teremteni.¹⁴

De ahogy múlik az idő és mindjobban belemélyed a napi politikába, minél gyakrabban száll le a teória poros könyveiből a gyakorlati életbe, annál közelebb jut emberekhez és aktuális kérdésekhez. És annál szenvedélyesebben merül bele *Taaffe* politikájának ostromozásába és az aiktómánypárt véleményének támogatásába. Pedig ez a párt, ifjúsága dacára, már jóideje aggkori gyengeségben szenved. Láttuk, hogy a 67-es kiegyezés ama elgondolása, hogy Ausztriában e mű tartópillérét a németésre építse, a szlávok hatalmas ellenzéke folytán, az életben nem bizonyult elég szilárdnak, miért is a legkülönbözőbb próbálkozásokat váltotta ki az osztrák császár és változó minisztériumai részéről. És mert egyik próbálkozás sem bizonyult sikeresnek: vállalkozott *Taaffe* gróf, az uralkodó legfelsőbb elgondolásait is ismerő bizalmasa, hogy már csak az uralkodó lelki nyugalmanak megőrzésére is *A Fortwursteln*, Rudolf által oly élesen támadott politikájával húzza az időt, várván egy jobb kor eljövetelét.

¹⁴ A *Janszki-Hentzi-ügyben* a szélsőségesen feudális, a katonaság érdekeit óvó Albrecht főherceg, tábornagnak kell a trónörökös hevesességét csillapítani. (L. Albrecht főherceg gleichenbergi levelét 1886 június 5-ről Mitis gyűjteményében, 352. lap.)

Rudolf ez években már ébredszik kora ifjúságának mindent és mindenkit megbékíteni óhajtó utópiás álmából. Prágában eltöltött évei alatt még sovén cseh apostolok előadásából kíván a cseh probléma mélyére hatolni, s abban bízik, hogy a cseh feudális főuraknak a nemzet zömére gyakorolt reakciós, ókonzervatív befolyását meg lehet törni és a nép széles rétegeit be lehet sorozni az általa annyira támogatott liberális táborba. De amint elköltözik Prágából és Bécs és Szeps befolyása alá kerül, amint a vezető államférfiakkal, a politika és sajtó embe-reivel közvetlen érintkezésbe jut, feladja e különböző világfelfogásokat egyesíteni akaró álmát, világosabban kezdi látni a gyakorlatban az életet s kibontakozik előtte teljes nagyságában Ausztria, de az egész Monarchia életbevágó problémája: hogyan lehet a különböző népfajokat szilárd, központi vezetés alatt összefogni.

Minden osztrák uralkodó és államférfiú ennek a kérdésnek megoldására törekedett. Ez a birodalom eddig is csak azért nem bomlott fel, mert a császári ház tekintélye, egységben megtartott hadserege, uralkodó osztályai a Habsburg-ház mellett hűségesen kitartottak. Századokon át nem hallatszott a népek szava és mindenki, akinek szava volt, nem osztráknak, csehnek, olasznak érezte magát, hanem a Habsburgok birodalma tagjának.

Ebben egyedül a magyar s — talán — a lengyel képezett kivételt. A forradalmak óta azonban — ha eleinte gyengén is, ha lépten-nyomon elfojtva — mégis felhangzott már a Habsburgok birodalmában is, a nép hangja. Újságok, röpiratok, országgyűlések, mind a nemzetiségek törekvéseivel foglalkoztak. És ebben rejlik Rudolf politikai hitvallásának egyik tragikus vonása, hogy be kell látnia: amint liberalizmusának evangéliuma szerint minél több politikai szabadságot biztosítana birodalma népeinek, annál erőteljesebben érvényesülne közöttük a birodalmában élő népfajok széthúzó ereje. Császári és királyi koronák várományosára ez valóban lesújtó megismerés.

Látta-e ezt *egészen* tisztán, világosan, legalább utolsó éveiben Rudolf a maga kiábrándító valóságában:

írásaiból, nyilatkozataiból — most a császári titkos levéltár Rudolf-aktáinak közreadása után — sem tűnik ki. Sőt, miután tépelődő lelke e problémát sehol sem állítja élére, arra kell következtetnünk, hogy bár tudatában volt a nemzetiségi kérdés jelentőségének, a liberalizmus mindent kibékítőnek hitt gyógyszerét mindvégig a nemzetiségi kérdés orvosságának is képzelte.

*

Rudolf politikai elgondolásait kiforrott alakban a már idézett *Grosse Denkschrift-ben* foglalja össze. Három évvel erőszakos halála előtt itt rajzolja meg a monarchia képét, úgy, ahogy ő huszonhét éves korában látja azt; itt sorolja fel az elkövetett hibákat és utal arra a megoldásra, amely e roskadozó kettős birodalmat — szerinte — még megmenthetné. Az ő külügyminiszteri ideálja az idősebb Andrassy Gyula gróf, aki, hite szerint, helyesen ismerte fel az ausztriai németiség politikai vezetésre való elhivatottságát és aki ezekre támaszkodva, akarta Ausztriát megerősíteni, hogy azután Németországgal szoros szövetségben a Balkánon keresse a Monarchia jövő fejlődésének színterét.

Miután a Habsburg-monarchia kiszorult Németországból, a németiség kisebbségbe jutott a birodalomban. Nem is maradhatott volna vezető pozícióban, ha a dinasztia nem tudta volna tekintélyével fenntartani, — mondja Rudolf. A nemzetiségekkel szemben így kisebbségbe jutott németiség azonban műveltségénél, kormányzati tapasztalásánál fogva a leghivatottabb maradt a politikai vezetésre. De Taafe kormánya lejáratja ezt az értékes erőt. Ez annál nagyobb hiba, — Rudolf szerint — mert minél mostohábban bánnak az ausztriai németekkel, annál gyorsabban nő az alldeutsch-mozgalom és terjed a vágy a nagy német birodalomhoz való csatlakozásra. Ez pedig a legnagyobb veszedelem, mely atyja trónját fenyegetheti. Mert a cseh elszakadás veszedelmétől ő nem tart. A csehek túlnyomóan nagy része nem akar különválni a Habsburg-háztól, — hiszi ő még — csak Cseh- és Morvaországnak és Sziléziának Szent Vencel koronája

alatt való egyesítésére törekszik Ferenc József kezében és a dualizmus helyébe a trializmust öhajtja tenni. Ha ezt keresztül viszik, kihúzzák ezzel a pánszlávizmus méregfogát.

Mélyen sajnálja, hogy olyan kevés magyar van a világon. De a tényekkel számolni kell és ezért elhibázott politikának tartja, hogy a magyarok „öngyilkos sovinizmusából magyar nagyhatalomról álmodoznak, ahelyett, hogy szoros egyetértésben az ausztriai liberális németiséggel, a közös hadsereg erőteljes támogatásával, a monarchia hatalmát akarnák növelni.

Így látja a trón örököse a reá váró monarchiát: „dieses unerklärliche Chaos, dieses *Ragout von Nationen*“.

Hogyan lehet e súlyosan bonyolult viszonyok között tiszta helyzetet teremteni, a nemzetiségi ellentéteket kiegyenlíteni, a Habsburg-ház hatalmát megóvni — kérdi a trónörökös. Ezt kérdezi magától álmatlan éjszakákon, idegességtől mindjobban gyötörve, ezt vitatja meg mindgyakrabban meghitt barátjával: Szepssel. E lelki töprengések; a régi Burg barátságatlan, nagy termeiben éjszakákon át lefolytatott viták tízszer, százszor felvetik a birodalom bel- és külpolitikai kérdéseit. És minél mélyebben hatol e problémákba a trónörökös, annál világosabban érzi, véli látni, hogy a monarchia úgy belső, mind külpolitikai megszilárdulása csakis a cári *Oroszországgal való leszámolással* következhetik be.

Helyesli-e ezt Bismarck új német birodalma? A parlamentben hozzáintézett kérdésre a kancellár — egy balkáni problémával kapcsolatban röviden, de határozottan a híres *Hekuba-kiáltással* válaszol (1887. január), „Egyetlen pomerániai gránátos csontjait sem éri meg az egész bolgár-kérdés“ — mondja. És Rudolfban felébred erre régi ellenszenve a bitorló „porosz parvenü“ ellen. Visszaemlékezik gyermekkorára, amikor már beleoltották az Ausztriát megalázó új német birodalom iránti ellenszenvet. Az 1866-os osztrák-porosz háborúban, Königrätz előestéjén így imádkozott nyolcéves korában hazája és atyja győzelméért: „Allmächtiger, ewiger Gott... segne

die Waffen unserer Krieger, damit sie im Kampf für *Recht und Ehre* nicht unterliegen... Lass besonders jetzt meinen lieben Papa Deiner Allmacht und Liebe empfohlen sein“. Es 1871-ben, amikor I. Vilmos Königrätz után először látogatja meg atyját Ischlben, egy verset komponál, amelyben szent meggyőződéssel hirdeti, hogy „Isten büntető keze egyszer utol fogja érni a Hohenzollerneket“. Azóta is szabadságot szomjazó, megkötöttséget gyűlölő természete mindig tiltakozott a testvérbirodalom „Drill“-je ellen.

De minél higgadtabban szemlélte érett férfikorában hazája helyzetét, annál világosabban állott előtte, hogy Ausztria-Magyarország számára az adott viszonyok között mégis csak egyetlen lehetséges szövetséges kínálkozik: I. Vilmos és Bismarck birodalma. És minél mélyebben gyökeresedett meg benne a meggyőződés, hogy Oroszország az a hatalom, amely a monarchia életerejét leköti, egészséges fejlődésének útját állja, annál inkább érezte, hogy személyes érzelmeit háttérbe kell szorítania, amikor egyetlen szövetségesévei a barátságot ápolja. Ezt világosan kifejti, amikor a Grosse Denkschrift-ben hangsúlyozza: „Unsere Politik hat ein grosses Ziel, das sie verfolgen muss, und das ist die Suprematie im europäischen Orient und dazu brauchen wir einen glücklichen Krieg mit Russland, und zu diesem wieder die treue Freundschaft Deutschlands“.

Rudolf csodálta Bismarckot, de féltette tőle hazáját. A vaskancellár nagy egyénisége — akarata ellenére is — lekötötte. Vele való többszöri találkozás alkalmából összeszedi minden erejét, hogy gyanakvó fülével meghallja, amit az el akar hallgatni előle. 1887 március 17-i beszélgetésükben azonban Bismarck meglepően őszinte.¹⁵ Meg akarja értetni az oroszellenes érzelmű trónörökösrel, hogy Németország csak defenzív szerződést kötött a monarchiával, mert figyelmét elsősorban Franciaország felé kell fordítania. Sőt azt a tanácsot adja Rudolfnak,

¹⁵ *Pribram*,: Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns. Band I., 206 s köv. 1.

hogy még egy német-francia háború esetén is várják be nyugodtan a dolgok alakulását és lábhoz tett fegyverrel nézzék Oroszország állásfoglalását.

Rudolfban ez a beszélgetés újból megingatja hitét a német barátságban. Mert a kancellár szavaiból ismét Németország önző politikáját látja és meghökken. Szeps intelme, hogy ne bízzék a vaskancellárban, újra bizalmatlanná teszi szövetségese iránt. Erezi, hogy a családi kapcsolatok a Hohenzollern- és Romanow-házak között még mindig szorosak és az agg német császár nem fog háborút kezdeni Háza rokonaival.

Ezen hangulatváltozása nyomán mondja: „Preussen ist nur zärtlich, wenn es jemanden braucht“. És mindig szeme előtt lebeg, amit Bismarck, a finom diplomácia hangján, de félreismerhetetlen világossággal hangsúlyoz előtte: „Németország nem hajlandó támadó hadjáratot kezdeni a monarchia balkáni törekvéseinek kielégítésére“. Ha pedig így állna a helyzet, akkor meg nem volna értéke számára a birodalommal való szövetségnek. II. Vilmosban — minden kifelé szóló baráti tüntetése dacára — úgysem bízik. 1888-ban ezt írja róla: „Wilhelm der II. macht sich; er dürfte bald eine grosse Konfusion im alten Europa anrichten; dieses Gefühl habe ich auch. Er ist ganz der Mann dazu. Von Gottbegnadeter Beschränktheit, dabei energisch und eigensinnig, wie ein Stier, sich selbst für das grösste Genie haltend. Was will man mehr? Er dürfte im Laufe weniger Jahre das hohenzollernische Deutschland auf den Standpunkt bringen, den es verdient“.

Csak egy pillantást kell vetni az 1884-i évből származó arcképekre. Mintha ezen a képen is azt akarná mondani, amit Szepsnek írt Vilmoshoz való viszonyáról: „Hier ist von Erkältung keine Rede. Denn die Natur unserer Beziehungen war immer unter Null“. Ezért válik lassan Rudolf véleménye ingadozóvá, amikor a német birodalommal való szövetség értékéről, tartosságáról van szó. De ezse mégis a szövetség mellett való kitartásra buzdítja, bár szíve e szövetség elleneseinek táborára vonzza. Szeps és a hasonlóan gondolkodók mindent megtesznek,

hogy ellenszenvét növeljék és a nyugati nagyhatalmak barátságának értékére irányítsák figyelmét.¹⁶

Ezt látja, erezi azonban Berlin és II. Vilmos és ezért szövik Rudolf élete alkonyán röpiratok és hírlapi polémikák útján az intrikát, amely a monarchia trónörökösét azzal vádolja, hogy a német szövetség ellenségeinek táborába pártolt. A német részről Bécsben kiadott *Deutschfeindliches aus Österreich* című röpirat már egyenesen a trónörökös személyét gyanúsítja meg azzal az utóbbi időben felmerült váddal, hogy a monarchiában mindjobban terjed, magas személyiségek által pártolva, a német szövetség elleni hangulat.

Valóban meg akart-e fordulni Rudolf halála előtt, Vilmos iránti ellenszenvből és a német diplomácia iránti gyanakvásból Oroszország felé akart volna-e orientálódni: ma már nem állapítható meg. De kora ifjúsága óta következetesen elfoglalt oroszellenes álláspontja erre rácsafolni látszik. Ha politikájában valamihez hű maradt, úgy ez a meggyőződés érelődött felfogása volt, hogyha a monarchia fenn akar maradni, úgy le kell számolnia Oroszországgal, — amíg nem késő. Ezért ítélte el atyja politikáját, amely 1849 emlékeivel szívében, tisztán érzelmi okokból, nem akarta megtámadni Oroszországot az 1877-es orosz-török háborúban, amikor Törökország jelentős vereséget okozott az északi óriásnak.¹⁷ Ha akkor leszámol a monarchia az oroszsal, — mondja Rudolf — akkor megnyílik előtte a lehetőség, hogy igazi misszióját teljesítse. „Ich habe die Mission Österreichs“ — írja 1884-i balkáni utazásáról szóló jelentésében — „im europäischen Orient immer für ein Naturgesetz gehalten, und nun, nach dieser Reise, ist mein Glaube an unsere grosse Zukunft in diesen Gebieten noch fester geworden.“

¹⁶ *Albrecht* főherceg, tábornagy, a Habsburg-család szeniora és a császár legbefolyásosabb tanácsadója, Németország ellen szóló memorandumot adott át ezen időben az uralkodónak. Egy röpirat pedig, amely 1888-ban: *Julius Felix: Österreich-Ungarn und seine Allianzen* címmel jelent meg, Bismarck és a német szövetség elleni érveket sorakoztatta fel.

¹⁷ Ekkor akarta *idősb Ugron Gábor* egy székely légióval útját vágni Erdély felől a rendetlenül visszavonuló oroszoknak.

És ugyanezen gondolattól vezetve, 1885-ben ezt írja *Kálnoky* külügyminiszternek: „Wir müssen die Interessen und Wünsche der Balkanvölker vertreten, eventuell verfechten, dass wir Russland in ein Fahrwasser mit der Türkei, also gegen die Selbständigkeit und Entwicklung dieser kleinen Staaten drängen. Wir haben uns dann die Sache der Süd-Slaven zu eigen gemacht, und wir spielen dann die viel angenehmere Rolle des *Retters*, als wie die leider bei uns durch Jahrzehnte übliche Rolle den Unterdrücker und Bekämpfer unabweislicher Bestrebungen junger Völker“.

Rudolf balkáni politikájának részletekbe menő, át gondolt terve fenti soraiban élesen domborodik ki. A Habsburg-ház nagyszerű múltjának szem előtt tartásával még mindig bízik annak életerejében, németsége kulturális hivatásában. Át van hatva attól a gondolattól, hogy a balkáni népek elmaradottságukban olyan vezető erőre szorulnak, amely felemelje őket a kulturális és gazdasági műveltség azon fokára, ahol a nyugati civilizáció áldásait élvezhetik. Ezt a felemelkedést pedig csak a *szomszédos* monarchia biztosíthatja számukra nagy erejével, évszázados műveltségével. Oroszország a maga elmaradottságával, — szerinte — a Balkántól való távolsága folytán is erre a feladatra kevésbé alkalmas. „A Duna ezeknek a balkáni népeknek életere, aki ennek urává válik, nagy hatalomhoz jut“, — írja — „Die Lage Wiens und unsere Zukunft“ című tanulmányában, 1875 szeptemberben.

E ragyogó jövőndő képétől elragadtatva, egy Nagy-Románia lehetőségéről álmodik, mely magában egyesítené az összes románokat, — Erdélyt is! Ez a Románia azután a monarchiához csatolva, az ütköző államot képeznék Oroszország és az osztrák-magyar monarchia között. Bosznia a szabad Szerbia része lenne; Albánia és Bulgária kis fejedelemségeket képeznének és katonai konvenciókkal a monarchiához csatoltatnának, míg Görögországot szövetség fűzné a Habsburg-birodalomhoz.

Rudolf e nagyratörő álma mutatja legjobban, milyen kevéssé ismerte a nemzetiségnek erejét, vonzó hatását. Azt hitte, mert Ausztria-Magyarország földrajzilag talán

közelebb fekszik a Balkánhoz, mint Oroszország, a Balkán szláv népei örömmel sietnek majd alárendelni magukat a monarchiának. Úgylátszik, *Gindély* és Hermenegild *Jirecek* a szláv történelmi jogokat dicsőítő tanításai nem hullottak termékeny talajba Rudolf agyában, mert nem ismerte fel a vér, az ősi vallás, a történelmi rokon múlt időn és téren át összetartó erejét. És elfeledte, hogy — amit ő elgondolása előnyének tartott — a Balkán közelsége a Monarchiához, csak elriasztólag hatott az ott élő kis népekre. Minél közelebb tudták magukhoz ezt az idegenfajú, gondolkodású, vallású nagyhatalmat, annál inkább tartottak hatalmától.

De ő hisz a magának alkotott álmoképben, az ekkép tervezett *Donaureich* tervében, amelyről — az őt különben szerető — Frigyes császárné azt írja anyjának: Victoria angol királynőnek: „Ich konnte ihn nicht zu einer Äusserung über die Idee des Donaureiches bewegen, das, wie ich verschiedentlich höre, sein Steckenpferd ist.”¹⁸

A Donaureich álmától várja Rudolf a Habsburgok renaissance-át, mert Österreich kann sich erhalten, wenn es seine Aufgabe richtig auf fast, und sich an die Spitze der Südslaven stellt und zum mächtigen Donaureich wird. Wenn diese Richtung eingeschlagen wird, dann hat Österreich noch eine grosse civilizatorische Aufgabe vor sich und dadurch noch einen bedeutenden Grund seines Bestandes und seiner Lebensfähigkeit in sich. Darum müssen wir nach Osten blicken.¹⁹

És a Grosse Denkschrift-ben még hozzáfűzi: „Nach einer glücklichen Lösung der Orientfrage“ (t. i. Oroszországnak háborúban való leverése után) „kann hinter dem grossen Schutzdamm aller unter unserer Herrschaft vereinigten Rumänen der Balkan, der dadurch von dem Einflüsse des Panslavismus und Russlands abgeschnitten ist, nach unserem Gutdünken mit Berücksichtigung der Wünsche der einzelnen Völker, umgestaltet werden,... dann erst würde endlich der Moment kommen in dem alle

¹⁸ *Meissner*: Briefe der Kaiserin Friedrich, Deutsche Rundschau 220. sz.

¹⁹ Die Lage Wiens und unsere Zukunft.

diese jungen Völker, welche bisher seitdem sie zu einer gewissen Reife gelangten, nur den Kampf, die grosse Politik, Fanatismus und Grössenwahn kannten, zur ernsten Kulturarbeit, zum Streben nach wahrer Bildung, zum Aufschwung im materiellen Wohlbefinden sich anschicken müssten“.

De sikerült volna-e mindennek *előfeltételét* megvalósítani: Oroszország „visszaszorítását“ az ázsiai steppék felé. Bismarck nem bízott benne.

*

Milyen szerep várt Rudolf eme elgondolásában *Magyarországra*?

A trónörökös idevonatkozó nyilatkozatai igen eltérőek.

Anyja példájára ő is kétségtelenül vonzódott a magyarsághoz. Igaz, valójában csak a főurakat ismerte, akiknek egynémelyikéhez szoros barátság fűzte és néhány tudóst: ifjúkora magyar tanárait és azokat, akik a védnöksége alatt kiadott „Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből“ című nagy gyűjteményes munkát szerkesztették. A néphez, úgylátszik, személyes érintkezés útján nemigen jutott közelebb, a hivatali társadalmat, a középosztályt is egyoldalú leírásból vélte ismerni.

Innen ered az a meglepő ellentét, hogy amíg egyfelől dicshimnuszot zeng írásai nem egy helyén a magyar nemzetről, addig másfelől lesújtó bírálatot gyakorol az „urak“ állítólagos rövidlátása, elfogultsága, a nemzetiségeket állítólag elnyomó maguktartása fölött. Magyarországot egyrészt követendő példának mondja, mint a liberalizmus hazáját, ahol Tisza Kálmán — aki már atyja életében meg akarta őt 1882-ben koronáztatni „ifjú királynak“ — erős kézzel, egységes liberális közszellemet tudott, felfogása szerint, teremteni. De másrészt súlyos bírálattal illeti ugyanezt a magyarságot, mint a „nemzetiségek elnyomóját“. Egyfelől „keleti Angliának“ látja, ahol a *fair play* elvei érvényesülnek, másfelől a tisztviselői korrupció hazájának.²⁰

²⁰ Grosse Denkschrift.

És mégis szereti ezt a népet, ezt az országot. Schol írásaiban nem találunk olyan meleg szavakat egyetlen népről, mint „nagy emlékiratában“ a magyarokról. „Die kolossale Widerstandskraft, welche die ungarische Nation in den Revolutionskriegen entwickelte, der zähe, opferfreudige Patriotismus, der nationale Fanatismus, im offenen Kampfe sowohl als auch in den Zeiten der stillen, aber desto zäheren Entgegentretens in den fünfziger Jahren, der geistige Aufschwung der ungarischen Literatur ... die liberale Gesinnung des Adels und aller Volksschichten: das alles berechtigte im Momente des Ausgleiches zu den schönsten Hoffnungen... Alles, was fehlte, wurde aus nichts geschaffen. Wenn man bedenkt, was in Ungarn gegründet, unternommen und versucht wurde in den letzten achtzehn Jahren, so schwindet einem der Kopf.“... „Ein Unglück ist es vielleicht, dass wir so wenig Ungarn haben. Wäre das ganze Gebiet der Stephanskronen von Magyaren bewohnt, stünde Vieles anders.“

Evvel a Magyarországgal nagy terveí voltak. Amikor Heinrich *Diet* fantasztikus röpirata megjelent, ezt a „rendkívül különös írást“ — így nevezi Szepsnek — azzal a megjegyzéssel küldi meg barátjának, hogy „érdekes benne a békesség utáni vágyakozás, amely a monarchia országaiban megnyilvánul“.

Ez az írás pedig nem javasol kevesebbet, mint az osztrák örökös tartományoknak egy. osztrák főherceg, vagy főhercegnő alatt a német birodalomhoz való csatlósát, önállóságának biztosításával. A lajtántúli Magyarországot és az a körül fekvő tartományokat pedig *Magyarország vezetésével császársággá akarja* — az író — *átalakítani*, azzal a céllal, hogy a Balkán békés meghódításával idővel Konstantinápolyig hatoljon előre.

Íme, alapjában itt ugyanaz a gondolat nyilvánul meg elferdített részletekkel, amelyre Rudolf titokzatosan többször céloz az ő dunai birodalmával, amelyről Frigyes porosz trónörökös neje is megemlékezik fent idézett levelében. Valószínű, hogy ama kedves terve, amely a monarchiát a Balkán vezető hatalmasságává akarta tenni, nem óhajtotta császári örökét Diet terve szerint felbon-

tani, de kétségtelen, hogy a balkáni expanzió gondolatában Magyarországnak jelentős szerepet szánt.²¹

Életének utolsó szakában, aláasott egészsége, túlságba nőtt fantáziájának hatása alatt kétségtelen, hogy elhomályosult azelőtt logikus gondolkodása és kusza tervek, regényes elgondolások foglalkoztatták. És valószínű, hogy ezekbe Magyarországot is belekapcsolta. Ekkoriban dült nálunk a képviselőházban a véderő vita, amely később Tisza Kálmánt is elsöpörte. E vita iránt a trónörökös különös érdeklődést mutatott. Legközelebbi magyar barátai, élükön gróf Károlyi Istvánnal, a legerősebb ellenzést tanúsították a javaslat ellen. A gróf a trónörökösrel állandó összeköttetésben állott és Rudolf halála s a véderő vita feletti szavazás előtt három sürgönyt is küldött neki. Hogy mi volt ezekben a sürgönyökben, az sohasem derült ki. Rudolf semmisítette-e meg azokat, vagy a Habsburg-ház — mely *minden* nyomot, mely a trónörökös halálára világosságot vethetett volna, megsemmisített — pusztította el, örök titok marad.²² De hogy e sürgönyök eljutottak a címzett kezeihez s Rudolfban nagy megrendülést idéztek elő, — hitelesen igazolva van.²³ Messze vezetne azonban mindebből a magyar trónra célzó összeküvésre következtetni, ahogy azt a fantázia teszi.

²¹ Ismeretes az a misztikus, regényes adat, amely szerint János főherceg, a későbbi Orth János, Rudolf halála után azzal a megjegyzéssel vette volna át éjféle órában a bécsi Schwarzenberg-téren a híressé vált *vaskazettát* Rudolf unokahúgától, Larisch-Wallersee grófnétól, hogy ha a kazetta írásai az uralkodó kezei közé kerültek volna, Rudolfot katonai bíróság elé állította és agyonlövötte volna. (*Bibl.*: Kronprinz Rudolf, 154. 1.). És *Polsler-Hoditz*, Károly király kabinetirodai főnöke, azt írja emlékirataiban, hogy Rudolf és János Ferenc Józsefet detronizálni akarták s ez esetben Ausztria Jánost, Magyarország Rudolfot kapta volna uralkodónak, Mindezen romantikus mesék azonban egyetlen előkerült dokumentumban sem nyertek megerősítést.

²² A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* igazgatója megerősítette nekem, hogy Rudolfra vonatkozólag a levéltárakban semmiféle adat nyoma nem maradt.

²³ A Rudolf halálára vonatkozó írások közül eltűnt a külügyminisztérium őrizetére bízott Dossier No 25., amely ezt a felírást viselte: „Reise Graf Pista Károlyis zum Kronprinzen Erzherzog Rudolf bezüglich Wehrvorlage im ungarischen Parlamente“.

Károlyi „Pista“ gróf különben sem volt a határozott tettek embere. Emlékezem, hogy jóval később, a magyar koalíció idején, mikor mindketten, mint függetlenségi pártiak, a képviselőház tagjai voltunk, mellette ültem a koalíció egyik együttes értekezletén a Royal-szálló nagy tanácskozási termében. A pódiumon, az elnöki asztalnál Kossuth Ferenc elnökölt, jobbján Wekerle Sándor miniszterelnökkel, balján Andrássy Gyulával, az alkotmánypárt vezérével. Amikor egyik kiváló szakember hosszú gazdasági előadást tartott, feltűnt nekem, hogy Károlyi idegesen fészkelődik helyén, fekete selyem sapkáját hol lekapja fejről és zsebébe gyűri, mintha rohamra akarna indulni, hol újra fejére teszi. Közben, mintegy önmagával beszélve, ezt mondta: „Nem tűrhetem! Le kell, hogy leplezzem ezt az embert!“ Amikor pedig a szónok előadása végéhez közeledett, Károlyi felemelkedett helyéről és levén sapkáját, intett Kossuthnak, hogy szólni kíván. Legnagyobb meglepetésemre azonban, amikor az elnök nevéen szólította, hirtelen meggondolta magát, tagadólag intett és leült, ezt mormolva: „Nem tehetem, mégsem tehetem!“...

Rudolf önkezelével vetett véget életének, mert *nem tudott tovább élni*. Nem a politikai összeesküvésektől való felelem, a német császárral való ellentétei, vagy egy szép kis leány iránti szerelme vitte sírba, hanem mindezek *együttvéve* olyan káoszt teremtettek körülötte, amelyek betegségtől, italtól, kábítószerektől megtámadott szervezetét ellenállásra képtelenné tették. Eredettől fogva terhelt, fáradt vére nem tette alkalmassá, hogy annyi felmerülő akadályt legyőzzön. Viszont harcos természet volt, amely maga hívta ki a meggyőződésével ellentétes világot önmaga ellen. És e meddő harc felmorzsolta erejét, elpusztította energiáját. Sok, nemes akarásának meddősége elvette életkedvét, úgyhogy *értéktelenné vált előtte élete*. Alkotni vágyott ifjúi hevében, de ideáljait szélsőségeseknek bélyegezte atyja, udvara, egész környezete. Egy ideált hajszolt: a dunai birodalmat és azt lehetetlennek találták a monarchia számottevő tényezői, nagy szövetségese, és ami a fő: a tényleges erőviszonyok. Így ha végignézett életén, egyetlen olyan alkotást nem talált, mely emlékét

megörökíthette volna. Harmincéves születésnapján ezt írja legmeghittebb barátjának, Szepsnek: „Dreissig Jahre ist ein grosser Abschnitt, kein eben zu erfreulicher; viel Zeit ist vorüber, mehr oder weniger nützlich zugebracht, doch leer an wahren Taten und Erfolgen... Und jedes Jahr macht mich älter, weniger froh und weniger tüchtig; denn die notwendige und nützliche, doch auf die Länge hin ermattende alltägliche Arbeit, das ewige Sichvorbereiten und die stete Erwartung grosser, umgestaltender Zeiten erschaffen die Schaffenskraft.“

De hogy élete elvesztette varázsát és szinte örömmel ment a halálba, annak legmélyebb oka mégis az volt, hogy *nem hitt már többé Háza és atyái országainak együttmaradásában, renaissanceában*. Elvesztette hitét abban, ami életének célja volt: a Habsburg-ház felvirágoztatásában. Minden erejével ennek megmentéséért, újra való felépítéséért akart küzdeni. Ez volt élete értelme. Amikor látta, hogy a küzdelem hiábavaló: céltalanná és értéktelenné vált minden a számára.

Ezért szerette élete végén Magyarországot, mert *ennek* életerejéhez még táplált némi hitet. Talán ezért kérte Istent, Szögyényhez intézett — állítólagos — búcsúlevelében, hogy áldja meg szeretett magyar hazáját.

II.

A mayerlingi tragédia egyszerre egy fiatal férfiúra irányította a világ figyelmét, akire eddig kevés gondot vetett. Az uralkodó öccsének, Ferenc Károlynak legidősebb fia: *Ferenc Ferdinánd* lett a monarchia trónjainak várományosa.

A Habsburg-Bourbon frigyből származó főherceg 26 éves volt, amikor Rudolf önkézével vetett véget életének. Atyjának, a túlbuzgó katolikus Ferenc Károlynak udvarán abban a nevelésben részesült, amelyben minâen katonának készülő Habsburg-fit részesítenek. Tanárai — úgylátszik — csak azokat a tárgyakat tudták emlékeztébe vésni, amelyeket szívesen hallgatott. Így Onno *Klopp*,

a szélsőséges klerikális történettudós, kötötte le legjobban figyelmét, aki a maga egyoldalú felfogása szerint beszélt neki a Habsburg-ház történetéről. Előadásaival tanítványának olyan lelkes elismerését vívta ki, hogy szükségesnek látta történetírói módszerét könyv alakjában a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tenni. Klopp mellett *Marschall* oktatta a teológia tudományára, és Ferenc Ferdinánd őszinte ragaszkodását nyerte el. Csak évek múlva tapasztalta ez a kiváló egyházi férfiú, milyen a nagyok érzelme, mert amikor ellenezni merte a trónörökös házasságát Chotek Zsófia grófnővel, a főherceg halálos gyűlölettel fordult ellene, megakadályozta bécsi hercegérsékké való kinevezését és korai halálba kergette. Nem járt jobban tanárai legkiválóbbja: *Beck* Miksa Vladimir sem, akihez hosszú ideig melegen ragaszkodott, de aki ellen szintén fékezhetetlen dühvel fordult, amikor e kiváló férfiú el merte fogadni Ferenc József kezéből a miniszterelnöki kinevezést.

Bármily kiválóak voltak is tanárai, helyzetének hirtelen változása teljesen készületlenül találta Ferenc Ferdinándot arra a szerepre, amelyre sorsa különös fordulásával elhivatott. Eddig nem mélyedt bele semmiféle kérdésbe, nem mutatott különösebb érdeklődést semmi iránt. „Amit megtanult, azt javarésztében el is felejtette, mire trónörökös lett“ — mondja egyik kortársa. És amikor kikerült az iskola padjából, öccsével, Ottó főherceggel, akihez ifjúságában őszinte ragaszkodást érzett, a fiatal főhercegek könnyelmű és felelőtlen életét élte. Ebből az időből való az az eltévelyedésük is, hogy *Pernerstorfer*, reichsrathi képviselőt civilbe öltöztetett tiszti szolgálikkal lakásán elverették, mert ez a parlamentben elítélte közbotrányt okozó magaviseletüket...²¹

De Ferenc Ferdinánd nem volt boldog, amikor a trónhoz vezető út megnyílt előtte. Mert ugyanekkor súlyos tüdőbaj lepte meg, amelyet valószínűleg korán elhalt anyjától örökölt. És e betegség rettenetes árnyékában komorrá, keserűvé, bizalmatlanná és gyanakvóvá változik.

²⁴ *Redlich*: Franz Joseph, 415. 1.

E szerencsétlen tulajdonságok egyikét-másikat a szülői házban oltották már bele, ahol édesatyja óva intette, hogy ne bízzék az emberekben. Innen ered az a mondása, hogy mindenkit „gemeiner Kerl“-nek tart, míg az ellenkezőről meg nem győződik.²⁵ Nem hisz betegsége komolyságában, annak híresztelését is „ellenségei“ cselszövésének tudja be, akik hite szerint el akarják tenni láb alól. És amikor gyógyulást keresve eltávozik Bécsből, rettenetes dűhroham fogja el arra a hírre, hogy Goluchowski gyógyíthatatlannak tartván őt, rábeszélte az uralkodót, hogy már a jövő császáranak tartott öccsének: Ottónak trónörökösét megillető udvartartást rendeztesse be. Betetőzi elkeseredését egy budapesti újság híre bajának komolyságáról, amikor Czernin,²⁶ a későbbi külügyminiszter szerint ezt mondta volna: „Jetzt muss ich nur meiner Gesundheit leben, denn ich will gesund werden, um ihnen zu zeigen, dass Ihre Freude verfrüht ist“. Ez a kirohanása általában a magyaroknak szólt, akiket — e forrás szerint — azóta halálosan gyűlölt. És Czernin hozzáteszi: „Und Franz Ferdinand war ein guter Hasser.“²⁷

Így indul el, gyógyulást keresve, tengeri útjára a fiatal főherceg. Szívében keserűség, lelkében makacs, lebírhatatlan dac. Kora ifjúságában szürke, világos akarások nélküli jelleme súlyos betegsége alatt formálódik csak ki. A délvidék izzó pompájában tehetetlenül, pihenésre kárhoztatva, a végtelen tengereken úszó Kaiserin Elisabeth fedélzetén, a Himalaya tövében elmerengve, mindig csak arra gondol, hogy meg kell gyógyulnia. És ebben az életéért vívott, elkeseredett harcban alakul ki végleg jellemének később annyira kidomborodó vonása: erős, akadályt nem ismerő, szívós akarása, amellyel céljaira tör.

Másik jellemvonása, amely gyógyulása kezdetéből fakad: meggyőződése, hogy nagy tettekre hívták el. Kora

²⁵ *Conrad*: Aus meiner Dienstzeit I., 338. 1.

²⁶ *Czernin*: Im Weltkriege, 47. 1.

²⁷ Magyargyűlöletét mások egy keserű ifjúkori emlékére szeretnék visszavezetni, amikor állítólag Görgényben Rudolf trónörökösrel vadászván, magyar főúri vadásztársai egy egész estén át gúny tárgyává tették ifjúkori tapasztalatlanságát.

gyermeksége óta lelkében élő mély vallásossága betegsége nehéz éveiben azt a hitet oltja bele, hogyha meggyógyulna, ezt olyan isteni csodának kellene vennie, amellyel a Gondviselés nagy feladatok megvalósítására jelölte ki. És ekkor megfogadja, ha talpra áll, ha trónra jut, népei boldogulására és birodalma erejének öregbítésére fog minden tehetségével törekedni.

Minél jobban gyógyul, annál inkább hisz Istentől eredő elhivatottságában. De a Gondviselés e nagy ajándéka nem teszi lelkét alázatossá. Jutalmazni akar, de büntetni is. És minél egészségesebb lesz, annál jobban halványodik szívében a jutalmazás vágya, annál jobban hatalmasodik el rajta a korlátlan uralkodó parancsolási ösztöne.

Így tér vissza gyógyultan, szívében megkeményedve a császárság fővárosába, ahol már halála hírért keltették. Helyzete nem irigylésre méltó. Míg *Rudolfot*, az uralkodó egyenes leszármazottját Prágából Bécsbe való áthelyezésekor lelkesedéssel fogadta hajdan népe, mert a karcsú, kissé melankolikus szőke ifjúban valami közvetlen megértő érzést vélt felfedezni az emberek iránt, addig a betegsége alatt meghízott, egymáshoz közelfekvő, szürke szemével hidegen, gyanakodva néző, szűkszavú Ferenc Ferdinándban valami eltiltó, a néptől elzárkózó ridegséget sejtett. Modoráról, az emberekkel való bánásmódjáról, türelmetlenségéről, szinte betegséggel határos, hirtelen fellobbanó, durva kitöréseiről meséket meséltek, természetesen — mint ahogy ilyenkor szokás — mindent elnagyítva, túlzásba méretezve.

Ferenc Ferdinándnak kétségtelenül nem volt szerencsés a természete. Nem tartozott Isten ama boldog teremtsései közé, akik szépnak látják az életet és az embereket, akik szívből tudnak örülni annak, amit az élet kedveset nyújt, akik nem keresik, hanem inkább kerülnek az összeközegetéseket és azt, ami zavarhatná életörömüket. Ferenc Ferdinándot megmérgezte betegsége, sötétenlátóvá tette, szinte embergyűlölővé. Maga körül mindenkiben ellenséget

látott. Mindenkiről azt hitte, hogy lekicsinylő véleménnyel van képességei felől, tehetségtelennek tartja, s alkalmatlannak ama szerep betöltésére, amelybe egy nem várt véletlen folytán becsöppent s amelyre nem tudott felkészülni.²⁸ És, miután ő maga meg volt győződve, hogy, uralkodásra hivatott; mivel hitt az Istentől kijelölt, uralkodó missziójában; mivel autokrata volt testestül-lelkestül; ezért lenézte a tömegeket, a tömegek véleményét és megvetette akaratukat.

Szívében nem élt emberszeretet, az egyes ember bajának, gondjának megértése. Lelke mélyén végtelen dölyföség lakozott, nagy hiúság, az emberi munka lekicsinylése. Minden szociális érzék híján, nem azért pártolta — különösen Magyarországon — a nemzetiségeket, mintha azoknak állítólagos rossz emberi sorsán, vagy politikai jogtalanságán érzett volna szánalmat, hanem mert szüksége volt rájuk nagy álma: *Grossösterreich* terve megvalósítására.

Szerencsétlen természetét maga is ismerte és lelke mélyén fájlalta. Erre mutat, hogy hirtelen, durva kijelentéseit legtöbbször megbánta és boldog volt, ha környezete — mely jól ismerte — nem hajtotta nyomban végre haragjában hozott, meggondolatlan intézkedéseit. És hogy az önvád sokszor bántotta lelkiismeretét, mutatja *Aehrenthal* külügyminiszterrel szemben való magatartása. Míg első időben bizalmába fogadta és melegen támogatta az érdekes diplomatát, utóbb ellenségévé vált és halálos betegsége alatt is üldözte. De amikor *Aehrenthal* meghalt — írja *Czernin*²⁹ — és koporsója a főhercegi palota előtt vonult el, ablak mögé rejtőzve, keserű könnyeket ejtett — bizonyára az elhunyttal szemben tanúsított igazságtalanságáért.

Ferenc Józsefhez kevés rokonvonás fűzte. Az uralkodó lelke mélyén szintén autokrata volt, de hosszú uralkodása alatt ezt mindig hozzá tudta alkalmazni az adott viszonyokhoz. Ferenc Ferdinánd indulatos természete

²⁸ *Czernin* titkos naplójában valóban nem tartja nagyképes-ségtinek; azt mondja, hogy nem volt buta, inkább ravasz.

²⁹ *Czernin* i. m. 52. lap.

erre nem volt képes. Ami a szívében volt, az felhevülése perceiben szűkebb környezete előtt a nyelvére is került. Ezért váltak szállóigévé a „füsilieren“, a „megtizedelés“, az „összezúzás“ és hasonló kiszólásai, amelyeket bizonyára ő maga nyomban ki nem mondottakká szeretett volna tenni.

De éppen ez a nyers, alkalmazkodni nem tudó természete tette elsősorban ellenszenvenné az alkalmazkodás művészetét annyira megtanult uralkodó előtt. Ha ez már eredetileg sem vonzódott a tragikus módon meghalt fia helyére lépett rokona iránt, aki már megjelenésével is feltépte a sebet atyai szívében, annál inkább érzett ellenszenvet annak követelő fellépése, örökös reformtervei, az ő öreg bizalmasait sértő formában bíráló kirohanásai miatt. Az örök ellentét uralkodó és trónjának örököse között, mely már Rudolf életében apa és fiú viszonyában annyira kiéleződött, most százszorosán hatványozott alakban tört ki Ferenc József és távoli rokona egymáshoz való viszonyában. És amikor Ferenc Ferdinánd az uralkodó és egész Háza ellenállása dacára feleségül vette szíve választottját, minden érzelmi kapocs elszakadt Ferenc József és közöttük. Amaz az aggastyán idegenkedésével irtózott minden találkozásuktól, amely mindannyiszor éles vitákat váltott ki közöttük a hadsereg, a kül- és belpolitika kérdéseiben. És ha utóbb, ereje hanyatlásával át is engedte örökösének a hadsereg ügyeit, de nem volt hajlandó a monarchia politikai kérdéseiben szavára hallgatni.

Ferenc Ferdinánd viszont tehetetlensége tudatában ugyanazt érezte, amit Rudolf érzett az évek múlásával. Öröksége lassú szétmállását. Féktelen ambíciója, melyet csak sarkalt a világ ellenszenve; betegsége alatt kifejtett álmai birodalmi felvirágoztatására; annak tudata, hogy a Hofburgban a császár körül szorongó öregek féltékenykedése elzárja előle az érvényesülés útját s hogy neki nincs nagyobb befolyása „als der letzte Hausknecht in Schönbrunn“:³⁰ mindez mind lázongóbbá, mind elkeseredettebbé tette. És bár Czernin titkos naplója szerint lusta

³⁰ *Czernin: Im Weltkrieg-*, 54, 1.

volt, mégis már korán hozzálátott jövőendő uralkodási Programjának kidolgozásához.

Minél alaposabban tanulmányozta kabinetirodája és bizalmasai jelentései alapján a monarchia belső szervezetét, lelkiségét, különböző népeinek törekvését, annál erősebben gyökerezett meg benne az a meggyőződés, hogy a különböző alkatú, történeti múltú, vérmérsékletű és szokású országokat csak a *központi vezetés* tarthatja össze és ruházhatja fel azokkal az eszközökkel és erőkkel, amelyek nagyhatalmi helyzetének megtartására képesíthetők. Evégből nem csupán egy nyelvben, vezetésében, fegyelmében teljesen egységes hadseregre gondolt, hanem még más, felélesztendő, vagy létesítendő központi szervekre is, amelyek Bécsben székelvén, német szóval élvén, kizárólag császári irányításának volnának alárendelve.³¹

Lelkében II. József álmai ébredtek és Metternich franciskánus elgondolásai, amelyek a Habsburg-ház évszázados tekintélyének védelme alatt az *ausztriai Habsburg közszellemet* akarták újraéleszteni. Minden nemzetiségi érzésnél erősebbé akarta edzeni azt a hadsereg által mindig képviselt és a bürokrácia által alátámasztott osztrák felfogást, hogy a magyar, a cseh, a szláv nemzetiségi hovatartozásnál erősebb az a fekete-sárga habsburgi kötelék, amely minden népfajt összefogó császári erejével erőt, nagyhatalmat tud adni az egymagukban különben tehetlenségre kárhozott nemzetiségeknek.

Ez az elgondolás illet autokrata felfogásához. És ezért nem verhetett gyökeret benne az a terv, hogy rég

³¹ Az öreg *Chlumecky-nek*, Ferenc József volt miniszterének és az osztrák képviselőház elnökének nyíltan kijelentette 1901-ben: „Der künftige Monarch Ungarns müsse innerhalb 6 Monaten der Krönungseid ablegen und dann sei er für immer gebunden. Es müsse also gleich nach dem Regierungsantritte ein entscheidender Schritt geschehen, welcher in der Abschaffung des Dualismus und der Wiederkehr zu einer einheitlichen Gesamtmonarchie unter Einführung eines einheitlichen parlamentarischen Vertretungskörpers gipfeln müsse“. (Leopold von *Chlumecky*: Erzherzog Franz-Ferdinand Wirken und Wollen, 221. 1.)

mult osztrák alkotmány-megoldások példájára Svájc, vagy az Amerikai Egyesült Államok mintájára szervezze át a monarchiát. Ahogy Ferenc József Istentől származó imperátori jogát nem volt hajlandó önálló nemzetiségi autonómiákra felbontani lajtántúli birodalmában, úgy írtózott ettől a gondolattól Ferenc Ferdinánd is.

Ehelyett egy föderatív államszervezet megalkotására gondol a kilencszázás évek elején s ezt *Margutti*, Ferenc József későbbi szárnysegéde előtt ekkép magyarázta, *Margutti* saját szavai szerint:³² „Genau so wie bei Herstellung eines verlässlich haltbaren und dauerhaften Betons die grössern Steine und Kiesel zerschlagen werden, damit der die Betonsmasse durchdringende Zement die aneinander gefügten Steine homogen zusammenenschweissen und daraus künstlich einen unzerstörbaren Monolith bilden könne: ebenso müssen die Elemente eines Föderativstaates gleichartig und gleichwertig sein ... Daher möchte ich das gegenwärtige Ungarn in 4 oder 5 solcher Staatselemente, das heutige Böhmen in zwei, das jetzige Galizien ebenfalls in zwei zergliedern; dann könnte das deutsche Volk sich in Ungarn und Böhmen ebenso entwickeln, wie in seinen eigentlichen österreichischen Stammländern.“

De ezt az elgondolást csakhamar háttérbe szorította egy másik terv, melyet egy magyarországi román származású publicista: *Popovici Aurél* fejtett ki *Die Vereinigten Staaten von Grossösterreich* című munkájában. Ezen elgondolását *Popovici* szintén egy hasonlaltal óhajtott szemléltetővé tenni:³³ „A monarchiát egy hatalmas, magas, masszív bérpalotához hasonlította, amelyben, mivel az épület még a hűbériség korából való, nagy és terjedelmes termek vannak, amelyekben több család lakik együtt. E termekben a mosdó, tűzhely és ruhaszekrények közösek, ennél fogva a család tagjai között állandó civódás uralkodik. Mert a közösség feltétlenül nézeteltérésre ad alkalmat. Az ezen termekbe beszorított családok emiatt

³² *Margutti*: Vom alten Kaiser, 131. 1.

³³ *Popovici*: i. m. 289. 1.

naponta viaskodnak egymással. Igaz, hogy az ellentétek kiküszöbölésére vannak bizonyos rendszabályok, de ezeket különféleképp magyarázzák, úgyhogy csak fokozzák vele az ellenségeskedést. A családok kényelmetlenül érzik magukat a közös, nagy termekben. Különösen izzó gyűlölettel tekintenek azokra a családokra, amelyek az ú. n. „történelmi termek” kulcsárai és így hatalmukban áll, hogy a többi családot megrendszabályozzák. Ezek a viszályok megszűnnének, ha ezt az ósdi épületet a modern higiénikus építészeti szabályoknak megfelelőleg átépítenék. Újabb választófalakat kellene emelni, a nagy termeket kisebb családoknak megfelelő kényelmes lakásokra kellene beosztani és akkor minden egyes család megtalálná a maga otthonát.³⁴

Popovici terve szerint Magyarország hat autonóm részre oszlana: Magyarorság, Erdély, mint román tartomány, a Székelyföld, a Tótföld, Horvátország, Dalmáciával és Hercegovinával és a Szerb Vajdaság. Ausztria pedig Német-Ausztriából, cseh-német részből, német-morvából, Csehország és Morvaország cseh-morva részéből, mint szláv tartományból, a lengyel Nyugat-Galíciából, a rutén Kelet-Galíciából, a szlovén Krájinából, Trentóból és végül Triesztből, összesen kilenc részből állott volna.

Ekkép 15 autonóm tartomány egy központi parlamentbe küldené képviselőit, melynek kormánya élén a birodalmi kancellár állana. A tartományokat császári helytartók kormányoznák.

Amily lelkesedéssel fogadta elsőbben *Popovici* papiros-élgondolását az álmodozó trónörökös, olyan szkeptikus lett vele szemben, mihelyt az *életet* néző tanácsadói figyelmeztették a terv gyakorlati megvalósításának elháríthatlan akadályaira. A régihez ragaszkodó autokratának meg kellett döbennie, ha rávetette pillantását arra a térképre, amely *Popovici* tervének megvalósításával létrejött volna. Látnia kellett, hogy a történelmi fejlődés folyamán kialakult egységek bomlanának így fel; természetalkotta határok szűnnének meg, hogy valami új és

³⁴*Bruckner*: Ferenc Ferdinand, 33. 1.

ki nem próbáltak adjanak helyet. És ez a terv nem csupán az általa átalakítani akart Magyarországon menne túl saját elgondolásán, hanem Ausztriában, az ő igazi hazájában is az évszázados fejlődéssel ellentétben, teljes felfordulást okozna. Ez több lenne, mint amire elődei közül a leg vakmerőbbek, mint amire II. József gondolhatott volna.

Valóban, az a fogadtatás, amelyben Ausztria német politikusai között Popovici könyve részesült, nem volt biztató. A trónörököshöz közelálló *Armeezeitung* kiadója, *Danzer*, körkérdezt intézett olvasóihoz a felmerült reform életrevalóságáról s a beérkező vélemények nemcsak elutasítóak voltak, de az egész tervet elfogadhatatlannak mondták.³⁵

Így bukott el Ferenc Ferdinánd előtt is Popovici terve, hogy helyet adjon a monarchia dualisztikus szervezete helyett a *trializmus* gondolatának, amely Ausztria és Magyarország mellett egy, a horvátokból, szlovénekből, szerbekből, délszlávokból összealkotott harmadik országot teremtett volna.

Ezt az elgondolást különösen „magyar“ állampolgárokból összeállított nemzetiségi tanácsadói képviselték a legerőteljesebben, az ő szellemi „*műhelyének*“ tagjai, akik között ott szerepelt *Vajda* Sándor, a későbbi román miniszterelnök, mint a román ügyek referense; *Hodzsza* Milán, a későbbi cseh-szlovák miniszterelnök, mint a tót ügyek előadója és közöttük az egyetlen magyar: *Krisztoffy* József, a „darabont“ Fejérváry Géza kormányának volt belügyminisztere, az általános, egyenlő és titkos választójog magyarországi apostola, mint a magyar ügyek képviselője.

Azonban a trializmus tervét — amelyről különben a nagy közvélemény tévesen ma is azt tartja, hogy az Ferenc Ferdinándnak kedvenc terve maradt haláláig — csakhamar szintén félretette. Az összeomlás után meg-

³⁵ *Danzer*: Das neue Österreich; *Sosnosky*: Erzherzog Franz-Ferdinand, 74. 1.

jelent,³⁶ a főherceg legbizalmasabb munkatársának, szárnységédének és kabinetirodája főnökének: *Broschnak* tollából az a kormányzati program, amely részleteiben a trónváltáskor előállható minden jelentősebb kérdésre kiterjeszkedett. Azon viszonynál fogva, amelyben a főherceg kabinetirodájának főnökéhez állott, ezt a programtervezetet kell az ő felfogásához legközelebb valónak tartani.³⁷

Ez a program pedig egyenesen a trializmus ellen fordul: „Am meisten — freilich nicht in Ungarn — findet Anhänger der Trialismus. Er wird auch als Arkanum dafür angesehen Ungarn niederzuringen. Meiner Meinung nach (Brosch véleménye szerint) ist er aber nur ein ganz gutes *Schreckmittel* gegen die ungarischen Chauvinisten, ohne aber wirkliche Vortheile für die Dynastie, oder für Österreich zu bringen ... Zuerst muss vorausgeschickt werden, dass die Südslaven alle mehr oder weniger unverlässliche Politiker sind. Man kann das in Kroatien, neuester Zeit auch in Bosnien beobachten. Wer garantiert dafür, dass das aus Kroatien, Bosnien und der Herzegovina, Dalmatien und aus dem Küstenlande gebildete dritte Staatsgebiet der Monarchie ... immer zu Österreich halten werde ..³⁸ Es erübrigt daher nur Bosnien-Herzegovina als Reichsland weiter zu belassen.“

A program egységes manifesztum kiadását vette tervbe a trónörökös által külső jelekben is kidomborítani óhajtott birodalma népei „An unsere Völker“ számára, amelyhez a magyar illetékes tényezők hozzájárulását is ki kívánta nyerni szép szóval, ha kell: kényszerrel. Különben sem akart ekkor már első lépéseivel az erőszak útjára lépni; formailag már nem kívánta a dualizmust megszüntetni, hanem lassan, lépésről-lépésre, előre kitervelt sakkhúzásokkal óhajtott végső céljához: a birodalmát összekovácsoló és együtt tartó szervezethez eljutni.

³⁶ *Neues Wiener Journal*, 1923 december 30. és 31. szám.

³⁶ *Eichhoff* követ, a főherceg egyik bizalmasa 1926 március 28-án a *Reichspostban* szintén közzétett egy rövidebb, a birodalmi gondolatot még jobban kidomborító programtervezetet.

³⁷ Látnoki szavak!

Ilyen első lépése lett volna ennek a különben minden lendület nélkül összeütött manifesztumnak kibocsátása, amelyet egyedül külügyminisztere, mint birodalmi kancellár ellenjegyzett volna, ezzel is kidomborítani óhajtván az új uralkodó centralisztikus terveit. Az uralkodó címe ezentúl így hangzanék: Ausztria császára, *Csehország királya* stb. és Magyarország apostoli királya. A közös miniszter címe pedig: „birodalmi miniszter“ volna.

A magyar koronázást a tervezet a trónörökös szándékának megfelelőleg mindenáron ki akarta tolni a hatónapos törvényes határidőn túli időpontra. Ürüggyül szolgált volna erre a *Lammach* és különösen *Eichhoff* által képviselt kifogás, hogy az osztrák és magyar kiegyezési törvényekben olyan ellentétek mutatkoznak, amelyeket a gyors Deák-féle tárgyalások idején nem vettek volna észre, de amelyeket most feltétlenül ki kell küszöbölni; ez pedig csakis hosszabb időt igénylő tárgyalások útján volna lehetséges.³⁹

Ezeknek a tárgyalásoknak anyaga s így a magyar koronázás feltétele volna: az általános, titkos, községenkénti választójog behozatala; a közigazgatás államosítása; Bosznia, Hercegovina hovatarozásának rendezése, esetleg egy részének Ausztriához, másik részének Magyarországhoz való csatolásával;⁴⁰ a monarchia címének rendezése, a dualizmus feltüntetésének mellőzésével s a „birodalom“ kifejezés felélesztésével; a kereskedelmi és vámszerződések helyett újból a „szövetségek“ visszaállítása; a jegybank további egységben tartása; a „birodalmi“ zászló, címer és jelvénykérdés oly értelmű rendezése, hogy a birodalmi zászló a fekete-sárga, címere a kettős sas lenne, a bosnyák címerrel kiegészítve; a kilences bizottság katonai vívmányainak visszavonása; a ma-

³⁹ Pl. Dalmácia a magyar koronázási eskü szerint Magyarországhoz volna csatolandó, az osztrák fogadalom szerint Ausztriához. L. az osztrák 1867 dec. 21-i törv. 8. §-át és a magyar 1868:XXX. törvénycikket.

⁴⁰ Bár ekkép Ausztriának Hercegovina és a terméketlen Karszt, Magyarországnak a természeti kincsekben gazdag Bosznia jutna.

gyár tisztek magyar ezrekhez való beosztásának megszüntetése; a magyarországi hadapródiskolák magyarosításának, a katonaságnak a magyar hatóságokkal való érintkezésénél a magyar nyelv használatának betiltása és a magyar ezrekben a magyar nyelvnek eddig nyújtott kedvezmények megszüntetése.

Ezeket a változtatásokat a magyar nemzet illetékes tényezőivel akarta trónralépése után nyomban megtárgyalni, illetve megtárgyaltatni. Ha ez békésen nem sikerülne, vagyis az országgyűlés a költségvetést, az újoncozást, a koronázás elhalasztását, az általános, egyenlő és titkos választójog behozatalát és a 67-es kiegyezés revízióját elutasítaná, úgy fel kellene oszlatni a képviselőházat és a régi választójog alapján új választást kellene elrendelni. „Was dem Grafen Khuen 1910 gelungen“, — mondja leplezetlen őszinteséggel a program, — „ohne irgendeine Partei des aufgelösten Reichstages hinter sich zu haben, eine grosse Majorität aus den Wahlen zu erzielen, so ist dies eben ein Beweis, dass die Regierung in Ungarn noch immer den Entscheidenden Einfluss auf das Wahlrecht ausüben kann. Hievon muss aber auch *skrupelloser Gebrauch* gemacht werden. Speziell wären Instruktionen in bezug auf die Verwendung der Militärassistenzen bei den Wahlen... zu erlassen ... Würde das neugewählte Abgeordnetenhaus wieder Erwarten Budget und Rekrutenaushebung nicht bewilligen, so wäre es neuerlich aufzulösen; freilich müssten mittlerweile die Rekruten ohne Zustimmung des Parlaments ausgehoben werden und damit ist der erste, nicht verfassungsmässige Schritt getan...“ Ha pedig a többszöri házfelosztatással sem lehetne megszavaztatni az óhajtott reformokat: „dann erübrigt nichts anderes, als auf dem betretenen, nicht verfassungsmässigen Wege (az újoncozásnál alkalmazva) noch einen Schritt weiterzugehen und die Wahlreform zu oktroyieren.“

De tervezetében részletesen kidolgoztatja azt az eljárást is, amelyet az alkotmány megszegésével alkalmazni kellene Magyarországon. Ennek feltételül kitézi: 1. hogy a császárnak saját katonai erejével kell Magyarországon

rendet teremteni és nem szabad — mint 1849-ben — idegen hatalom segítségére támaszkodni, még Németországra sem. 2. Hogy az erőszakot csak a trónváltás után bizonyos idő elmúltával alkalmazzák. 3. Hogy ne álljon küszöbön valamely háború. 4. És végül, hogy a császár ne tette volna le előzőleg a magyar koronázási esküt. „Hat man sich aber zur Gewaltanwendung entschlossen, dann mache man nicht mehr vor dem 67-er Ausgleich halt, sondern greife bei der Umgestaltung der Monarchie gleich radikal zu. Nach der Unterdrückung der revolutionären Bewegung hätte die Krone zu erklären, dass das Volk infolge Aufruhrs die Verfassung verletzt und daher verwirkt habe und in Konsequenz dessen alle Vorrechte Ungarns, als die sind: selbständiges Staatsgebiet, eigenes Ministerium, Reichstag, eigene ungarische Landwehr abgeschafft werden. Ungarn wird dann... wie jedes andere Land in das Reichsparlament Vertreter entsenden.“

Ebből a részletesen kidolgozott programból világosan kitűnik, hogy Ferenc Ferdinánd minden gondolata, uralkodási terve *Grossösterreich* megteremtésére irányult. Tervezgetései első korszakaiban kétségtelenül radikális eszközöket kívánt alkalmazni trónralépése idejére, különösen Magyarországon, de minél jobban tanulmányozta a viszonyokat és az egymásra ható erőket és minél többet érintkezett a politikai tudomány és gyakorlat embereivel, — annál jobban átértette egy hirtelen, erőszakos lépés veszedelmét és annak a legcsekélyebb mértékre való lecsökkentésével kívánta kerülő úton végső céljának elérését megközelíteni.

De volt-e mód, lehetőség a Magyarországgal való békés megértésre azon elgondolás alapján, amely Ferenc Ferdinánd lelkében élt. Az autokrata császárság visszaállításának végső gondolatával szívében a trónörökös sohasem lett volna képes *maradandólag* megbarátkozni a magyar alkotmányossággal. Ferenc Ferdinánd nem volt Ferenc József. Erőszakra hajló természete nem tűrt vele ellenkező felfogást. Az ellenkezés benne nem meggondolást váltott ki, hanem fokozott erőt adott neki ezen ellenkezés

legyőzésére. És minél erősebb ellenkezésre talált, annál fokozottabb erővel akarta azt leteperni. Ahogy egy életírója mondta: végeredményben *Draufgänger* volt.

Hogy azonban nem bízott a trónralépése esetén megkísérlendő „békés“ alkotmányváltoztatásban Magyarországon, azt bizonyítja egyik legutolsó, 1914 június közepén Konopistban, Vilmos német császár előtt tett nyilatkozata, amely *Treutler* német követ feljegyzése szerint hangsúlyozta, hogy „végeredményben a rendet Magyarországon mégis csak oktroj útján lehet majd helyreállítani.“¹¹

De volt egy mélyebb magyarázata is annak, miért óhajtotta centralisztikus tervét még erőszak útján is, ha kel, megvalósítani. Ha nem is tanult sokat: a Habsburg-ház történetét, uralkodói politikájának mozgató erőit, eredményeit, titkát, balsikerei okát ismerte. Különösen az osztrák birodalom nemzetiségeinek problémája foglalkoztatta. Alaposabb és mélyebb gondolkodó volt Ferenc Józsefnél, jobban ismerte a monarchia különböző népeinek vágyait. És ami döntő: fiatal volt, tette vágyó, aki nem kereste mindenáron a békét. Ötven esztendővel előbb Ferenc József agyát is foglalkoztatták ezek a gondolatok. És bár Ferenc Ferdinándban sem volt semmi szociális érzék, éppúgy, mint nagybátyjában sem, de tudta, érezte természetes érzékeivel, hogy ha az alsó osztályokat be akarja állítani Nagy-Ausztria szolgálatába, akkor felemelkedésükhöz segédkezet kell nyújtania. Ezt Ausztriában egyfelől a már fennálló általános választójog felhasználásával, másfelől a nemzetiségi autonómiák keretében adott jogok szabad élvezetével akarta biztosítani.

Ujat kormányzati elgondolása nem foglalt magában. Grossösterreich gondolata ott ködlött minden elődje, azok mindegyikének vezető minisztere fejében. Mindegyik őse *maga* akarta országai sorsát intézni és a maga császári szárnyai alatt, békés egyetértésben összefogni népeit. A különbség közte és elődei között azonban abból állott, hogy amíg amazok — talán Ferenc József egyes félbeli *Die grosse Politik der europäischen Kabinette* (1871-1914.), 18., 36., 365. l.

maradt kísérleteitől eltekintve — bíztak császári hatalmuk és tekintélyük erejében, mely hitük szerint elegendő az egyes népfajok közötti ellentétek elintézésére, addig ő átértette a nemzetiségi eszme súlyát, jelentőségét és azt addig a végső határig méltányolni akarta, ameddig az nem ütközik bele végeredményben császári, centralisztikus hatalmának érdekeivel. Az egyes nemzetiségek tartományi ügyeinek autonóm intézésében, nyelvüknek az életben, a hatóság előtt való használatában semmi kivetni valót nem talált. Oktatásuk, irodalmuk, nemzeti művészetük fejlődését — bár érzéket nem mutatott ezek iránt — szabadon akarta érvényesülni hagyni. Nem kívánta zavarni őket, hogy Nagy-Ausztriához való tartozásukon *belül* morva, cseh, lengyel stb. nemzetiségűnek érezzék és vallják magukat. Csak azt követelte meg tőlük, hogy egyszerűsmind a Habsburg-birodalom tagjának tudják magukat és katonai, külpolitikai s gazdaságpolitikai kérdéseik intézését reá, birodalmi minisztereire és országgyűlésére bízzák.

Érezte és tudta, csak a nemzetiségi gondolatnak az utolsó évtizedekben szemeláttára való megerősödésére kellett gondolnia, hogy az egyes népeknek adandó mindezen szabadság mindig kevesebbnek és kevesebbnek fog bizonyulni. Tudta, mily óriási vonzóerőt gyakorolnak birodalma népeire az Ausztrián túl terpeszkedő hatalmak, még az ausztriai németségre is. Ezért akart olyan erős, mindent összefogó központi császári hatalmat szervezni, amely erejénél és okos külpolitikai magatartásánál fogva, biztosíthatja e széthúzó erők kellő ellensúlyát.

De hogyan remélte összeegyeztetni a nemzetiségi autonómiákat a centralisztikus gondlattal, akart-e egyáltalán cseheknek, szlovéneknek és a többi népfajoknak is autonómiát engedélyezni, a délszláv állam megalkotásán kívül: megválaszolatlan kérdés maradt.

Nem látta, *nem érezte meg*, hogy a forrongó Balkán tanúsága szerint a szláv-kérdés annyira megérett, hogy autonómiák engedélyezésével aligha tudná nagy nemzeti-ségeit kielégíteni. Vájjon felmerült-e ez a gondolat benne boszniai útja folyamán?

Ferenc Ferdinánd külpolitikai elgondolása alapvető vonalaiban egyezett a *Battplatz* hivatalos politikájával. Értem: a Németországgal való őszinte szövetség szükségességét. Ezt a tárgyi okokon felül jellemének II. Vilmos német császár jelleméhez sokban való hasonlósága is alátámasztotta. Mind a kettő uralkodni vágyó, *Herrschernatur* volt. Mind a kettő császári hatalmának kiterjesztésére törekedett. Mind a kettő lelke titkos zugában lenézte a népet és a hadseregre és a felső osztályokra építette hatalmát. Mind a kettő *egyedül* akarta intézni rok kenyerét⁴²: a nagy politikát. És miután nem látszott a szemhatáron olyan kérdés, melyben versenytársak lehetek volna, miután *közvetlen* céljaik megegyeztek: megértésük és együttműködésük útjában nem mutatkozott akadály. Megerősítette ezt a frigyét Ferenc Ferdinándnak Vilmostal szemben tanúsított végtelen símulékonysága, mely — ellentétben jellemével — e kivételes esetben teljesen alá tudta rendelni magát a szintén zsarnoki természetű erősebb hatalom akaratának.⁴² Ez az alkalmazkodása azután el tudta oszlatni Berlinnek 1912 és 1913-ban a trónörökös baráti érzelmei ellen felmerült gyanúját is, amikor egyideig azt mondták Berlinben: „Franz Ferdinand ist antisocial, klerikal und kriegerisch“.

Amíg Rudolf trónörökös jelleme, egész lelki diszpozíciója ellenkezett Vilmos jellemével, lelkeségével, mert Rudolf hitt még a liberalizmus megifjítani tudó erejében és a nemzet minden osztályának szabad fejlődésétől várta birodalmi felvirágoztatását; míg Vilmos lenézte Rudolf „beteges ábrándjait“ és amikor azokat veszedelmeseknek ítélte, olyan mozgalmat indított a habsburgi trónörökös ellen, amely nagyban hozzájárult ennek tragikus végéhez, addig Ferenc Ferdinánd ugyanabban a szellemben nőtt fel, mint a német császár, ugyanúgy hitt az uralkodó isteni elhivatottságában, ugyanúgy remélte a békét, hatalma öregbítését az autokrata hatalmak összefogásától. Ezért pártolta mindig az Oroszországgal való szövetség

⁴² Lásd Ferenc Ferdinánd megdőbentően alkalmazkodó, szinte udvarlásszerű levelét Vilmoshoz 1913 őszén. (*Grosse Politik*: XXXIX. No. 15709.)

gondolatát is, ezért vonakodott háborút kezdeni a balkáni háborúk idején, mert bár ki akarta terjeszteni hatalmát a Balkánra, — s ebben sok tekintetben egyezett felfogása Rudolf idevonatkozó törekvéseivel — de mindig bízott benne, hogy e kérdésben meg lehet egyezni Oroszországgal. Láttuk, Rudolf nem hitt ebben. Ő a Habsburgok keleti küldetésének beteljesedését Oroszország leveretésétől remélte csak. Ferenc Ferdinánd — a reálisabb politikus, a valódi erőtenyezők helyesebb lemérője — nem bízott ebben s ezért, bizonyos határig, a keleti kolosszussal való megértést kereste.⁴³ És hogy lelke mélyén Vilmosnak is ez felelt volna meg, — ezzel felújítván Bismarcknak a Nagy Frigyes végrendeletén nyugvó hajdani politikáját — az kétségtelen. A hohenzollerni császár Angliával való örökös kacérkodása dacára tudta, érezte, hogy a brit birodalom a II. Vilmos császárságának nem lesz szövetségese. De Vilmos és Ferenc Ferdinánd orosz szövetségi álmát keresztülhúzta az „örökös trónörökös“: VII. Edward, amikor, létrehozta az angol-francia-orosz antantot.

Ferenc Ferdinánd oroszbarát politikájának számtalan alkalommal nyílt kifejezést adott. *Conrad* megírja emlékirataiban,⁴⁴ hogy 1913 február 27-én azt mondta neki, hogy a monarchia vezető csillaga a három császárság szövetsége kell, hogy legyen, már monarchikus szempontból is. És hozzátette: „In aller Hinkunft v/erden wir mit Russland gehen“. Ezért el akarta mindenáron kerülni a balkáni összeütközésbe való beavatkozást, nehogy szembe kerüljön Oroszországgal. Broschnak napvilágra került

⁴³ 1913 augusztus 6-án — jegyzi fel *Chlumecky*, a trónörökös bizalmasa — „Bardolff erklärte mir in Salzburg namens des Erzherzogs, dass das Bündnis mit Russland eine Herzenssache des Thronfolgers sei“. És folytatja: „Ende Dezember 1913 habe ich aus dem Munde des Thronfolgers selbst vernommen, welch unendliches Gewicht er darauf legte, dass der seit dem Krimkriege zerstörte Draht nach Petersburg wieder aufgenommen werde. In dem Meerengenproblem liege der Schwerpunkt. Ein verständnisvolles Entgegenkommen in dieser, für Russland Ungleich bedeutsameren Frage, als die so unnötig aufgebauchte serbische Frage, könne alte Differenzen beseitigen“. (I. m. 74—75. 1.)

⁴⁴ Aus meiner Dienstzeit. III. 156. 1.

nagyérdekű dokumentumai világosan mutatják, milyen igaztalan volt az a vád, mely Ferenc Ferdinándot háborús uszítónak akarta bélyegezni. Éppen ellenkezőleg, meg akart minden megnyerhetőnek látszó tényezőt nyerni a Balkánon. Ezt kísérelte meg 1912-ben Romániával, amelynek Czernin szerint⁴⁵ kész lett volna átengedni — úgy mint Rudolf — Erdélyt, ha beilleszkedik a monarchia kereteibe. Oroszország tiltakozása azonban visszariasztotta Romániát még az ezirányú, *Conrad-* és *Riedl-féle* tárgyalások folytatásától is.

Ferenc Ferdinánd balkáni politikája a Habsburgok örök tétovázó keleti politikája volt. Nem is lehetett ekkor már más, mert évtizedeken át elmulasztották az alkalmat, hogy Rudolf trónörökös elgondolásának megfelelően a kis balkáni országok protektoráivá váljanak. Egyidőben, az orosz birodalom meggyengülése idején, a török-orosz háború után a balkáni népeknek nagy gazdasági előnyök biztosításával, az egyes nemzetek népi jogainak teljes tiszteletbentartásával talán *megkísérelhették* volna e játszmát sikeresen megjátszani. Így is rendkívül kétes lett volna az eredmény, különösen hosszabb távra, amikor a cári birodalom újból erőre kap. A balkáni háború után azonban már más balkáni politikát nem folytathatott Ausztria-Magyarország, mint amilyent követett. E háború alatti politikája folytán, Bosznia-Hercegovina annexiója dacára, vagy talán éppen ennél tanúsított magatartása folytán, nem volt már meg az a tekintélye, amely e kis országok vezetésére képesítette volna. Oroszország óriási árnyéka rajta feküdt a Balkánon. És a német birodalom nem volt hajlandó habsburgi szövetségese kedvéért, a Balkán-kérdés miatt, most még világháborúba kezdeni.

Ez utóbbi volt a legfőbb oka Ferenc Ferdinánd feltétlen háborúellenes magatartásának. Ezért intette le számtalanszor első katonai bizalmi emberét: *Conrad* vezérkari főnököt a háború sürgetésétől. Ezért izent nap-nap után, a napvilágra került Brosch-féle dokumentumok szerint,

⁴⁵ im Weltkrieg, 64. 1.

kedves külügyminiszterének: *Berchtoldnak*, hogy tartsa féken Conradot.

Mert Vilmos császár Bécs gyakori tapogatódzása ellenére sem volt hajlandó határozottan támogatni szövetségesét egy szerbiai hadjárat esetén. Túlgyengének és határozatlannak tartotta a monarchiát, míg a túlsó oldalon Anglia, Orosz- és Franciaország ereje fenyegette. Már az 1912-i *Springe-i* vadászaton megkísérelte Ferenc Ferdinánd trónörökös, hogy színvállásra bírja a császárt birodalma magatartását illetőleg egy osztrák, magyar és szerb összeütközés esetében. De erre II. Vilmos nem volt hajlandó, éppoly kevéssé, mint az 1914 júniusi *Konopist-i* találkozó alkalmából, néhány héttel a sarajevói tragédia előtt.

De ha Ferenc Ferdinánd kerülni is akarta a háborús összetűzést, nem adta fel a reményt, hogy Szerbia vágyakozását a legszűkebb határok közé szoríthatja. Ezért elsősorban Horvátországot akarta a magyar befolyás alól kivonni s közvetlen kapcsolatokkal Bécshez fűzni. Ezt először nem a magyar-horvát kiegyezés nyílt felbontásával kívánta elérni, hanem a helytelennek ítélt horvát kormányzati politika irányváltoztatásával, a nála hűségi fogadalmat tett, dr. *Frank* vezette jogpárt nyeregbe segítségével s a szerb befolyásnak letörésével. Ma már előttünk fekszenek dr. Franknak a trónörökösnél tett nyilatkozatai, annak hangsúlyozásával, hogy ő és elvtársai — 48 óta tapasztalt minden csalódásuk dacára — Bécsből szaruktól“ várják „felszabadulásukat“. Azt is tudjuk, hogy Ferenc Ferdinánd a legerőteljesebben biztatta hozzá zarándokló horvát híveit. Ő Horvátországban látta műveltsége, vallása, tradíciói folytán azt a kristályosodási központot, amely tényezők szerinte hivatottá teszik ezt az országot és horvát lakosságát, hogy Szerbiával szemben vezetői legyenek annak az országcsoporthoz, amelyet Horvátországból, Dalmáciából, Boszniából és Hercegovinából akart megalakítani.

Rudolf álmai utódjában rövid időre életre ébredtek. Egyik sem akarta Szerbiát bekebelezni, mind a kettő körül akarta azonban venni egy olyan államalakulattal,

amely lehetetlenné tegye az irredentát határainkon belül. A horvátokat akarta számban, szellemi és gazdasági erőben úgy megerősíteni, hogy ne vágyakozzanak az új határokon túlra. Túlbecsülte azonban számukat, erejüket, lebecsülte a horvátokkal szemben álló tényezők fanatikus hitét, gyűlöletét. Ezért életével kellett fizetnie. A faji vonzódás óriási erejét akarta egy céltudatos, minden áldozatra kész politikával kiegyensúlyozni. Mindenesetre nagy akarás, merész kezdemény jellemzi terveit, egy századév egyhelyben tétovázása után.

Uralkodói reformterveiből fentebb kitűnt, milyen sorsra ítélte Ferenc Ferdinánd *Magyarországot*. Ha trónralépésekor nem is akarta erőszakkal letörni az alkotmányt, de azok a feltételek, amelyekhez — programmja szerint — a nemzettel való megbékülését kötötte, egyenlők voltak a magyar nemzet legszentebb kincseinek megtámadásával. Amit ő „kesztyűs kézzel“ való elbánásnak képzelt, nem volt egyéb, mint lépésről-lépésre előhaladás *Grossösterreich* megvalósítására, a magyar nemzetnek egy Centralparlamentbe való behajtására, a hadseregnek teljesen osztrák császári hadsereggé való átolvasztására, a 67-es törvényeknek végeredményben való eltörlésére.

Ferenc Ferdinánd fentebb megkísérelt jellemzéséből következik, hogy semmi rokonvonás nem fűzte a magyarsághoz. Jelleme, természete, szokásai: minden idegen volt a magyar jellemnek, a magyar természetnek. A magyar a szabadságot szereti, ő a szabadságot fékentartó uralkodói hatalmat; a magyar ragaszkodik ősi alkotmányához, törvényeihez, ő azokat papírrongynak minősítette, amelyet császári keze tetszése szerint téphet széjjel. *Czernin* megírja, hogy amikor *Wekerle* miniszterelnök korában végre audienciára juthatott a főhercegnél, ez így írta le annak lefolyását neki: „Der Herr sei mit einer ganzen Bibliothek erschienen, um den gesetzlichen Beweis zu erbringen, dass der magyarische Standpunkt der berechnigte sei. Er aber pfeife auf diese Gesetze, habe dies auch gesagt.“

Sie seien gewaltig aneinander geraten, und der Herr sei bleich, wie die Wand hinausgewankt.“⁴⁶

Czernin emlékiratában nem nevezi nevén a könyve kiadásakor még élő Wekerlét. De ez maga igazolta a jelet Budapesti minisztertanácsai előtt, hozzátévé: „Ez az úr sohasem fog Magyarországon uralkodni“.

Ferenc Ferdinánd nem tűrte az ellentmondást, nem tűrte az ellenállást. A magyar nemzet képviselői nem tagadhatták meg múltjukat, legszentebb jogaikat. E tekintetben nem hagyták kétségben a trónörökösöt. És mert ez látta, érezte, hogy ha reformtervei napirendre kerülnek, a legkeményebb, a leghatásosabb ellenállást Magyarország részéről várhatja, ezért gyűlölte a magyarokat és minden erejével a nemzet alkotmányos jogainak csorbítására törekedett.

Erre a célra legalkalmasabb eszköznek egy ideig a magyarországi *nemzetiségeket* tartotta, mint akiket — nemzetiségi tanácsadói szerint — az „uralkodóosztály“ elnyom s akik ennél fogva készek császári terveit teljes erővel támogatni, ha az általános, egyenlő és titkos szavazati jog megadásával letörhetik a magyar képviselőházban az eddigi magyar többséget.

Ferenc Ferdinánd évekig hitt a nemzetiségek eme felhasználásának arkánumban, bár elvben nem volt barátja az általános szavazati jognak és Ausztriába való behozatalakor nyíltan ellene foglalt állást.⁴⁷ Magyarországon is csak azért pártolta, mert fegyvert látott benne a magyarság ellen. Később azonban ez irányban is kételyei támadtak. Egyfelől pártatlan tanácsadói a statisztika világánál bebizonyították neki, hogy hacsak nem akarja Magyarországot teljesen kiszolgáltatni a műveletlen és a közélet törvényeivel teljesen ismeretlen, nyers nemzetiségi tömegeknek, úgy nem tudja megakadályozni, még az általános és titkos választójog behozatalával sem, hogy a magyarság s az ország művelt többsége a vezetőserepet megtartsa. Másfelől legbizalmasabb környezetében is kételyek

⁴⁶ Czernin: Im Weltkrieg, 50. 1.

⁴⁷ Czernin: *Geheimes Tagebuch*. És Sosnowsky i. m. 62. 1.

támadtak a nemzetiségek feltétlen császárhűsége iránt. Amikor a koalíció alatt létrejött „fiumei rezolúció“ példájára hivatkoztak előtte, amelyben a délszlávok a magyar függetlenségi párttal léptek szövetségre, olyan példát tartak elébe a gyakorlatban, amely kétségtelenül gondolkodásba kellett, hogy ejtse.

E kételyei azonban csak arra bírták, hogy lemondott amaz eredeti tervéről, hogy mindjárt trónralépésekor gyökeres változást hajtson végre Magyarországon. De eltökélt szándéka megmaradt, hogy a magyar alkotmányt fentebb ismertetett módon, mindenáron átalakítsa.

Ennek útjában ott látta a magyar nemzet minden becsületese fiát. Ezért mondotta *Schönaich* hadügyminiszternek: „Magyarország számára rövid a programom! Második Haynaura van szükségem!⁴⁸ És egy panaszkodó román nemzetiségű politikust ekkép vigasztal: „ízléstelenség volt a magyaroktól, hogy átjöttek Ázsiából“.⁴⁹

Gyűlölete elsősorban a magyar főurak és nemesség, az állami és vármegyei tisztviselői kar és a sajtó ellen irányult.

Utóbbi iránti ellenszenvére éles világot vet erőteljes kezeírásával Ferenc Józsefhez intézett alábbi levele, amelyet a bécsi császári levéltárban fedeztem fel.

„Euer Majestät!
Allergnädigster Herr!

Ich fühle mich verpflichtet die Aufmerksamkeit Euer Majestät auf das unqualifizierte Verhalten der ungarischen Presse in den letzten 3 Monaten zu lenken. Die gegen die geheiligte Person Euer Majestät, gegen meine Wenigkeit, gegen die Dynastie, die Monarchie und die Armee gerichteten Angriffe, die Beschimpfungen und Invektiven, die hochverräterischen Aufforderungen haben in den grösstenteils von der Regierung unterstützten, ja direkt inspirierten Zeitungen, in erschreckender Weise zugenommen.

⁴⁸ idézi *Schönaich* közös hadügyminiszter, a Pester Lloyd 1923 március 19-i számában.

⁴⁹ *Seton-Watson: A History of the Roumaniens*, 427. 1.

Es wird mit Vorbedacht und mit direktem System die gesamte öffentliche Meinung und vor Allem das Volk vergiftet und gegen alles aufgehetzt, das ihm heilig sein sollte.

Es ist dies ein hochverräterisches, einfach revolutionäres Unternehmen, das die schrecklichsten Folgen nach sich ziehen muss.

Ich könnte hunderte von Beispielen und Artikeln vorlegen, möchte aber nur einen Leitartikel des „*Nap*“ unterbreiten, der wohl das stärkste und unverschämteste ist, das ich je gelesen. Die stete Behauptung, dass der „*Nap*“ nur ein kleines, wenig gelesenes Blatt ist, ist einfach nicht wahr, da er überall in Ungarn aufliegt und weitverbreitet ist. Übrigens schreiben in ganz ähnlichem Sinne sämtliche ungarische Zeitungen, wie „*Magyarorszag*“, „*Budapesti Hirnap*“, „*Pesti Hirnap*“, „*Budapest*“ etc.

Besonders die vom monarchischen Standpunkte tief beklagenswerten und das monarchische Prinzip und Prestige, schwer schädigenden Ereignisse in der Türkei, Persien und Spanien, wo sogar zwei Monarchen einfach vom Throne gestossen wurden, begrüßten die ungarischen Zeitungen mit *unverholenen Jubel* und benützten diese Ereignisse sofort um in unverhüllter Weise Vergleiche mit unseren Verhältnissen zu ziehen und zu direkter *Nachahmung aufzufordern!*

Diese direkt dem Strafgesetze unterliegenden hochverräterischen und revolutionären Handlungen werden aber von den ungarischen Behörden nicht im Geringsten geahndet.

Wenn man nun im Interesse der guten Sache einen Minister auf dieses unmögliche Treiben aufmerksam macht, so erhält man lächelnd die stereotype Antwort, dass in Ungarn die Pressfreiheit herrscht, und sich gar nichts machen lässt. Das ist nun ganz und gar unwahr: die Pressfreiheit existiert nur für Beschimpfungen, Injurien und gegen die Dynastie, Monarchie, Armee, u. s. w.; wenn aber irgend eine Zeitung oder ein patriotischer Redakteur der deutschen, slowakischen, rumänischen, oder kroatischen Nationalität in Ungarn es wagt in ange-

stammter Treue auf dieses schamlose Treiben aufmerksam zu machen, oder es wagt nicht mit allen, von der herrschenden Clique eingeführten Institutionen sich einverstanden zu erklären, da wird konfisziert, Postdebit entzogen, die Leute werden eingesperrt, müssen riesige Summen Strafe zahlen und werden Landes verwiesen!

Da ist die ungarische Pressfreiheit.

Wenn Euer Majestät die Frage an mich stellen würden, wie ich mir, in unmassgeblichster Weise, eine Sanierung dieser traurigen und gefährlichen Verhältnisse denke, so würde ich untertänigst glauben, dass ein Allerhöchstes Handschreiben an den ungarischen Minister-Präsidenten, in welchem der Befehl Euer Majestät diesen Treiben Einhalt zu tun und alle Leute gleich zu behandeln zum Ausdruck käme (und das veröffentlicht würde), das Wirksamste v/äre.

Dies würde gewiss grosses Aufsehen erregen und würde sicherlich dem zu erstrebenden Zwecke sehr dienlich sein und die Heilung dieser Zustände anbahnen.

Indem ich mich Euer Majestät zu Füßen lege, verharre ich in tiefster Ehrfurcht als

Euer Majestät
untertänigster Neffe
Franz

Schloss Blühnbach, 24. August, 1909.“

Vezető politikusaink közül ellenszenvé a koalíció élén állók ellen irányult igen élesen, akár 67-esek, akár 48-asok voltak. Wekerle, Apponyi, Andrássy és Kossuth Ferenc vörös posztó voltak előtte. De haragja a legélesebben mégis két férfiú ellen nyilvánult: *Justh* Gyula ellen, akit féltékenységével üldözött és *Tisza* István ellen — akitől félt.

A makacs, parancsoláshoz szokott férfiúnak gyűlöletével gyűlölte Ferenc Ferdinánd Tisza István grótot, aki-ben politikája legerősebb ellenfelét, legnagyobb ellenzójét látta. Ismerte ennek akadályt nem találó elszántságát, szívós következetességét, elveihez való hű kietartását és mert e tulajdonaiban a maga tulajdonságaira ismert, félt is befolyásától. Hogy e félelme milyen erős volt, mutatja

II. Vilmos császár előtt tett kijelentése 1914. júniusában Konopistban: „Ha Tisza elindul Bécsbe, már reszket az osztrák főváros, ha pedig megérkezik oda, — mindenki hasra esik.⁵⁰

A függetlenségi pártot üldözte, de nem tartott tőle, azt hitte, hogy a 67-es kormánypárt a koalíció után nem engedi többé hatalomra jutni. De Tisza hatalmon volt s ezért üldözte őt minden lehetséges módon. Amikor Tisza 1903 októberében *Körber* osztrák miniszterelnöknek a magyar belügyekbe való beavatkozását a magyar képviselőház nyílt ülésén igen erélyesen visszautasította, mondván, hogy osztrák kollégája fejtegetései csak *egy distinguished foreigner* dilettáns nyilatkozatai, a trónörökös tollat fogott és többek között ezeket írta Körbernek: „Ganz empört bin ich über die freche, ganz unqualifizierbare Weise, in der dieser Tisza von Euer Exzellenz gesprochen hat. *Das ist schon die grösste Potenz von Frechheit und Infamie.*⁵¹... Wahrlich, weiter kann es nicht mehr gehen, und ich kann mich und meinen gerechten, aber leider ohnmächtigen Zorn nur mit dem Sprichwort trösten: Der Krug geht so lang zum Wasser, bis er bricht. Nun, weiss der Himmel, was noch alles für Unglück geschehen werden und was *dieser Patent-Hochverräter* noch zum verderben der Monarchie durchsetzen werden, bis der so notwendige Krach endlich eintritt.“

II. Vilmos azonban — a trónörökössel ellentétben — Tiszában a monarchia legerősebb államférfiát látta. És miután azt tartotta, hogy a monarchia jövő boldogulása attól függ, kezében tartja-e a németiség Ausztriában, a magyarság pedig Magyarországon a politikai vezetést s ebben a felfogásában Tisza is osztozott: rendkívüli súlyt helyezett arra, hogy Tisza kormányon maradjon. A német császár teljesen osztotta Bismarcknak idevágó felfogását, aki Rudolf trónörökössel 1883-ban folytatott beszélgetésében már ezeket a mélyértelmű szavakat mon-

⁵⁰ *Die grosse Politik* der europäischen Kabinette, Nr. 15736 XXXIX, 365. lap.

⁵¹ Aláhúzás tőlem.

dotta, amelyeket a főherceg jelentésében feljegyzett: „Bismarck sagte, er ärgere sich oft über die Taktlosigkeit deutscher Professoren und Journale, die über die Unterdrückungen der Deutschen in Ungarn so viel jammern und doch sollten seine Landsleute im Reich glücklich sein, wenn es gelingt, den magyarischen Stamm und den ungarischen Staat zu stärken, denn in ihm kann man nur einen sicheren Bundesgenossen sehen.“⁵²

Ferenc Ferdinánd valahányszor a német császár Tiszáról beszélt neki, rendkívüli tartózkodással nyilatkozott. Ismerte a maga indulatos voltát és bizonyára kerülni óhajtotta az összeütközést ennél a kényes tárgynál, melyről olyan ellentétes volt a véleményük. Míg Vilmos császár a monarchia véderőjének súlyát a magyar ezredekben látta, s a magyarok megbízhatóságáról meg volt győződve, a trónörökös bennünket a Habsburg-ház szempontjából a legmegbízhatatlanabbaknak ítelt. Hiszen bizalmasai előtt olyan megjegyzéseket ejtett el, hogy „Ungarn müsse ein zweites Mal erobert werden“.

Vilmos császárt azonban nem befolyásolta Ferenc Ferdinánd tartózkodása és az utolsó időkben valahányszor találkozott a trónörökössel, mindig felhívta ennek figyelmét Tiszára. *Treutler* követ feljegyezte idevágó beszélgetésük lényegét, úgy azt, amelyet Miramareban a Hohenzollern jachton 1914 március végén, mind amelyet utolsó találkozásukkor ez év júniusában Konopistban folytattak. Egy alkalommal sem sikerült a császárnak meggyőzni szövetségesét Tiszáról alkotott véleménye helyességéről. Sőt, Konopistban Ferenc Ferdinánd már nyíltan kifejtette ellenszenvének okait és, *Treutler* szerint, a monarchia védőereje fejlődésének akadályait egyenesen Tisza számlájára írta.

Valóban, az örvény, mely a trónörököst Tizától elválasztotta, áthidalhatatlan volt, ahogy *Tschirschky* bécsi német nagykövet Jagow államtitkárnak Berlinbe jelentette.⁵³ És hozzátette: nézete szerint a trónörökös a ma-

⁵² *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (Politisches Archiv).

⁵³ *Grosse Politik*, XXXIX. 358. lap.

gyarokról és Tiszáról való felfogását sohasem fogja megváltoztatni és nem lesz tekintettel a németországi illetékes körök kétségeire.

Ferenc Ferdinánd tragikus életének és halálának egyik legszomorúbb vonása volt, hogy egyetlen országa, számos népeinek egyetlen egyike sem szerette igazán. Zárkózott, rideg, visszautasító modora, a népszerűséget megvető, a nyilvánosságot kerülő természete ellenszenvet, bizalmatlanságot ébresztett azokban, akik nem ismerték. Hirtelen haragja, indulatkitörései, környezetének nagyrésztét is elidegenítette magától. Azoknak a tömegeknek szívéhez, amelyekhez aránylag legközelebb állott: a tiroliakhoz, az ausztriaiakhoz sem tudott igazán közel-férkőzni, a bécsi polgárság és bürokrácia részben félt, részben sértődötten távortartotta magát tőle, mert érezte, tudta, hogy trónjának várományosa lenézi őt. A csehek, akikkel felesége révén érintkezett, meg voltak győződve, *hog*y — különösebb ok nélkül — sohasem fogja szabadságjogaikat visszaállítani. Az olaszok érezték lekicsinylését, a Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában élő szerbek halálosan gyűlöltek és meggyilkolták.

Idegenkedés és gyűlölet hulláma vette ekkép körül ezt a *magányos* embert, aki számtalan milliót számláló birodalmában családján és legszűkebb környezetén kívül alig mondhatott valakit hívének.

Hiába volt büszke, hiába vetette meg a közkedveltséget, hiába nézte le II. Vilmos népszerűség-hajszolását: nagy magánosságában fájdalmasan kellett éreznie magárahagyatottságát. Gyűlölet, közöny és szolgálai megalázkodás között még nagy trónok örökösének is szomorú az élete!

E magányos embernek pedig nagy tervek, birodalmakat rengető reformok izgatják az agyát. Erezi a sorsfordulás óráinak közeledését és tudja, hogyha ezekben az órákban nem képes megállani helyét, elvész minden, amit a Habsburgok évszázadok munkájával építettek. És

erezi a felelősség súlyát, amely vállaira nehezedik s amelyet az öreg uralkodó életének meghosszabbodásával, mind nehezebb elviselni. Szinte emberfeletti, amit így művel, hogy könnyítsen terhén, megindítsa a reformokat, átszervezze a hadsereget, megkezdhesse az ausztriai birodalom belső szerkezetének átalakítását.

Mindenütt tilalomfa mered elébe. És telnek, múlnak az évek. Ötven éves lesz. Férfiúi erejének javát elpazarolta. És nem tud a kormányrúdhoz érkező.

Vájjon nem merült-e fel néha magános óráiban Rudolf sápadt alakja, aki bár jóval fiatalabban, de ugyanígy gyöttrődhetett maga és Háza sorsa felett. Vájjon visszaemlékezett-e arra az estére, amikor nagy társaság előtt a jövőről beszélgetvén, Rudolf hirtelen rámutatott és ezt mondta: „Ne bennem keressétek jövő császárokat, a trónra ő fog kerülni“.

Milyen hirtelen forróság öntötte el akkor a jóslás hallatára fiatal szívét. Egy ismeretlen, alig remélt jövő képe tárult fel előtte, hogy hirtelen újra elmerüljön. De a jóslás valóra vált és ő húsz éve készül, hogy alkothasson, mint előtte az a másik. Húsz éve! Mások ez alatt beleírták nevüket a történelembe, győztek, vagy elbuktak. Mennyi ideje volt Napóleonnak, hogy meghódítsa a világot?

Ferenc Ferdinánd nagyot akart. Elébe akarta magát vetni a sorsnak, hogy utolsó percben megakadályozza öröke pusztulását. Amit elődei *nem mertek* megtenni: ő meg akarta kísérteni. Új formába akarta önteni bomlító országait; életet akart belevinni minden egyes népnek országába, hogy ezt az új, erősebb életet felhasználhassa császári keze vezette központi szervezetében.

De elgondolásának legnagyobb hibája az volt, hogy nem értette, nem értékelte való értéke szerint azt a történelmi fejlődésű Magyarországot, amelyet, ha darabokra szabdál, legerősebb erejétől fosztja meg önmagát. Nem értette meg, hogy egy kielégített magyarság nagyobb erő kölcsönözne birodalmának, mint egy leigázott magyarság.

Ferenc Ferdinándban forrnak, forronganak az eszmék. Még nincsenek végleg kiforrva. Indulata még harcol lelkében, józan eszével.

Így éri a halál. Vájjon nem bánt-e vele jótékonyan a sors, hogy a *nagy csalódás* nem bírt lecsapni rá, mely feltétlenül utoléri, ha, bár elkerülve a világháborút, reformjait népei visszautasítják, Magyarország elszakad tőle s a lazán összefüggő ausztriai tartományok felbomlanak. Vájjon nem kímélte-e meg a sors a legsúlyosabb lelki meghasonlástól, hogy nem kellett megélnie II. József példájára, hogy végre-valahára az életbe átültetett reformjai nem válnak be az életben.

TISZA KÁLMÁN ÉS A MAGYAR LIBERALIZMUS

„Tisza Kálmán olyan nagy volt,
amilyen nagy csak lehet valaki,
igazi nagyság nélkül,“

I.

Száguldó rendőrlovak patái csattognak a Dorottya-utca apróköves útján, hangos parancsszavak szólnak bele az abcugoló tömeg kiáltozásába. Két sovány szürkétől húzott ócska fiáker vágat a Lánchíd felé.

De a tömeg zúgására, kövek hullására hirtelen megtorpan a kocsi a megbokrosodott rendőrlovak között, a régi Wurm-udvar előtt, amelynek kapujában állunk, kis gimnazisták.

És pillantásunk rátéved a kocsiban ülő két férfiúra. Az egyik, aki a kocsi mélyébe húzódott, kiaszott aggastyán, akinek hosszú, hófehér haja ziláltan borul kétoldalt nagylencsájú pápaszemére. A másik, szép, barna fiatal férfiú, előrehajolva, összeszorított ajakkal, izmai-feszülten néz maga elé. Mintha szuggesztív erejével előre akarná lendíteni megakadt fogatukat.

A rend hirtelen helyreáll, a menet már el is tűnt szemeink előtt.

1889. januárját írtuk. *Tisza Kálmán* bukása meg volt pecsételve.

*

Nem ilyennek képzelte pályája alkonyát *Tisza Kálmán*, amikor negyven esztendővel előbb, hitének védelmében, a protestáns egyház önkormányzatát elkobozni

kívánó *Thun-féle* pátens tüzes ellenzőjeként lépett a közéletbe. Nem ilyennek képzelte pályája végső napjait akkor sem, amikor a vallásáért való bátor fellépése miatt nála házkutatást végző Bach-tisztviselőnek kérdésére: van-e lázító könyv a házában, — igen-nel felelt, átnyújtván a bámuló megyefőnököknek a pátens szövegét.

Ki tudná pontosan kibogozni a lelkek fejlődésének, pályák fordulásának titkos rugóit? Ki tudná lépésről-lépésre lenyomozni, hogyan lett az ifjú Tisza Kálmánból, a lelkes ellenzéki vezérférfiúból, akinek programja szinte azonos a 48-as pártéval: a 67-es politika „*generálisa*“, 15 esztendőn át a politikai élet és halál ura, Ferenc József jobbkeze, a 67-es kiegyezés fenntartója, amikor a Lajtán túl ennek a műnek minden gerendája már ropog és recseg.

A dolyfős önkényúrnak, a bihari adminisztrátornak: Tisza Lajosnak fia homlokegyenest ellenkező irányban indul el közpályáján, mint édesapja. Igaz, nem a politika viszi először az abszolutisztikus hatalom ellenzésére, hanem vallásához, annak szabadságához való ragaszkodása. De amint fölesküszik kálvinista híveinek, már benne is van a kuruc politika kellős közepében. Az Alföld levegője, Debrecen tradíciója, az ősi függetlenségi sereg, mely protestáns hitéért, nemzete szabadságáért küzd: megfogja és nem engedi el. Itt alakul ki tábora ennek a tartózkodó, dolyfősnek tartott, ridegnek mondott fiatalembernek, aki mindezen kevésbé vonzó tulajdona dacára központja lesz a vezért keresőknek. A nagybirtokos, az ősi Tisza-nemzetség nevét viselő, az apa tradíciójával oly bátran szakító ember, ha nem is talál mindjárt meleg barátokra, de hívekre igen, akik hajlandók követni, ha kitűzi zászlóját.

Amikor Debrecen 1861-ben képviselőjévé választja, már országos tekintélynek örvend. Andrássy Gyula gróffal szemben első alelnöknek teszik meg az országgyűlésen; Deák Ferenc kitünteti barátságával; a sors nagybátyja: Teleki László gróf öngyilkosságával az ellenzéki *határozati párt* élére szólítja. Felcsillog előtte a jövő. Nemzetének vezére lehet. Fiatalsága, neve, vagyona, mind elhívják erre.

Válaszútra ér, mint az elkövetkező másfél évtized alatt majd nem egyszer. Áthajoljon-e oda, ahol a kor legnagyobb magyar államférfia: Deák Ferenc áll és ennek oldalán alkossa meg az új Magyarország alapját, vagy álljon meg Tisza-menti programja mellett, amely szintén keresi a Habsburg-házzal való megbékélés útján az alkotmány helyreállítását, a parlamentáris felelős kormányzat behozatalát, de a megegyezést egy ősi jogait jobban átmentő Magyarországnak akarja biztosítani.

Tisza Kálmánál a *milieu* hatása győz. Rövid közéleti múltja lefogja, fogva tartja. Hitéért való küzdelmének emléke még túlfrissen, túlélénken él lelkében. A nemzet jogainak minél teljesebb helyreállításának vágya hajtja, sarkalja. Ügy érzi, hogy többet is el lehet érni, mint Deák higgadt tábora és ezt a *többet* ő akarja meghozni nemzetének.

Csodálatos játéka az emberi természetnek. Egy fantáziánélküli, szárazságra hajló, álmokat nem álmodó, rideg, zárkózott természet, a Kossuth Lajos programjával rokonpolitika élén. Egy érvényesülési vágytól duzzadó fiatal, aki mégis letér a hatalomhoz vezető legrövidebb útról és a többséggel szemben, az udvar ellenszenvét kihíva, megmarad a nemzeti álmokat kergető párt vezérségében. Mérsékletet hirdet programjában, de parlamenti beszédeiben, pártja taktikájában a legradikálisabb ellenzéki eszközöktől sem riad vissza. Napokig tartó obstrukció, agyonbeszélés, éles, kíméletlen személyes támadás a fegyvertárhoz tartozik. Túltesz a 48-asok hangján, szinte ugyanazt követelve, mint amazok. Azután egyszerre megtorpan, magába száll, önmagát óvatosságra inti, hogy a legközelebbi alkalommal újra belevesse magát a kíméletlen harcba.

Már 1861-ben a Deák Ferenc felirati javaslata feletti szavazásnál szeretné megbuktatni a „bölcsek politikáját“, de amikor látja, hogy ez már-már sikerül, kiküldi egy-néhány hívét a teremből, hogy saját programja: a *határozat* három szóval kisebbségben maradjon. Józan-sága győz most tábora fantáziáján. A guvernementális érzék, a lehetőség csillogó fénye, a kossuthi álmokon.

De a következő országgyűlésen, 1865-ben már megint megragadja az első kínálkozó alkalmat, hogy szabad folyást engedjen második énjének és szilaj szenvedéllyel támadjon a szembenülőkre.

Vele szemben pedig a haza nagyjai ülnek. *Deák Ferenc*, akinek vaslogikája minden ellenvetést szétzúz, akinek ezért tekintélye oly nagy, hogy jupiteri szemöldökei rándulására a többség megmozdul; *Andrássy Gyula*, akinek óriási rutinja, szelleme, világlátottsága a magyar országgyűlés tájékozatlan tagjait idegen összefüggések jelentőségére tanítja; *Eötvös József*, akinek állambölcselete nagyszerű tervek alapjait rakja le; *Lónyay Menyhért*, akinek szaktudása a megegyezés gazdasági útjait egyengeti. És mind az a sok tapasztalt, nagyműveltségű férfiú, aki a negyvenes évek műveltségét és egy viharos élet tapasztalását képes a haza sorsának mérlegébe dobni.

Ezzel szemben mit tud Tisza Kálmán nyújtani? Fialat tapasztalatlansága nem vetekedhet amazok életbölcseségével, hiányos műveltsége azok nagy, humanisztikus műveltségévei; jogi tudása, szónoki képessége azok tudásával, ékesszólásával. Szókincse csekély, mondatfűzése primitív, képzeletének nincsen szárnyalása. Hangja gyenge, a vihart nem állja. Híres vitázóképessége, „gyilkos mali-eiája“, ahogy kortársai jellemezték, papiroson egyáltalán nem hat. Csak néha állja meg egy-egy alkalommal a helyét, mint debatter, de itt is majd háttérbe szorul *Szilágyi Dezső* és *Ugrón Gábor* mögött.

Azt mondják, szellemi készségének, fizikai tulajdonainak az ellenfelekkel szemben való ez az alacsonyabbrendűsége tartotta távol a Deák-párttól, ahol akkor nem remélhetett vezetőszerepet. Ez rántotta volna mindig vissza, még a kiegyezés megkötése után is, a radikális ellenzéki álláspontra. Én azt hiszem, ennél mélyebb és kevésbé önző okai voltak arra, hogy megmaradt ekkor a *balközép* élén. Az Alföld világában élve, a színmagyar nép és annak képviselőit látva maga körül, nem maradhatott titok előtte, hogy a 67-es kiegyezkedés nem kell a magyar nemzet többségének, amely mindig támogatni fogja az ország jogainak tágítására törekvő politikát. Kossuth

Lajos és evangéliuma kiirthatlan gyökereket bocsátott le a magyarság lelkébe és mindenki kedves volt a nép előtt, aki kész volt *egy* lépéssel is közelebb hozni a valóságot az ő ideáljaihoz.

A kiegyezést két ember megegyezése csinálta. Ferenc Józsefé és Deák Ferencé. Andrassy sima diplomáciája, Lónyay közgazdasági készsége, Eötvös filozófiai alapvetése csak elősegítették e mű létrejöttét, de soha meg nem alkothatták volna. A mű betetőzéséhez ennek a két embernek erős elhatározása és megfellebbezhetetlen tekintélye kellett. A bécsi titkos levéltár feltárult aktái megmutatják Ferenc József és Deák döntő szerepét.

Amikor Königgraetz- után bekövetkezett a lélektani pillanat, hogy a porosztól megalázott császárnak támaszt kellett keresnie birodalma legegységesebb tényezőinél: a magyarságnál, Deák nagyszerű pszichológiával ekkor sem követelt többet nemzetének, mint amit az osztrák armádia veresége előtt kívánt, így magyarázván meg álláspontját hívei előtt: „A magánéletben sem használjátok fel valakinek a szerencsétlenségét arra, hogy helyzetét saját előnyötökre kizsákmányoljátok. És ne kössetek soha oly szerződést, amelyről biztosan tudjátok, hogy azt a szerződő felek meg nem tarthatja.”¹

Ezt a megegyezést az uralkodó abban a meggyőződésben fogadta el, hogy magáévá tette Andrassy okfejtését, aki a nemzet előtt, képviselői beszámolójában kijelentette, hogy mindkét szerződő fél kikötései csakis úgy teljesíthetők, „ha minden oldalról elismerik, hogy a monarchia alaptörvényei kérdésbe nem vonhatók”.

Ennek az „alaptörvénynek megváltozhatlanságát hirdették unos-untalan e mű szerzői, — talán Deák kivételével — bele akarván oltani ennek tudatát a közvéleménybe, hogy az kiirthatatlanul beleégjen a magyar koponyákba. De ez az olyan nehezen megalkotott mű a maga tekervényes, homályos és félreértések tömegére alkalmas adó szerkezetében valójában nem is volt az alkotmányos tényezők által szokásos módon megszerkesztett törvény.

¹ *Móricz Pál*: Politikai pártok küzdelmei I. 31. lap.

Wertheimer, idősb Andrássy Gyula életének krónikása érdekesen írja Falk Miksa, e kor tanújának nyomán: „Midőn a császár 1866 után elvileg késznek nyilatkozott a kiegyezésre, felhívta Andrássyt, hogy konkrét képet adjon arról, miként vélik rendezhetőnek Magyarországon a közös ügyeket. E megbízatás folytán Andrássy emlékiratot fogalmazott, amelyet Bécsbe vitt. Miután az uralkodó ezt két napig magánál tartotta, névaláírásával ellátva visszaadta Andrássynak. Örömtől eltelve sietett a gróf Pestre. Itt aztán Deák, Csengery és más magyar politikusok a korona által szentesített memorandum alapján ki akarták dolgozni a tulajdonképpeni kiegyezési törvényt. Ezt azonban Andrássy ellenezte. Így szólt barátaihoz: „Abból, amit a lovagias uralkodó már egyszer aláírt egyetlen i pontocskát sem fog többé eltagadni. De ha most egy lényegében ugyan egyező, de formában eltérő iratot fognának elébe terjeszteni, joggal mondhatná, hogy ez már egyéb, mint amit aláírásával jóváhagyott.“ Andrássy e szavakkal anélkül, hogy nyíltan kifejezné, a kiegyezés ellenfeleire céltzott... Meggyőzve a gróf érveitől. Deák és a többi jelenvoltak megelégedtek annyival, hogy a memorandum egyes bekezdéseit törvényparagrafusok alakjában ellátták folyószámmal és ez a munkálat került azután a 15-ös albizottság elé. Ezt a törvénytörzszakaszokba osztott emlékiratot fogadta el március 30-án a magyar parlament.“²

Ez a különös módon ekkép megalkotott és „alaptörvénynek“ minősített mű³ éppen azt nem bírta elérni, amit

² Monori-*Wertheimer* Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora I. 348—9. lap.

³ „Az a politikai folyamat, melyet kiegyezésnek nevezünk: a, i 1867: XII. tc.-kel, vagy bármely törvény megalkotásával nem volt lezárva, hanem ezzel csak bizonyos nyugvópontra jutott; ... formákba azt egyáltalában nem lehetett zární, legkevésbé olyan pongyolán szerkesztett, benső ellentmondásokban szenvedő formákba, amilyeneket ez a törvény létesített“. (*Apponyi*: Emlékiratai, I. 58. l.) — Az idősb *Chlumecky* így nyilatkozott e kérdésben: „Beust hat den Ausgleich ebensowenig, als ein Dauerndes angesehen, wie man früher die in rascher Folge sich jagenden Verfassungsänderungen nicht ernst genommen hatte. Ein Provisorium

titkos vágyaikban megalkotói elérni akartak vele, hogy a magyar *lelkeket* is meghódítsa. Deák nagyszerű feliratai és beszédei meggyőzni látszottak a felsőbb középosztály ezreit ugyan arról, hogy többet elérni az osztrák császártól nem lehet, de a nemzet zöme, a szabadságharcot végigküzdött nemzedéktől a serdülő ifjúságig jogfeladást és lemondást látott a 67-es kiegyezkedésben. Szépen mondja Pethő Sándor: „A múlt század utolsó harmadának nemzedéke nem azt látta meg a 67-ben, amit elért, hanem amit pillanatnyilag elérhetetlennek érzett“. És minél nyomatékosabban erősítették ennek az új rendnek hívei annak megváltozhatatlanságát, annál nagyobb ellenzéke támadt a magyar Lelkekben.

Ezt érezte, látta, tapasztalta *Tisza Kálmán* Bihar, Hajdú, Szabolcs földjén s a nagy magyar Alföld képviselőinek körében, a maga népe között. És bár a *lehetőségek politikáját* akarta csinálni, amely taktikát *egyik énje* sugallta neki, de ott állott mögötte *másik énje* is, aki ambícióját sarkalta és a nemzet vezérségére való elhivatottságára mutatott. Arra az elhivatottságra, amely az öreg bölcsek feje fölött meg fogja valósítani a nemzet álmait.

Ha az országgyűlés langyos légköre, az öregek óriási tekintély tisztelete óvatosságra, a hatalommal való megfélemlésre intette is őt itt a fővárosban, addig odalent, a magyar róna, az utca, a tömegek hangja, minden Kossuth szavait zúgta a fülébe, aki ezt írja Deáknak a kiegyezés előestéjén: „Politikád tengelye a körül forog, hogy el kell fogadni, ami kivihető, miután többet elérni nem lehet“. És hozzát teszi: „Nemzetnek lehet elnyomást túrníe, de jogai való sítása íránt semmi körülmények között nem szabad kétségbeesnie s azért, mert valamely jogát nyom-

mehr, das bei erster Gelegenheit über den Haufen zu werfen war. Darum wurden keinerlei bindenden Garantien für die wirtschaftlich politische Einheit, kein fester Schlüssel für die Beitragsleistung geschaffen. Nur ein *Dualismus auf Kündigung* wurde festgelegt, wobei Beust meinte, das die Krone es sein werde, die vom Kündigungsrecht Gebrauch machen werde, wann und wie es ihr genehm sei“. *Chlumecy*: Erzherzog Franz Ferdinand Wirken u. Wollen. 226-227. lap.

ban nem képes valósítania, nem szabad arról önként, örök időkre lemondani“. És befejezésül: „Ne vezesd hazánkat oly áldozatokra, melyek még a reménytől is megfosztanák. Tudom, hogy a Cassandrák szerepe hálátlan szerep. De fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt.“

Két világ lelke harcolt itt egymással, mint századokon át a magyar történelemben. Egyfelől a realisták, a viszonyokkal, az adottságokkal számolók, az álmokkal leszámolók: a *tények emberei*. Másfelől az örök harcosok, a jog, az alkotmány szerelmesei, vértanúi, az álmokat álmodók, a *reményések áldozatai*.

Előbbiekhez, a *gyakorlati élet embereihez* tartozott a kiegyezkedés korában a főúri és egyházi rend jelentékeny része. Amaz, mert végre áthidalva látta a dualizmussal azt az előtte természetellenesnek tűnő helyzetet, amely elválasztja egymástól a trónt és az arisztokráciát. A korona és a nemzet között kitört válság idején a főurak jelentős része visszavonult, nem állott a hazája ellen fegyvertfogó udvar mellé, de nem lelkesedett a trónfosztásért és a nemzet szabadságharcáért sem. Most örömmel vette tudomásul a megbékélést, megkereste régi helyét a trón mellett, amelyen már az alkotmányra felesküdtöt király ült. A főpapság pedig, mely mindig kész volt közvetíteni Bécs és Budapest között, boldogan üdvözölte a békét. Soraiban olyan férfiak foglaltak helyet, mint *Horváth Mihály*, akik a nemzet küzdelmében elől állottak. És ide tartozott azoknak száma is, akik a szabadságharc és abszolutizmus viszontagságaiban lelkiileg és anyagilag letörve, a hatalom védő és istápoló kezét keresték.

A másik táborhoz: az álmok álmodozóihoz, az *in-praktikusokhoz* tartozott a magyar vidék nemesi középosztályának jelentős, az idők folyamán lassan öntudatra ébredő része, a társadalom mindazon fejlődő rétegeivel, amelyek aránylag hozzá érezték magukat legközelebb. Idetartozott az alföldi városok magyar lakosságának többsége. Mindazok, akik tradíciójuk, vérmérsékletük, függetlenség-szeretetük hatása alatt *szívük szerint* mertek és tudtak választani. Ezek a nemzetnek milliói, bár

kívülmaradtak talán a szakkörű választási cenzuson,⁴ hangosan, vagy némán, de elítélték Deák művét és nem voltak hajlandók hozzá csatlakozni. Ezeknek a *logika* nem imponált, ha nem párosult *fantáziával*

Így vált későbbi évtizedeknek is tragikumává, hogy a magyar politikai élet alapjául olyan kötés szolgált, amelyet a nemzet *igazi többsége* nem vállalt, amelyet meg akart változtatni, legjobb esetben továbbfejleszteni. Így került a magyar politika tengelyébe újból a *közjogi kérdés*, hogy eluralkodjon minden más probléma fölött.

E két világ harca között hányódik, vívódik önmagával *Tisza Kálmán*, Már idestova tíz éve küzd a porondon, meghaladta a negyvenedik évet, az alkotások idejét, az ellenzékiesség meddő harcaiban leélte ifjúságát. Közelebb jutott-e eszméi megvalósulásához, bírt-e valamit is belevinni belőlük a Corpus Juris-ba?

Az ifjúból meglett férfivá, többszörös családapává vált ellenzéki vezér szétnéz maga körül. A Deák-párt korán kivénült, aggsági remegésben szenved. Az országgyűlés ülésein a kormánypárt soraiban sok olyan rokkant hazafi alussza jól kiérdemelt álmát, aki, ha hirtelen fölrezzentik, úgy képzelné, hogy a negyvenes évek diétáinak vitájára ébred.

De az ifjabbak sem találják helyüket, csak látszatéletet élnek a politikában. Nagy vezérüknek, Deáknak és első tábornokának presztízsből tudják csak fenntartani magukat. Igaz, e presztízis óriási és méltán megilleti a kiegyezés megalkotóit. Egy országot kellett berendezniük. Amire 48-ban nem volt idő és lehetőség, amit a kiegyezés igyekezett rendszerbe foglalni, azt mind tételes formákban kellett most intézményesíteni. A modern alkotmányos parlamentarizmust át kellett ültetni az életbe, a miniszteri felelősséget, a költségvetést, a törvénykezést, a közigazgatást, az adózást be kellett rendezni és bele-

⁴ Magyarországon ekkor a népesség 6.5 százaléka, Erdélyben 3.2 százaléka bírt választójoggal.

illeszteni a modern Magyarország kereteibe. Az abszolutizmus sorvasztó levegőjéből át kellett vezetni a nemzetet az új intézményekkel kormányozható új világba.

Hogy a Deák-párt mindezt teljesen nem tudta megoldani, annak személyes és tárgyi okai voltak. Előbbiek közül a legfontosabb: Deák előrehaladott kora és mindig passzivitásra hajlott természete. Az a nagy szellemi megterhelés, amelyet a hatvanas évek elejétől ki kellett fejtenie, egész meglévő energiáját igénybe vette. A hatalmas kráter befáradt az 1861-es, 1865-ös országgyűlések vitáiba és munkálataiba, azután a kiegyezés megalkotásába. De hozzájárult ehhez egy lélektani körülmény is. Deák érezte, látta, tudta, hogy a nemzet lelke mélyén nem tartja a megoldást véglegesnek s ha az előbb idézett *Chlumecky* szavai szerint a Lajtán túl is az egész művet a „felmondás fenntartásával“ kötött egységnek minősítették, úgy annak tartotta azt az ország közfelfogása is. És ha a hivatalos Magyarország észrevétlenül tova akart is siklani Kossuth levelein, a nemzet óriási többsége lelke titkos vágyai kifejezőinek minősítette azokat. Deák utolsó éveire árnyat borított ennek tudata.⁵

De a hiányos munkának és a Deák-párt esendőségének tárgyi oka is súlyosan esett a mérlegbe. A Deák-párt *nem mert* erőteljes programot adni, egyfelől, mert akkor Tisza pártjának: a balközépnek programját kellett volna kisajátítania, másfelől — s ez volt a nyomósabb ok — mert ezzel magát a kiegyezést ingatta volna meg alapjaiban. Ezt beismerte ezen irányzatnak egyik leghatalmasabb képviselője: *Beksics Gusztáv*, e kor történetírója: „A Deák-párt első alkotásait jellemzi a félmunka s a nehézségek megkerülése, de egyszersmind menti az egyoldalú közjogi irány s a dualizmusnak mindent absorbeáló védelme, a heves ellenzéki rombolással szemben“. És: „A Deák-párt képes volt a kiegyezés létesítésére, de nem volt elég erő benne a szenvedélyes ellenzékkel szem-

⁵ Amikor a későbbi időben egyik híve előtte a kormánypartot Deák-pártnak nevezte, dühösen szólt rá: „Az ördög a ti vezéretetek, nem én!“

ben a nagy és rendszeres reformok keresztülvitelére“. Ezt különben *Ghyczy Kálmán*, a balközép nagynevű vezére, majd a Deák-párt pénzügyminisztere, 1875-ben nyíltan beismerte, mondván, hogy míg „a kormánynak attól kellett félnie, hogy az ellenzék megingathatja a közjogi alapot, ... gyökeres reformtervekkel nem állhatott elő“.

Ezek a bajok és ezek a veszedelmek rágódtak a kormánypárt lelkén. Aláásták bátorságát, energiáját. Nem engedték nagyobb erőpróbára. De ezzel egyszersmind gyengítették a kiegyezést is. A nehezen megalkotott mű nem a fiatalság merész bátorságával lépett a közéletbe, de az öregség óvatos, sőt félfő bizonytalanságával. *Mindjárt legelsőbbben már védekezésre szorult*. Ennek a védekezés szükségének érzése vitte a „második garnitúra“ kevésbé lelkiismeretes politikusait — élükön Lónyayval — a hatalomnak még korrupció árán való megtartásához is. És ez a bizonytalanság törte meg a pártfegyelmet, terelte a párt tagjait a nagy célok helyett a magánérdek kielégítése felé. Ezért mondotta Deákról egyik kortársa: „Ő hőse volt egy kornak, mely békétlen, éhes és hitetlen“.⁸

Viszont, ha Tisza saját pártjára: a balközépre tekint, ott sem lát sok örvendetesét. Híveinek egy része megunta az ellenzékieskedést és *Ghyczy* vezetésével a kormánypártba lép, míg *Ugrón*, *Bartha Miklós* hatodmagukkal a függetlenségeikhez csatlakoznak. A bomlás szele fűjdogál mindenfelől. Barátai megkörmötyézik: nem látja-e, hogy az öreg Deák-párt nem tud vezért kitermelni és ha ő nem vállalkozik — beáll a káosz. A király is hivatja, ami mind megerősíti pártjabeli tanácsadói véleményét, hogy ő az idők embere, akire a nemzet várakozik, mert ő még *továbbépíthet* ott, ahol Deákék abbahagyták.

De *Tisza Kálmán* habozik. Két énje egyre tusázik

⁶ Túlzás a Tisza-párt egyik vezető politikusának és újságírójának: *Visy* Imrének a Deák-párttól írott jellemzése: „Soha párt züllöttebb, soha elemeiben meghasonlottabb, egymás iránt jobban gyűlölködőbb kormánypárt ez országban nem volt. Nagyobb bizalommal viseltetek politikai ellenfeleik, mint egymás iránt. (*Visy*: Tízestendő, 31., 32. 1.)

egymással. És ő nem tudja levérni, meggyőzni egyiket a másikkal.

Az egyik azt mondja neki: „Látod, mindig mondtam: eljön a te időd is, amikor megakad a 67-es szekér, csődöt mond a nagyok bölcsesége és ki kell gombolni a kabátot, hogy azután rendesen újra begombolhassuk.⁷ A kiegyezés recipéje nem vált be és most te következzel, hogy a nemzet vágyainak megfelelő kötést kössél a koronával.“

De a másik énje így beszél: „Ne hallgass az álmod kergetőire. Nézz szembe férfiasan a ténnyel, a valósággal. Az a megegyezés, amelyet a király kötött Deákkal, nem módosítható. Az uralkodóval elhitették, hogy ez egy kétoldalú szerződés, amelyet csak mindkét fél egybehangzó akaratával lehet megváltoztatni. És a király nem akar változást. Nézz át a Lajtán. Ott minden nagy porfelhőben kavargó. A nemzetiségek egymás haját tépik. A külpolitika ege mind borúsabb lesz. Csak nem képzeld, hogy az uralkodó az egyetlen fix ponthoz: a magyarokkal való megegyezéshez hozzá hagy nyúl. És mire vársz még? Negyvenöt éves leszel. Nem hallottál még arról, hogy ha államférfiú elszalasztja a kedvező alkalmat, amikor kezébe veheti a kormány gyeplőit, ez az alkalom sohasem tér többé vissza.“

Tisza két lelke tanácsán vívódik. 1874 márciusában a király audienciája után kész tárcát vállalni, de írásban leszögezi, hogy a közös ügyekben alkalomadtán helyesebb megoldásokat kell majd keresnie. Kísérti és nem hagyja nyugodni bihari programja, amely nem régen még magyar hadsereget, pénz- és kereskedelmi ügyei függetlenségét és a magyar diplomáciát követelte.

De 1875 februárjában már a realitások énje kerekedik felül benne és azt mondatja vele, hogy a „kiegyezés módosítása nem aktuális“. Különben is — teszi hozzá — csalódott, amikor azt hitte, hogy az ő és pártja politikája többségre jut, de az ország is csalódott, amikor azt remélte, hogy a többség az országot előre viszi. Ezért most elsősorban a *jelen* problémáit kell megoldani.

⁷ Deák híres mondása.

Ezzel véget ért Tisza politikai fejlődése, eljutott a meg nem változtatható hatvanhétig. A látszat kedvéért még itt-ott felmerül szavában a miniszterelnöki székéből is a régi ellenzéki szellem, mint amikor éppen az *önálló bank*, vagy utóbb már csak a közös jegybanknál bizonyos paritás kivívása érdekében sikraszállni látszik, de ez már csak álszeméremből való játék a részéről. A hatalom ezer karjával megfogja és nem ereszti el többé, míg meg nem fojtja.

II.

A hatalom édes és százszorosan édes, ha az ember elhivatottnak érzi magát, hogy igájába hajtsa. És mégis, ennek dacára le kellett élnie ifjúságát, amíg végre két kézzel megragadhatja. De nemcsak ez a hatalomravágyás bírta rá *Tisza Kálmánt*, hogy „bihari programját szögre akassza“. Az ország szekere kátyúba került. A Deák-pártban csalódott a nemzet. Tisza Kálmán azt hiszi, hogy becsülete szólítja a kormányra.

Az ellenzéki vezér, aki eddig *kívülről* nézte az országos ügyeket, most *bepillantást* nyer az ország kül- és belpolitikája legfontosabb kérdéseibe. Már pedig nagy a különbség, hogy a politikus *honnán* látja a dolgokat. Amikor Tisza másodszor jelenik meg uralkodója előtt, már nem viszi magával a Bittó miniszterelnöknek bejelentett memorandumot, amelyben ki akarta volna teregetni a király előtt a kiegyezés fejlesztéséről való elgondolását. A bécsi Burg különös hatással van a küszöbét átlépő politikusokra. Nem mintha Saulusból egyszerre Paulussá térítené őket, kurucból feltétlen labanccá. De kitágítja szemhatárukat, megvilágít összefüggéseket, amelyeket Biharországban talán sejtettek már, de való mélységükben még nem ismertek. Tisza Kálmán előtt is egyszerre feltárnak a világpolitika rejtelméi. Amit homályosan sejtített, most éles világításban lép eléje, hogy annak a nagyhatalomnak, amely csak az imént lett modern osztrák-magyar monarchia, olyan feladatai vannak Európában, amelyeket legerősebb részének: Magyarországnak

tisztelnie kell, ha *saját létét* meg akarja óvni. Amit a külügyminiszter: Andrássy Gyula gróf nyomatékosan megmagyarázott az akkor még húzódozó Tisza Kálmánnak döntő királyi kihallgatása előtt, hogy, ha az orosz veszedelemmel szemben megkívánunk állani, úgy konszolidált állapotokat kell teremteni Magyarországon: az egyszerre meggyőző érvvé izmosul a magyar politikus előtt. És amikor kocsija audienciára fordul az ódon császári palota boltíve alá, amint e percben déli harangszóra felhangzik a külső várudvaron az ünnepélyes őrségváltás dobpergése; amint végighalad az aransujtásos udvari emberek, a birodalom minden részéből kihallgatásra gyűlt magasrangú katonák, a hatalmak diplomatái között: egyszerre átérzi, hogy ő, az egyszerű, szürke képviselő, egy nagy birodalom sorsáért van most hivatva felelősséget vállalni.

Ez pedig nagy szó olyan ember előtt, mint Tisza Kálmán, akit ifjúkorában nem lehet lelkiismeretlenséggel vádolni, aki hónapokig, évekig küzd magával, míg döntő elhatározásra jut.

Most végre döntött. Feladja lényegében programját, bár ezt — nem ismeri be nyíltan.

Annál nagyobb eréllyel lát a maga hatalmi berendezkedéséhez, uralkodásának biztosításához. Ennek pedig első feltétele a Deák-pártnak s az ő balközépi pártjának egybeolvadásából létrejött *szabadelvűpártnak* a maga képére való kiformalása. Okult a Deák-párt példáján, mely nagyszerű vezérkara dacára sohasem tudott egységesen fellépni, akaratát erőteljesen érvényesíteni. Tisza mint belügyminiszter, félretolja miniszterelnökét, Wenckheimot a képviselőválasztások előestéjén, úgyhogy ennek fogalma sincs a jelölésekről és a maga embereit, a tegnapi balközépieket jelentékeny számban hozza be a Házba. A mindig rideg, zárkózott, barátkozásra nem igen hajló ember most, kezében a hatalommal, zsarnokká válik. Mögötte a jelentékeny többséggel még részletes programra sem érdemesíti az országgyűlést, miniszterelnöki bemutatkozásában néhány mondatra szorítkozván,

kijelenti, hogy „itt egyedül személycsere történt a minisztériumot illetőleg“.

De volt egy programpontja, amelyet nem hirdetett nyíltan: hogy mindenképpen meg kell óvni az összhangot a nemzet és királya között. Amikor kétségtelenül nehéz lelkitusák után végül is átadta magát „*praktikus énje*“ vezetésének, elhatározta, hogy ezt a programot egész kormányzása idején fenntartja. És ez maradt vezérszólama bukásáig. Nem törekedett életbevágó reformokra; kerülte a válságot felidéző törvényterveket; békességet akart s e békességben akarta, a maga módján, konszolidálni az országot. Egész politikai gondolkodását, törekvését, céljait világosan megmutatják szavai, amelyeket tízéves miniszterelnökségének jubileuma alkalmából 1885-ben ejtett, válaszul az üdvözlő beszédre: „A nemzetnek olykor-olykor szüksége van a minden számítást félretevő nagymérvű, általános lelkesedésre, — mondotta — s ily percben lánglelkű férfiak szükségesek a nemzet vezetésére. De az általános lelkesedés percei rövidek, még ha sikerre vezetnek is, rövid tehát a vezérek szereplése is ... De van azután korszak, midőn a különben életerővel bíró és élni akaró nemzet érzi azt, hogy feladata a bajokat orvosolni, feladata nem rohamosan haladni, nem szemkápráztató dolgokat művelni, de homokszemre hqmokszemet, téglára téglát hordva felépíteni az állam épületét. És én azt hiszem, hogy azon időpontban, midőn királyom és nemzetem többségének bizalma a kormányra hívott, egy ily korszak volt hazánkra, nemzetünkre nézve.“

Andrássy „nagy minisztériumának“ kormányralépésével 1867-ben mindenki a felvirágozás, az erőgyarapodás korszakát várta. Az abszolutizmus lelket megbénító, szellemi és gazdasági haladást tiltó kora után a föllendülés, a gyors kivirágzás idejét óhajtották. Ha már közjogi kérdésekben a lemondás útjára kellett lépni, — mondták még a kiegyezéssel megbarátkozók is — legalább a többi téren lássa hasznát az ország ennek az új helyzetnek. A 67-es alap híveinek e lemondással vegyes reménykedését látta Tisza s ezért magyarázta, hogy az alkotásuk első feltétele a *nyugodt légkör* megteremtése. Ezért han-

goztatta ő és vezérkara a közjogi kérdések napirendről való levételének és a belpolitikai problémák homloktérbe állításának szükségét. De programot a belső politikában ő sem adott, mert — hasonlóan az elmúlt Deák-párthoz — félt attól, hogy ellenzéke nyomban túllicitálná, de mert maga sem volt tisztában önmagával, hogy úgy közgazgatási, mint gazdasági kérdésekben a nagy elvi ellentétek közül melyiket válassza.⁸ Ez volt különben később a szabadelvűpártnak és utódjának: a nemzeti munkapártnak felfogása is, nem adtak átfogó programot, hogy ahhoz le ne szögezhessék őket.

Tiszának, „a generálisnak“, ahogy kormányzása alatt utóbb nevezték, nem esett nehezebbre ezt az elvet pártjában érvényesíteni. Ez a nagy guvernementális párt már másképp jön létre, szinte más erkölcsi alapon épül fel, mint Deák pártja az 1861., 1865. és a kiegyezéssel országgyűlésen. Ez a párt, amely javarészeiben Tisza balközépi embereiből kerül ki, parlamentáris működését már elv-feladással kezdi meg. Ha Deák pártjában, legalább eleinte, a szemérem által is parancsolt elvhűség kitartásra buzdította még az újonnan jötteket is, Tisza saját képére összealkotott szabadelvű pártjában a vezér utilitárius világlátásának mindjárt, legelsőbbben könnyen követőkre talál. A párt önző lesz és gyakorlatias, mert vezére nem tud ideálokat állítani követői elé.

Ingotag alapra nem lehet maradandót építeni. Tisza érezte, tudta, hogy a 67-es alap ingotag. Ha azt akarnók hinni, hogy ez nem volt meggyőződése, akkor egész előbbi ellenzéki szereplését rosszhiszeműnek kellene bélyegezni.

De az ellenzéki Tisza még jóhiszemű volt. Ő kitapintotta a nemzet igazi lelkiségét, érzéseit, gondolkodását. Ő tudta, amikor a kiegyezést megformulázó bizottságokban szembeszállt Deákékkal, hogy a nemzet az ő akkori felfogását vallja. Csak amikor kormányra lépett, akarta az „okosság szavával“ elhallgattatni az igazság szavát.

Hazája érdekében — mondotta — lemondott ábránd-

⁸ Lásd *Emlékirataim* I. kötet, 65. lap, jegyzet.

jairól.⁹ A nemzet téglahordója akart lenni, hogy a békés munka eredményeivel megbarátkoztassa népét a kiegyezéssel. De sikerült-e ez neki?

Kormányzásának ideje alatt, tizenöt hosszú évig — mily végtelennek tűnik ma ez az idő! — a béke áldásait élvezték. Arányban álltak-e ezzel a „béke kormányának“ alkotásai?

Deák egyházpolitikai reformjaihoz hosszú évekig nem mertek nyúlni, Szapáry közigazgatási javaslata csírájában maradt. Az ország pénzügyi helyzete egy, a liberális párthoz nem tartozott beamter: Wekerle Sándor eljöveteleig, rövidebb megszakítással, végtelenül válságos volt; az ország vasúti és gazdasági politikája egy másik, politikán kívül álló tisztviselő: Baross Gábor fellépéséig teljesen elhanyagolt tér maradt.

Ekkép, amivel Tisza be akarta tetézni közéleti művét: a hatvanhét megerősítését és állandósítását, azt éppen ellenkezőleg megrendítette hamis liberalizmusával, önkényes kormányzásával, az egészséges parlamenti váltogazdaságnak kicsinyes taktikázással való kijátszásával. A. közélet zsarnokává vált, aki nem tudta ráütni a magyar életre egy kiváltságos lélek színes bélyegét, hogy magasabb eszmények felé ragadja, hanem lerántotta a maga szürke köznapiságába, ahonnan ő alatta nem volt erkölcsi felemelkedés.

Tisza Kálmánnak és szabadelvű pártjának alapvető hibája volt, hogy a maga és pártja egyeduralmát minden rendelkezésre álló eszközzel állandósítani törekedett. Nem akarta megérteni, hogy minden parlamentarizmus életképességének előfeltétele a pártok egészséges váltogazdaságának lehetősége. Ahogy *Szilágyi Dezső* mondotta: „az egypártiság, a mindenáron való kormánypártiság következménye, ha a szabad és bátor diskusszióknak ösztöne és ereje kihal s a kötelességérzet meggyengülésének, kényelmes belenyugvásnak és politikai elbátortalanodásnak ad helyet“.

⁹ Hová lett az a Tisza, aki ezt mondotta: „A kard, mely kezében van, eltörhet, de nem hajolhat meg“. (*Móricz Pál: A magyar országos pártok küzdelmei*, I. 11. lap.)

És itt nem áll meg az a felületes és alaptalan kifogás, hogy a magyar pártokat *közjogi ellentétek* választván el egymástól, az ellenzék nem válthatta fel a hatalmon levő pártot. Tisza Kálmán kormányralépése óta bukásáig mindig volt a magyar képviselőházban olyan 67-es alapon álló s így posszibilis ellenzék, kezdve Sennyey konzervatív pártján, Apponyi mérsékelt ellenzékéig és nemzeti pártjáig, amely alkalmas lehetett volna arra, hogy felváltsa a szabadelvűpártot. Hiszen ezeknek a pártoknak közjogi követelései nem törték át a Deák kiegyezésének kereteit s midőn a válság fenyegetővé vált, javarészüket maga a szabadelvű párt magáévá is tette a kilences bizottságban. De Tisza Kálmán kormányzása utolsó szakáig még tüzzel-vassal üldözte az összes 67-es ellenzéki alakulatokat és befolyása gyengülésével, bukása előtt még arra is készen volt, hogy legádázabb politikai ellenfelét: Szilágyi Dezsőt bevegye a kormányába, csakhogy magát az ellenzéki pártot ne engedje hatalomra.¹⁰

Az az elkeseredett és elkeserítő, személyessé torzult harc, amelyet Tisza és hívei első időben *Csernátony* tollával mindenki ellen folytattak,¹¹ aki a koronánál is posszibilissé válhatott volna, elmérgesítette a közéleti levegőt és azokat, akiket a kormányelnöknek utódaiul kellett volna nevelni, kibékíthetetlen ellenfeleivé tette. így küzdött ellene *Apponyi, Szilágyi, Horánszky, Horváth Lajos, Hódossy, Beöthy Ákos* és számtalan nagy értéke a magyarságnak, meddőségre kárhoztatva java férfikorában. És így idegenítette el lassan-lassan a nemzeti társadalom még deáki híveit is a Tisza-féle 67-es politikától, mely

¹⁰ *Szilágyi* meg is fizetett neki, mert egyik bizalmasa: *Torma Miklós* képviselő szerint Szilágyit bízták meg a király, hogy kérje be kormányelnöke lemondását. És amikor *Torma* megkérdezte Szilágyit, hogyan fogadta Tisza e hírt, Szilágyi cinikusan csak ennyit válaszolt: „Hát, sirva fakadt!”

¹¹ *Apponyit* semmi szín alatt sem akarták másodszer beengedni a képviselőházba, úgyhogy *Bobrón*, egy szintizsita tót kerületben kényszerült végül is fellépni, ahol gróf *Zichy Edmund* a *Thurzók* árvái uradalmában választotta meg. *Apponyinak*, aki nem tudott tótul, kalapjába rejtett írásból kellett tótnyelven programbeszédet mondani.

Tisza Kálmán vezetésével mindent *megkövesített* maga körül, kiirtván — ahol tehette — az egészséges fejlődés csíráit is.

Találón jegyezte fel *Apponyi* Emlékirataiban:¹² „Ha Tisza Kálmán, mint azt a közvélemény várta, a nemzeti élet hiányzó szerveit, különösen a magyar véderőt, az 1867: XII. te. keretein belül iparkodik megszervezni, és ezzel a fájó hiányosságot megszünteti, akkor elérhette volna a közjogi kérdés domináló helyzetének megszüntetését és akkor a politikai morál szempontjából is kifogástalanabb lett volna eljárása. De nem ezt tette, hanem épp ő alatta csontosodott meg a 67-es politika azzá a merev konzervativizmussá, amely — mint jó forrásból tudom — messze állott Deák gondolatvilágától. A forma megmaradt, sőt valóságos betűkultusszá lett.“

De Tisza Kálmán eme téves belső politikáján kívül a lajtántúli viszonyok is elősegítették Deák kiegyezésének gyengülését Magyarországon. Az az egyik pillér, amelyre a haza bölcse és Andrássy a kiegyezést felépítették: az ausztriai németiség nem bizonyult oly szilárdnak, mint hatvanhét megalkotói a liberalizmus mindent megbékítő illúziójában, hitték. Az ausztriai nemzetiségek megtörték a németek befolyását és az alkotmányos Magyarországgal szemben, mint másik fél, nem állott már az alkotmányos Ausztria. E kérdésben a hazája határain túl nem látó Tisza Kálmán nem értette meg, hogy ha már csakis az osztrák alkotmány megengedte abszolutisztikus 14. §-a alapján lehet együttműködni Ausztriával, annál inkább arra kell törekedni idehaza, hogy egy egészséges parlamentarizmus tartsa vállain az egyensúlya megbillenésétől féltett kiegyezést. Ehelyett ő, hívei és a rövidlátó pamfletisták, sőt nem egy történetírójuk büszkén hivatkoztak arra, hogy az ausztriai züllött parlamenti és pártviszonyokkal ellentétben Magyarországon Tisza rendületlenül a kezében tartja a kormányzatot.

Valójában azonban Tisza Kálmán hatalmának látszólagos szilárdsága dacára folyton gyengült a 67-es mű.

¹² I., 712. lap.

A nemzet ébren volt és olvasott a jelekből. A független emberek látták, milyen eszközökkel képes csak a kiegyezés pártja fenntartani a maga hatalmát, milyen választójoggal, milyen egyenlőtlen kerületi beosztással, milyen hivatalos nyomással és pénzáldozattal képes csak többséget toborozni magának. „Könnyű az Alföld anyagilag független népének függetlenséginek lenni“ — sóhajtott egy felvidéki politikus, aki érezte a minden oldalról ránehezkedő nyomást, de akinek nem volt elég ereje, hogy ellenállhasson. És a földi javakkal jobban ellátott, függetlenségi meggyőződésében jobban megállni tudó magyar látta, hogy a színmagyar vidék mind ellenzéki, sőt 48-as követet választ.

Ez a 48-as szellem élt és hatott. Vezérei hátrább maradhettek szellemileg és taktikai készségben, műveltségben és felkészültségben a 67-es ellenzék vezető férfiainál, de az *eszme*, amelyet képviseltek, örökifjan éreztette befolyását. Nincs öntudatos, nemzetté forrott nép, amely a XIX. században ne törekednék a teljes szabadságra. Ezért talán túlságosan *egy ember* — bár a legnagyobbak egyikének — erejére, az érzelmekre, a szív szavára alapítja *Szekfű Gyula*, a Három Nemzedékről írott érdemes munkájában ama felfogását, hogy Kossuth varázslatos alakja a számkivetés aranyba boruló felhőjén keresztül babonázta meg a magyar róna lakóit és forrasztotta össze a 48-cal. Valójában azonban a függetlenség ősi vágya tartotta meg a magyarság zömét a 48 mellett, mely nélkül nem érezte az életét teljesnek, bár ha — amint Szekfű helyesen állapítja meg — ködös felfogása erről nem fedte talán teljesen Kossuthnak fegyveres forradalom útján megvalósítani óhajtott 49-es eszményeit.

A magyar nép látszólag megnyugodott a Habsburgok uralkodásában, ezért is a 67 utáni idők függetlenségi képviselői Irányi vezetése alatt sohasem gondoltak a 49-es debreceni trónvesztés végrehajtásának követelésére. De vágyódtak, mint végső cél, a nemzeti hadsereg, a gazdasági téren való teljes szabad rendelkezés, a perszonál unióban velünk élő királyság után. És ez a vágyakozás olyan erős volt, olyan szívós és kiirthatatlan, hogy nem

engedte soha, hogy a kiegyezés népszerűvé váljék. Ennek tulajdonítható, hogy Tisza és rendszere csak a magyar tömegeket is kizáró választói joggal, megtévezve azt a legteljesebb választási korrupcióval, tudta hatalmát évtizedeken át fenntartani.

De ennek a kiirthatatlan érzésnek, gondolkodásnak tudható be a magyar politikai élet legértékesebb férfiainak *politikai átalakulása is, — 48 felé*. Apponyi lelki vívódása, hosszú, a mélyebben nem látók szemében tekervényesnek tetsző útja, míg el nem ért az *alvó jogokon át* a 48-as pártba: fájdalmas-szépen világítja meg ezt. És az ifjabb Andrassy Gyulának különben is Széchenyi-szerű, tépelődésre hajló természete, önmarcangoló, néma, véres, de kifelé vértelennek látszó tusája, amíg el nem jutott a 67 fejlesztését, a 9-es bizottság programját túlhaladó katonai vívmányokat követelő álláspontjáig, felfigyeltették a nemzetnek azon rétegeit is, amelyek temperamentumuknál, 67 óta nyert neveltetésüknél, hivatali állásuknál, vagy családi tradíciójuknál fogva eddig kitarítottak a kiegyezés mellett.

Mind szélesebben gyűrűzött el ekképpen *a reform, a kibővítés, a fejlődés szükségének érzése*. És rabul ejtette a nemzetet, amely látta, hogy a mozgalom élén ott halad annak az Andrassy-nak fia, aki a nagy mű atyja volt. Az idő, az élet bizonyította be, amit a közjog híres profeszszora, *Lechner Ágost* hirdetett nekünk is az egyetemen, hogy a magyar nemzet nem ismer örökérvényű „alaptörvényt“, „mert az összeférhetetlen az emberi természettel, a szabad nemzetek jellemével és a magyar alkotmánnyal! ”.

A 48-as politikai ellenzék létjogosultságát belátja 1905-ben a liberális pártnak még olyan évtizedes kimagasló alakja, mint *Beksics Gusztáv* is, aki A Szabadélvűpárt Történetében ezt mondja: „Mindenesetre, amíg Magyarországnak nincsenek föltétlenül érvényesíthető garanciális intézményei az iránt, hogy alkotmányát Bécs felől semmi veszély nem fenyegetheti, addig a *közjog* mindig erős alkateleme lesz a magyar politikának s többé-kevésbé *irányítója a pártalakulásnak*. A közjogi harcok bizonyára

sokat ártottak az országnak, habár alig tagadható, hogy szükségés rossz voltak¹³.

És egy másik helyen: „Századokon át vak volt az osztrák politika. Kárt okozott Magyarországnak és a Monarchiának. A magyar politikát ferde helyzetbe sodorta. *Közjogi védelemre kényszerítette és nem nemzetgazdasági s kulturái erőnek kibontására.* Hol volnánk, ha ezek az erők századok óta működnének¹⁴.”

Megérdemeltük volna-e, hogy megőrizzük csak ennyire is államiságunkat a körülöttünk élő ellenséges erők közepette, a germán és szláv világ választóvonalában, ha lemondunk 67-ben minden jogunkról, minden aspirációnkról? Megérdemeltük volna-e egy jobb, egy teljesebb államiság reményét a jövőben, ha szegre akasztja mindenki azokat a jogokat, amelyekről a Habsburg-házzal szemben a magyar nemzet története folyamán sohasem mondott le, semmiféle békekötésben, semmiféle kiegyezésben. *És ha nem lett volna az abszolutizmus után is egy 48-as párt, amely ezzel a jogfenntartással él: nem kellett volna-e, messzebbnéző okból, a szabadelvűpártnak kívánni, hogy ilyen párt alakuljon és éljen a nemzetnek élő lelkiismereteként, hogy biztassa, sarkalja jogaink teljességének kivívására.*¹⁵

Más, boldogabb nemzetek haladókra és maradókra oszlottak politikai pártaikban, akár toryknek és whigeknek, akár konzervatívoknak és liberálisoknak nevezték magukat.¹⁶ Minket különös helyzetünk arra *kény szerit ett*, hogy a 67-tel szemben a 48 elvét életben tartsuk. Ahogy *Apponyi* mondja: „Azért maradtak meg a közjogi párta-keretek, mert ameddig egy nemzet létalapjai nincsenek a nemzeti élet törvényei szerint kiépítve, közjogi pártaok fognak létezni és közjogi kérdések fognak a pártaalakulások alapjául szolgálai, bármennyit siránkozzanak is előlött a bölcsek: a nemzetek biológiai törvényeit nem

¹³ I. m. 32. lap.

¹⁴ Mátyás király birodalma és Magyarország jövője, 242. 1.

¹⁵ Ezt *Széli Kálmán* egyik rátóti látogatásom alkalmából nyomatékosan hangoztatta.

¹⁶ L. *Beck Lajos* 48 és 67. Politikai tanulmány. 1910.

lehet sem erőszakkal, sem okoskodással hatályon kívül helyezni¹⁷.

Tisza Kálmán még harcol, szinte egymaga az egész világ ellen. De már erezi, hogy ereje gyengül, mert a világ megváltozott körülötte. Ügy áll ott, szürke, törékeny aggastyán, a mögötte hullámzó indulatok, vágyak között, mint a régi életből itt maradt bálvány, amelynek imádói már elpusztultak, vagy idegen bálványok előtt hajlonganak. Finom füle a suttogó hangokból, itt-ott ellesett szavakból megérti, hogy most már nem csupán ellenfelei ádáz haragja üldözi, hanem, hogy az egész országban, híveiben, a perifériákat megülő bizalmi férfiakban valami lelki változás megy végbe, amelyen ő már nem tud úrrá lenni.

Az ország ráunt a tizenöt esztendő zsarnokságra. Még nem a szabadelvű rendszert akarja ledönteni, megelégszik a Tisza-rezsim bukásával. Változást akár. Ahogy a 70-es években új életet, friss reformokat remélt Tiszától, a bal-közép vezérétől, most fiatalabb, elhasználatlanabb erőket kíván a kormányába, ha lehet, parlamenti békességet és erőteljesebb előhaladást a liberális reformok terén. Werkerle Sándor, Szilágyi Dezső és Baross Gábor a kormányban biztató előjeleknek mutatkoznak, de az öreg, megtépett zászló, a Tisza Kálmán neve, egyénisége, csak bajkeverőnek, békesség akadályának tűnik még pártja tagjai előtt is.

Ezért kell elbukni most Tisza Kálmánnak. Mert az ezerszájú szörny, a politika örök éhségében felfalja legjobb híveit. Hűséges szolgája ott esik el a 67 védelmében, amelyre 1875-ben felesküdt. A véderőjavaslat viharai megadták az öreg generálisnak a kegyelemdőfést. Amikor az utca is fellázadt és az eunuchok a közáportól félve, magárahagyták vezérüket, nem akadt fián kívül, sokszáz kegyence közül egyetlen híve sem, aki testével fedte volna miniszterelnökének kiaszott, elaggott testét.

¹⁷ L. Apponyi i. m. I. 35. 1,

Első énjének, az álmok, a nemzeti vágyak, a remény-
ségek géniusza, talán ejtett egy könnyet elveszett gyer-
meke fölött.

III.

Egy jeles magyar író ezt írja a liberális rezsimről:
„A kiegyezés és a millennium közti idő állítólag az elsza-
lasztott alkalmak, az öncsalás, képmutatás és belső vérzés
kora: kiöregedett szemtanúi is így beszélnek róla“.¹⁸

E bíráló túl szigorú. Mint legtöbb korszak politikai
életében, ebben is a fent vázolt hibák és eltévelyedések
jelentős eredményekkel váltakoznak. Amit Deák vénjei
álmaikból, vágyaikból nem tudtak megvalósítani, — igaz
— Tisza Kálmán és társai *nem is akartak* valóságra vál-
tani. Ezért azonban a liberalizmust vádolni hiba volna.

A liberalizmus az akkor uralkodó korszellem diadal-
mas megnyilatkozása volt, hibákkal és nagy erényekkel.
Ahogy *Hegedűs Lóránt* egyszer mondta: „A szabad-
éi vüség minden egzisztencia számára lehetővé akarta tenni,
hogy egyéni erejéből gazdaságilag és politikailag felemel-
kedhessek“.¹⁹

A felemelkedés utáni vágya a liberalizmust virágkora
elején szinte szocialista mázzal vonja be. A világot akarja
megváltani s evangéliumának szavait a forradalmak szó-
tárából veszi. De ami *nálunk* erőre segíti, az az emberi
szabadság eszméinek érvényesítésére való törekvésében
található meg. Nemcsak humanitárius igéi vonzzák a múlt
század negyvenes éveinek magyar gondolkodóit és poli-
tikusait, hanem *nemzeti* eszményeink iránti megértése,
nemzeti *szabadságtörekvéseink* támogatása. Így válik
Magyarországon a nemzetközi gondolatból nemzeti esz-
ményé a szabadelvűség.

Letöri az abszolutizmust és kezébe veszi az állam
politikai és gazdasági újjászervezését. A rendi állam helyé-

¹³ Cs. *Szabó László*: *Haza és Nagyvilág*, 117. 1.

¹⁴ És *Concha*, akit nem lehet lázas újtónak bélyegezni, ezt
mondja róla: „Ez szülte 48-ban újkori társadalmunkat, a jobbágy-
ság felszabadítását, a polgári házasságot“.

ben kiépíti a jogállamot. A 48-as és 67-es idők nemzedéke azért liberális, mert az egyértelmű a magyar nemzeti politikával. Amit 48 liberális törvényhozása megalkotott: a törvény előtti egyenlőség, a magán- és büntetőjog reformja, a jobbagyság felszabadítása, a közteherviselés, a gazdasági kötöttség megszüntetése, — mind *nemzeti politika* is volt.

Ez a nemzeti politikával együtt a liberalizmus a *függetlenség* vágyának is kifejezője lesz.

A liberalizmus az *egész* nemzet törekvéseit tükrözi vissza. Csak a megcsontosodott konzervatívok zárkóznak el tanítása elől. És a kevés radikális találja elveit kevésnek. A liberalizmus apostolai azt hiszik, hogy a kor eme irányítóeszméje *mindnyájuk* kincsévé válik.

A 48-i nemesség még ebben az ideális felfogásban él. A 67-es mű ama megalkotói, akik mint Deák és Eötvös, ott állottak a 48-as Magyarország bölcsőjénél is, azt remélték, hogy az *egész* nemzetet ajándékozták meg a szabadelvűség áldásaival. Egy mindenkit összefogó Programm körvonalait látták kibontakozni, amely szerencsésen össze tudja majd egyeztetni felfogásukat Széchenyinek a magyarság szellemi, erkölcsi és anyagi felemelkedésére irányuló felfogásával. A liberalizmust pajzsra emelő magyar nemesség ideális világszemlélete hitt e tanításnak az egész nemzetre kiható, boldogító erejében.

De a 67 utáni fejlődés megcáfolta e fölfogást. Az Eötvösök álmaiból, úgy mint az egész világon, nálunk is — utilitárius valóság lett. A gazdasági érdekek letiporták a szellemieket. És e behatásnak lassan behódolt a magyar nemesi középosztálynak az a jelentékeny része, amely a kiegyezés híveként a hatalom osztályosa volt. Így a szabadelvűségnek, amely szabaddá tette az egyéni akaratot, nem volt elég ereje, hogy ezt a *nagy közösség* szolgálatában megtartsa.²⁰ Az altruizmus helyébe, mely a

²⁰ *Concha* mondja: „A liberális elv, az eszmény határai között oly közrendet kíván, amely az egyénnek az uralkodó eszmény, a közrend sérelme nélkül az emberi élet kijelölt körében teljes uralmat, teljes egyéni szabadságot enged“. És: „A liberális elv elfajulása abban áll, hogy az egyéneket összekötő állami intézményeket,

liberalizmust csiráiból kifejlesztette, önző szellem vonul be és a materializmust segíti túlsúlyba. Nincs többé szó a szocializmussal rokonnak tűnő eszményekről, helyükbe a kapitalista világnézet különbségeket mindjobban kidomborító ereje lép. Az egyén, az ő szabad érvényesülési lehetőségeit mindteljesebben kihasználja a maga céljaira. így az álmódosók által az állam egész társadalma számára kivívni vélt gazdasági szabadság az erőviszonyok folytán főképp a középosztálynak gyümölcsöződik. A politikai szabadságot pedig a nálunk is lassan erőre kapó polgári középosztály s ebben a munkában hozzá szívesen csatlakozó történelmi osztályok s az ezekre támaszkodó kormányhatalom zsákmányolják ki.

A liberalizmusnak így egyoldalúvá vált politikája ellenzékre talál, mert *egyetlen* társadalmi osztálynak támogatása a többi feltörekvő osztály támadását váltja ki. Ekképpen lassan két tűz közé szorul, a régi ellenség: a konzervativizmus és az új: a szocializmus támadása közé. Elveszti ifjúi *hódító* erejét és elkésvé maga is konzerválni igyekszik pozícióját.

Minálunk is *Tisza Kálmán* és utódai utánozták a többi, „liberális“ politikát követő országok vezető államférfiainak példáját s ezzel ők is a liberalizmus meghamisítóivá váltak. Lassan, szinte észrevétlenül, becsempészték az *állam omnipotenciáját* az egyes szabad érvényesülése helyébe. És minél erősebb lett ez az állami mindenhatóság, annál jobban gyengültek a társadalomnak még önállóságát megtartott erői. Az állam és a megmételvezett társadalmi rétegek egymásra találtak és *együttesen* végezték most már romboló munkájukat.

*

Igaztalan volnék azonban, ha mindezek alapján azt állítanám, hogy *Tisza Kálmán* kormányzata s az azt követő szabadelvű kormányok alatt nem haladt előre az

társadalmi hatalmakat, a közrendet sem a nemzeti általános, sem a társadalmi közös jó, hanem erre való tekintet nélkül, tisztán az egyének egyenlő java eszközének tekinti“. (*A conservativ és a liberális elv*, Budapesti Szemle, 1921.)

ország. Ennek a fejlődésnek természetsszerűleg be kellett következnie a politikai és gazdasági elnyomatás hosszú éveit után. Minden visszafojtott energia, minden elnyomott erő és munkakedv egyszerre érvényesülni próbált s ha ügyes és alkalmazkodó volt — érvényesülhetett is. Különösen az ingó tőke találta meg ezen elhanyagolt, parlagon fekvő, eldugult, vagy fel nem tárt erőforrások országában a maga érvényesülését. És a *kormányzat állandósága*, amely a tőke vállalkozási kedvének legerősebb sarkalója, sikerének egyik legnagyobb biztosítéka s amelyet a Tiszarezsím garantált, hosszú ideig, évtizedekig támogatta a tőke munkáját. E tőke támogatásának köszönhető a kereskedelem nemzetközi összeköttetések kiépítése; a magyar hitelélet egészséges alapokon való kifejtése; a magyar állam pénzügyi becsületének helyreállítása, bár ebben a legnagyobb érdem egy tulajdonképpen lelkében soha párthoz nem tartozó, majd koalíciós miniszterelnököt: Wekerle Sándort illeti.

A sok furfangos üzletkedést, politikai összeköttetést ügyeskedően kihasználó ravaszság nem tudván szolidan megalapozni vállalkozását, számtalan áldozatot követelt ugyan és nem egy életrevaló, gyönyörű tervet tett tönkre. De viszont ebben a korszakban fejtették ki a gazdasági életet megtermékenyítő tevékenységüket a magyarrá vált burgerek: a *Ganz Ábrahámok*, *Mechwartok*, *Báró Kochmeisterek*, *Haggenmacherek*, *Csepeli Weissek*, *Lánczyak*, *Kornfeldek* és társaik. Nagy-Budapestnek, az ország empóriumának kivirágzása is erre a korszakra esik.

*

De a szabadelvű gondolatot nem lehetett olyan könnyen tönkre tenni. Voltak még a liberális párt újonnan jött férfiai között, akik hittek életképességében, a magyar államot vezetni képes erejében. Akik bíztak *önmagukban*, hogy meg tudják tisztítani az eszmét és diadalmas világnézetté tudják újból izmosítani. Ezek megragadták az alkalmat, Tisza Kálmán bukását, hogy kezükbe véve a vezetést, megkíséreljék a szabadelvűség eszméinek jegyében alkotásokra ösztönözni a nemzetet.

A liberalizmus eme késői *utó-virágzása* nagy szellemi képességekkel felruházott férfiakat állított a politika homlokterébe. Az a részük, amely tisztán politikus volt, erős hittel hitte még, hogy e kor uralkodó eszméje rendíthetetlenül a liberalizmus. *Csáky Albin* grófot, a liberális reformok élére eme meggyőződés hívta meg. Át volt hatva attól a gondolattól, hogy a magyar nemzeti államot megerősíteni, minél teljesebb lelki egységbe forrasztani csakis a liberalizmus alapvető igazságainak az életben való érvényesítése képes. Politikus volt és idealista. Eötvös József tanítványa, talán kicsit ódivatú, akinek szeme élesebben látta a doktrínákat, mint az élet rohamos változását. Hitt az igazságok örökkévalóságában. Nagyszerű önzetlenségével különös példája volt a liberális magyar főúrnak.

Szilágyi Dezső e korszak liberális politikájának másik vezére, az újkori magyar közélet egyik legérdekesebb és legértékesebb alakja. Keménynyakú kálvinista, makacs, büszke és öntudatos. Borotvaéles agyú, nagyszerű logikájú, mindent leperzselő gúnnyal hadakozó. Ezen utóbbi tulajdonáért értékeli *Szekfű* Gyula olyan kevésre, példányképűl mondván őt azon férfiaknak, akik nagyszerű képességükkel nem tudták hazájukat maradandó művekkel igazán szolgálni.

De *Szekfű* teljesen félreismeri *Szilágyit*. *Szilágyiban* egész életében az *alkotás vágya* égett. Ez a hatalmas fizikumú és szellemi erejű férfiú minden képességével alkotni, teremteni akart. Egyszer azt mondta atyámnak,²¹ kihez közeli barátság fűzte, s aki igazságügyi minisztersége idején munkatársa volt: „Csak egyszer ott ülhessek, ahol a helyem, majd megmutatom, „hogyan kell megreformálni az országot“. Számos jeles alkotás jelzi igazságügyminiszteri működését. De ambíciója magasabbra tört. Miniszterelnök akart lenni, mert — amint mondotta — csak ez ütheti a maga bélyegét az ország kormányzatára.

²¹ *Beck Hugót* *Szilágyi* nevezte ki ügyvédből egyenesen a királyi Kúriához, amire nem volt példa 67 óta. Ő készítette el minisztere megbízásából a kereskedelmi és biztosítási törvények reformját.

Irányítani, megszabni akarta az ország egész belső politikáját. Az első reform, melyet erre az időre tervezett, — amint kodifikáló barátainak mondotta — a közigazgatás reformja lett volna, a másik, a hitbizományoké. Ezekkel, úgy mondta, beírja nevét a magyar történetbe.

Mi vezette ezt az éleslátású férfiút, hogy a liberalizmus alkonyán higgyen még annak renaissance-ában? Ennek magyarázatát Szilágyi politikai felfogása és jelleme adja meg.

Ő a 67-es idők gyermeke volt. Erős, realizmusra hajló természetétől, egyedül a tényeket respektáló jellemtől az álmok követése teljesen távol állott. Nem bízott a kossuthi vágyak jövőjében, azokat a rajongók álomországába utasította. Mindkét lábát szilárdan megvetette a kiegyezés által teremtett talajban. És azt vallotta, hogy a reális alkotó politikának abból nem szabad kizökkennie.

Hitt abban is, hogy a szabadelvűség marad a guvernementális politika vezető eszméje a művelt Nyugaton és ennél fogva nekünk, ha nem akarunk elszakadni Nyugathoz fűződő egész beállítottságunktól, ragaszkodnunk kell teljes erőnkkel a liberalizmus vezető gondolataihoz. Meg volt győződve, hogy Magyarország végzetes szélsőségekbe sodródik, ha bizonytalan tapogatódzása val a szabadelvűség útjáról letér és kockára teszi a monarchia nagyhatalmi állását, ha ez irányváltozásával erőt ad a lajtántúli föderalisztikus törekvéseknek, amelyek amúgy is gyengítik Németországgal való szövetségünket.

Bizalma *önmagában* megingathatatlan volt. Elhivatottnak érezte magát, hogy a szabadelvűséget Magyarországon megtisztítsa Tisza Kálmán hibáitól és népszerűvé tegye egy egészséges szociális és gazdasági politikával. Ezt az elgondolást ellenzéki múltjából hozta magával, a mérsékelt ellenzék, a nemzeti párt kiváló elméivel együtt folytatott harcos éveiből.

Óriási cselekvési vágya, mely üzte, hajtotta, szinte daimonionjává vált, a 67-es kormánypárti táborba utalta. „Dolgozni, teremteni“, — kiáltotta egyszer minden bevezetés nélkül a minisztérium kodifikacionális bizottságában a csodálkozó *Plósz Sándor, Grosschmid, Kováts*

Gyula, Beck Hugó jelenlétében, amint mély gondolkodásából hirtelen felriadt. Nem akarta tovább az ellenzéki-ség meddő útját járni. És ezért gyűlölte Tiszát, azért nem tudott megbocsátani neki, hogy oly sokáig távol tartotta az alkotás teréről. Ez ragadta az intrikák szövényébe, sokszor méltatlan, kicsinyes praktikákba. Gyűlölni tudott és nem tudott megbocsátani. Nagy erényei mellett ezt volt legnagyobb emberi fogyatékosága.²²

Szilágyi politikus volt és minden alkotási vágya mellett is politikai szempontok vezették elsősorban. A másik két férfiú, aki a neoliberalizmus e korában annak vezető szelleme: *Baross Gábor* és *Wekerle Sándor* izig-vérig bürokrata volt s a politikát csak eszköznek becsülte teremtő munkája elvégzésére. Baross Magyarország gazdasági életének újrendezését s itt is elsősorban közlekedési és iparügyi politikájának reformját akarta mívelni s amikor ennek útján miniszter lett, a politikát is befogta azon erők közé, amelyekkel céljait megközelítette. Korai halála megakasztotta a fejlődést azon a téren, amelyen nagyszerűt sikerült alkotnia.

Wekerle Sándort a sors, akarva, nem akarva, politikusnak kényszerítette. Hogy a legsúlyosabb politikai, sőt alkotmányos válságok közepette neki kellett vállalnia a kormányzat vezetését, ez is azt látszik igazolni, hogy éppen abban bíztak, hogy nem lévén vérbeli politikus, könnyebben tudia majd kibogozni az összekuszált csomókat, mint egy előítéletektől korlátolt, elfogult rutinier. És e tekintetben nem csalódtak benne. Ő igazán az a férfiú volt, aki sohasem akarta kettévágni a gordiusi csomót, hanem fáradságot nem kímélve, dolgozott annak kibon-

²² Ennek egyik kiemelkedő példája halálos gyűlölete *Csemegi Károly*, a büntetőtörvénykönyv nagynevű megalkotója és parlamenti pályájuk elején nagy versenytársa iránt. A képviselőháznak a büntetőtörvény javaslati vitájában Csemegi legyűrte Szilágyit s ez ezt sohasem bocsátotta meg neki. Amikor Szilágyi igazságügy-miniszter lett, Daruváry távozásával megüresedett a kir. Kúria másodelnöki széke. Csemegi akkor már hosszú ideje tanácselnöke volt a legfelsőbb bíróságnak. Mindenki természetesnek találta volna előléptetését. De Szilágyi mellőzte, húsz év múlva bosszút állván hajdani kudarcáért.

tásán. Hamissággal vádolták, pedig a körmönfonság lát-szata mögött öregségéig nagyon egyszerű volt minden elgondolása. Csodás hittel hitt a maga erejében s éppen ezért nemigen használt furfangos taktikát. Önbizalma oly nagy volt, hogy nem tartotta érdemesnek a tekervényes, hosszú távra kigondolt mesterkedést. Kényelmes is volt arra, hogy sokat töprengjen, sokakkal tanácskozzék. Egy kicsit le is becsülte a politikai világot, mint minden nem vérbeli politikus, akit a sors a közélet porondjára vetett. Kedvesen-huncut mosolyában volt embertársainak egy kis, jóindulatú lebecsülése, sajátmagának nagyra értékelése. Szerette a jó fiút játszani s valójában sok jóindulat volt benne.²³

Erős hittel hitt a liberalizmus országfejlesztő, a meg-lévőt megtartó erejében. Hosszú évekig csak tisztviselő volt, aki nagy pénzügyi reformok elvégzésére elhivatott-nak érezte magát. És mert ehhez a viszonyok állandósága és zavartalansága szükséges, ezért támogatta minden ere-jével a szabadelvűségen felépített rendet. Ő, aki a politi-kát hűvös fölényrel kezelte, felhevült, amint valamely pénzügyi probléma került napirendre. A magyar pénzügyi politika nagy mestere azért lett politikus, hogy nagyszabású terveit valóra válthassa. Amikor 1918-ban lázban égett az ország s az utca népe hangosan morajlott, Wekerle miniszterelnök bezárkózott hivatali szobájába és előadójával, egy adóügyi javaslaton dolgozott.

IV.

A 67-es kiegyezés lelkileg lehangolt, anyagiakban lerongyolt *társadalmat* talált. Az abszolutizmus elfojtotta a nemzet életerőit, lenyűgözte, passzivitásra kényszerítette szellemi életét. Gazdasági erejét pedig annyira alá-rendelte a császárság népei anyagi céljainak, hogy érde-

²³ Egyszer, a képviselőház pénzügyi bizottságában élesen összekaptunk. Utána odajött hozzám, megölelt és ezt mondta, ami kedveskedésnek volt szánva: „Azért kedvellek, mert olyan naiv vagy”. Szeretett figyelmes lenni. Amikor 1917-es kormányába

keit, amelyek sok ágazatban ellentétben állottak a lajtántúli hatalom érdekeivel, egyáltalában nem tudta szolgálni.

Az 1867: XII. te. szentesítésével új élet megindulását várták az országban. A *nemesség*, a nemzet gerince, amely az alkotmányos korban közéletünk iránymutatója volt, most is, a kiegyezés utáni első évtizedekben, magának követelte a vezetőszeret. A békét az ő soraiból kikerült férfiak kötötték meg, az államélet élén az ő vérei állottak. De múltja, tradíciója is, minden erre utalták. A század első felének nagyszerű közéleti vitái, hatalmas alkotásai újból megerősíteni látszottak erre való elhivatottságát.

Más osztály nem is volt ebben az időben, amely a nemesség ezen szerepét vitássá tehetné volna. A *városi polgárság* vezető elemei túlnyomóan német eredetűek, nem tudtak még — egyes ritka kivételektől eltekintve — a közéletben vezető szerephez jutni. A 48 előtti időkben elfogult, túlnyomóan antidemokratikus fölfogásuk, sokszor türelmetlen világnézetük és zárkózott természetük miatt még igen csekély súlyuk volt. Ezért az alkotmányosság helyreállítása éveiben még nem vehettek részt a nemzet vezetésében. Képességüket az első időkben inkább kereskedelmi téren és városaik ügyeinek intézésében érvényesítették, bár megmagyarosodásuk éppen az abszolútizmus nyomása folytán az ötvenes és hatvanas években szépen haladt.

A *parasztságnak*, mely csak az imént lépett ki a jobbágyi sorból, műveltsége olyan csekély volt, hogy a közéletből még részt nem igényelhetett. Iskolázottságának hiánya, eddig kifejlődni képtelen közéleti érzéke, a nemesi rend iránti alázatos tisztelete és végül, de nem utolsó sorban, szegénysége, a legelső időkben még nem tették alkalmassá a nyilvános életben való szereplésre.

Így, a csekélyszámú honoráciorokon kívül, egyedül a nemesség volt az, amelyre az alkotmányos korszak bekövetkezésével a közéleti szerep betöltése hárult.

államtitkárnak meghívott, a pénzügyi bizottság főelőadója voltam. A költségvetést tárgyaltuk a bizottságban s beszédem alatt egy cédulát csúsztatott kezembe: „Ne erőlködj, — állott rajta — öfelsege tegnap már aláírta kinevezésedet“.

E nemesség soraiban, Deák mellett, itt pompáztak még a század első felének büszkeségei: Andrássy, Eötvös, Kemény Zsigmond, Csengery, Lónyay, Trefort, Nyáry, Somssich, Gorove és társaik, javarészüik a nemes öregkor érlelő erejében. Klasszikus műveltségükkel, dús élettapasztalásukkal, egyesíteni tudták magasra törő optimizmusukat a való élet realitásaival. Az Európát újra formáló nagy viharzások közepette éles szemmel figyelték az igazságokat, amelyek a földrengésekből támadtak és igyekeztek azokat hazájuk közéletében hasznosítani. Óvatosan, mert sokat tapasztaltak és mégis tele bizakodással, mert isteni hit élt bennük *egy* jobb, *egy* emberségesebb kor eljövételében. Ha nem is voltak már olyan naivak, mint a negyvenes évek doktrinerjei, de — különösen, amióta Ausztria sorsa-fordulásában és Ferenc József békehajlandóságában a Gondviselés kezét vélték látni — bizodalommal tekintettek a jövőre.

Ezek a férfiak most az állam megszervezésére vállalkoztak. Készek voltak szolgálni a megbékélés ügyét és átvenni az ország igazgatását, vezetni a parlamentáris életet. Részben, mert a hasznosat megtartani akaró álláspontjuk ellenzője volt negyvenkilenc radikális politikájának, részben, mert nem reméltek a maguk életében már olyan változást, mely többet hozhatna Deák eredményeinél. Úgy látták, *úgy* érezték, nagy misszió van rájuk bízva: a *polgárosodás* munkáját kell elvégezniük a rendi burkolatból most bontakozó magyar nemzet életében. Kicsit táblabírák még, de mintha Westminster csarnokában hoznának törvényt. Kicsit még lefogja őket a Corpus Juris, de béklyóikat már *Guizot, Mill, Laboulay* és *Constant* oldozgatná. Magyarok, mert nem is lehetnek mások, születésük, vérük, tradícióik telivér magyarrá avatta őket, de oly magyarok, akik nyitott szemmel járták be Európát és szívükbe és agyukba zárták, amit tapasztalásukból hazájuk javára itthon alkalmazni reméltek.

A *Széchenyi* türelmességét prédikálták, az emberek egymás-megértését, de — túlmenve Széchenyin — a szabad érvényesülés gátjainak lerombolását, a törvény előtt való egyenlősítést, ahogy azt Nyugat liberalizmusa köve-

telte. Liberálisoknak vallották magukat, de nem demokratáknak.

A feladat, amely reájuk vár: az állam modern berendezése, látszólag felrázza őket .teoretikus álmaikból. Igyekeznek a gyakorlat emberei lenni, bár ez nem mindegyüknek s nem mindenben sikerül. *Tóth Lőrinc* a politechnikákat járta a Nyugaton, de költő lesz s utóbb jogtudós, aki a királyi kúria tanácselnöki székében fog igazságot szolgáltatni. *Gorove* szociális kérdések iránt érdeklődött, de nevéhez nagyobb alkotás nem fűződik. Maradandót elsősorban talán csak *Eötvös* és *Lónyay* alkot, Eötvös nagy kultúrpolitikai álmait próbálja most minisztériumában megvalósítani, míg Lónyay eredettől fogva közgazdasági és pénzügyi problémákkal foglalkozva, — a mai kortól is félreismerve — most hivatalában és Bécsben nagy készütséggel igazán rendkívüli munkásságot fejt ki.

A kiegyezés mézesheteiben az elmúlt nagy időkben gyökerező eme férfiak ülnek az állam *hivatalainak* vezető íróasztalainál. A negyvenes évek glóriája övezi őket. A fiatal, feltörekvő új nemzedék az első években csak tiszteletteljes tempóban és igényekkel meri érvényesülési szárnypróbálgatásait megkockáztatni. Az *öreg úr* még ott áll a vártán, szétnéz és figyel és ki merne egy Eötvös kultúrpolitikája, Lónyay első intézkedései, Horváth igazságügyi berendezéseinek komoly kritikájára érdemetlenül vállalkozni? Ha a parlamentben — természetsszerűleg — szabadabb és színesebb is a bírálat hangja, a hivatalokban a tekintély tisztelete töretlen, zavartalan.

De az elit-gárda öregszik, ritkul. A kiegyezéssel Magyarország mind nagyobb számú bürokráciájának soraiba bevonul az újabb nemesi nemzedék.

Ez a nemesség azonban nem tudta úgy betölteni közéleti szerepét, mint a rendi Magyarországon. Utaltam már rá, hogy az 1848-as reform súlyos anyagi válságba sodorta, amelyből az 1853-as állítólagos úrbéri „rendezés” sem tudta kimenteni. Számottevő jövedelem nélkül, de a magyar társadalmi életben elfoglalt pozíciója megkövetelte életmódot élve, mindjobban az adósság hínárjába veszett, ahonnan egyrészt álszeméremből, másrészt tunya-

ságból nem tudott szabadulni még birtoka egy részének eladása s megmaradó földje tehermentesítése árán sem. Űlt eddig az ősi kúrián a jobb idők bekövetkezését várva. Amikor a kiegyezés tető alá jutott, és lassan kezdetét vette az állam belső újjászervezése, amikor az alkotmányos igazgatás hivatalai fokozatosan betöltésre kerültek: megnyílt az alkalom a nemesség ezen részének, hogy — a vezető állások kivételével — olyan elhelyezkedést találjon, amely megfelelt világnézetének és életfelfogásának.

Ez az életfelfogás még javarészen a rendi Magyarország nemességének felfogását és nézeteit fedte. Ragaszkodott függetlenségéhez, azaz ahhoz, hogy neki más, mint megyei, vagy állami előljárói ne parancsoljanak; nem volt hajlandó olyan foglalkozást űzni, amelyik a kereskedés, vagy pénzügyi manipuláció terén bármily függőségi viszonyba hozza a társadalom egyéb rétegeinek tagjaival; sőt még az általa becsült östermelés keretében sem volt hajlandó bármily nagy uradalom fizetett „cselédje“ lenni. Elesttségében is büszkén védette pozícióját, elfelejtve, hogy ez a *pozíció* lassan üres, mind kevesebb tartalommal bíró, *cím* lett.

Nem maradt tehát számára más érvényesülési tér, mint a kormány és vármegyei hivatal. Mindenkinek volt olyan atyafia, aki „odafent“ rokonnal, összeköttetéssel rendelkezett, vagy idelent a megszervezés alatt levő kormánygépezetben megfelelő súllyal bírt. Így fejlődött ki az alkotmányos kormányzat, lassan kenyeret és fedelet biztosítva számtalan középrendi embernek.

A nemesi társadalom ekkép elhelyezkedett része azután féltékenyen óvta nemcsak a maga pozícióját, de az egész közhivatali területet, minden „hívatlan betolakodóval“ szemben. És pedig olyan sikerrel, hogy főképpen az első időkben alig akadt olyan „külső ember“, városi „burger“, vagy hajdani jobbágy fia, aki eredményesen ostromolhatta volna a hivatalok kapuit.

Ez a helyzet a nemesi osztályon belül a *földbirtokos-nemes* ismérvéhez hasonlóan, megteremtette a *köztisztviselő-nemes osztályát*, összefoglalván a kettőt egy kasztta: a *magyar gentry* fogalmában.

Ez a magyar gentry sokkal szűkebb fogalom, mint az angol gentryé. Az angol a földbirtokos-nemes mellé odasorozta nemcsak a nemesség ifjabb, címmel nem rendelkező fiait s azok ivadékait, mint mi is, de az idők folyamán a társadalomnak műveltség és vagyonban való kitágulása következtében, azokat a tagjait is, akik az önzetlen, közérdekű megyei és önkormányzati munkában hajlandók voltak a régi nemességgel résztvállalni és jelentős anyagi támogatásban részesítették közérdekű intézményeiket, így az angol gentry kiszélesítette a társadalomnak legfelsőbb osztályát és mindig friss erővel, energiákkal pótolta az elapadó életforrásokat.²⁴

Ezzel szemben nálunk a gentry a hatvanhetes idők első évtizedeiben nem volt hajlandó a társadalom más, hasznos munkát vállaló tagjait belefoglalni ebbe a fogalomba, nem akarta a műveltségben és tisztaságban gyarapodó, a nemesség körein kívülálló magyarságot magához közelebb fűzni, hanem éppen ellenkezőleg, körül akarta magát bástyázni a betolakodók ellen, hogy eddigi jogcímén, melyet nem akart szélesebb körökre ruházni, elzárhassa a kívülmaradtakat a közhivatalokba jutás előnyeitől. Így ahelyett, hogy gyarapodott volna értékekben, inkább gyengült és egyoldalúvá vált.²⁵

Gyengült és erőt veszített, mert *külsőségeibe* tévedt. Ahelyett, hogy élettapasztalásra, világlátottságra, anyagi és erkölcsi függetlenségre törekedvén, felkészült volna arra az életre, amelyet a modern állam állami szociális és anyagi kiépülése lassan-lassan nálunk is mindjobban megkívánt azoktól, akik szerepet követeltek maguknak a közügyekben, megmaradt előítélete építette szűk falai között, azt

²⁴ Helyesen mondja *Concha: A gentry* (Budapesti Szemle, 1910.): „Az angol gentry már nem születési rend, minő a nemesség volt, nem hivatási, minő a papi, a gentry vagyoni rend, melyben a legkülönbözőbb foglalkozású, nagyobbmódú elemek egyesülnek.“

A gentry elnevezés felvételéről gúnyosan jegyzi meg *Rákosi Jenő*: „Mikor pénz nélkül elmaradtunk, kezdtük előszedni egyébként értékeinket. Előkerült az 1848-ban eldobott y, majd címer a névjegyre, és a régi nemes ember helyére — minthogy földbirtokost' igen sok esetben már nem mondhattunk — a gentry.“

²⁵ *Beck Lajos: Ideálok, 1900.*

hívén, hogy származása és elődei érdemei elegendő jogcímet képeznek kiváltságos pozíciójának betöltésére. Pedig minél bonyolultabb lett az államgépezet, minél komplikáltabb lett a gazdasági élet és minél jobban összeszőődött a kettő egymással; minél nagyobb igényekkel léphetett fel az ember szociális tekintetben az állammal és a társadalommal szemben, — annál sokoldalúbbnak, tapasztaltabbnak és megértőbbnek kellett lennie annak, aki az állam és az egyes sorsának intézésére mert vállalkozni.

Így hosszú ideig két ellentétes folyamatot figyelhetek meg a kiegyezés utáni időkben. Amíg a közélet problémái mindig gyarapodtak, komplikálódtak és ennél fogva mindig szakszerűbb tehetségeket kívántak meg az ügyek intézésére, addig az az osztály, amely magának követelte a vezető és a feladatokat elvégző szerepet, nem haladt megfelelő arányban műveltség, felkészültség tekintetében.

De — ami ezenfelül még rendkívüli súllyal esik a mérlegbe — nem tudta megóvni azt a függetlenségét, amely nélkül hivatásának nem volt képes helyesen megfelelni. Nem, mintha korrupt, érdekből részrehajlóvá vált volna. A magyar bürokrácia szegénysége dacára csodás módon megőrizte tekintetben önállóságát. De nem tudta megőrizni függetlenségét politikai téren a neki hivatalt, kenyeret adó államhatalommal szemben. Kénytelen volt túrni, hogy a kormányzat — amint már utaltam rá — járószalagjára fűzze és kedve szerint terelje. Így vált a régi magyar társadalom legfüggetlenebb rétegének egy számottevő része, éppen az, amelyik függetlenségénél fogva a nemzeti politika megtántoríthatlan oszlopa volt a múltban, a hatvanhetes kormánypolitika kiszolgálójává.

Minél jobban közeledünk azonban a századvéghez, annál jobban érezi át és látja be a helyzet fonákságát még a szabadelvű kormányzat, de maga a társadalom is. Ennek a megértésnek tulajdonítható, hogy amióta polgári származású férfú is felemelkedhetik a miniszterelnöki székbe, azóta polgári sorból származottak is lassan beszívároghatnak a hivatalokba. De a szakavatottság, a magasabb műveltség, az európai horizont ismerete még mindig

nem válik a századvégén általánossá azoknak köreibben, akik megülik az állami és megyei igazgatás helyeit.

*

A Deák-párt bukása és a *szabadelvű párt* megalakulása után átformálódott a *politikai társadalom* is. A vidék nemcsak a hivatalokba indult meg, hanem az országgyűlésbe is. Ezrével próbálkoztak és százával érkeztek be a magyar vidék urai álmaik tündérvárába — a képviselőházba. És ez a nagyvárosi élet forgatagába felkerült vidéki úri nép, amely javarészeben a szabadelvű pártot alkotta, úgy keringte körül csodálkozó, megbabonázott szemével a jólét, a könnyű élet forrásait, mint a sötétségből lámpafény büvkörébe jutott lepke. Odahaza a kényelmet alig ismerő, primitív falusi környezetből, a pörös-ködő felekkel megtelt, dohos, esőszagú főbírói kancelláriákból elszabadulva, mily jóleső érzés volt a képviselőház folyosóján elszórakozni, a frissen alapított vállalatok igazgatói tantiémjeit felvenni, este a jól fűtött, fényárban úszó szabadelvűpárti klubban a pagátot kergetni, vagy az „István király“-szálloda különszobájában Gundel papa étkeit kóstolgatni.²⁶

Ez a társadalmi osztály többségében a magyar földesúr *esprit de corps*-ját képviselte, saját helyzetén, a maga gazdasági és társadalmi viszonyain *keresztül* látta és ítélte meg az ország helyzetét, szükségleteit és rövidlátón,

²⁶ Megdöbbenő, de túlzásaiban elrajzolt képét adja a Tiszapárt erkölcsiinek *Verhovay Gyula* függetlenségi párti, majd antiszemita képviselő epébe mártott tollal: „Ha a tanár valamiképp hivatalos jelölt lesz, biztosra veszi, hogy ezen a létrán 'igényeiért' feljebb hág; a bíró azzal a tudattal cseréli fel állását a képviselő-séggel, hogy kellő szolgálat után előléptetik; a pap azzal pakolja be ünnepi reverendáját, hogy kanonok lesz belőle; az ügyvéd kétszerkettő gyanánt kiszámítja, hogy kárpótlásképp jó fogást fog csinálni; a földesúr, vagy végzett s akkor hivatalt nyer, vagy állja a sarat s akkor becseppentik valami napidíjas színekurába. Válogathat ki-ki hajlamához és eszéhez képest. Vasúti koncesszió után kapkod az egyik, hogy 50-100 ezer forinttal adjon túl rajta a finanszírozásnál. Vízszabályozási biztos lesz a másik, ott part, víz, iszap, tudomány legtöbbet eltakar. Építenek, kisajátítanak, szállítanak, vállalkoznak a képviselő urak.“ *Az álarc korszaka*, 126. 1.

bár őszinte meggyőződéssel, azt hitte, hogy minden politikai jogkiterjesztés, minden gazdasági vagy szociális reform az ő anyagi és hatalmi bázisát gyengíti, amelyet 48-as önkéntes áldozata amúgyis alapjaiban megrendített. Ezért nyomatékosan hirdette, hogy itt gazdasági és szociális problémákat, nagy kérdőjeleket csak a fölforgatók látnak, akiknél ez osztály- és kenyérkérdést képez. És ez a felfogás oly mélységes meggyőződéssé érlelődött nemcsak az 1875-ös választásokkor, a Tisza Kálmán által megválasztott 176 szolgabíróban, hanem a sokkal magasabb műveltséggel és látókörrel bíró 67-es ellenzék nagyrésztében évtizedek múlva is, *úgyhogy* amikor a koalíciós Wekerle-kormány a kiegyezés óta az első nagyszabású magyar szociális reformtörvényeit tető alá hozta, sokan azt feleslegesnek és a „nép étvágyát egészségtelen módon felgerjesztő újításnak“ bélyegezték.

A szabadelvű párt így hamarosan belemelegedett a hatalom élvezetébe. Ahogy vezére, a koronával való összekötés elkerülése végett minden közjogi problémát kiküszöbölni igyekezett, úgy igyekezett pártja is, az ország megerősödése jelszavával, politikájában elkerülni minden válságot felidézni képes vitát, hogy annál zavartalanabban vethesse magát a ki nem elégítettek mohóságával a közgazdasági kérdésekre. Láttuk, hogy még *Beksics Gusztáv* is nehezményezi, hogy pártja a nemzet erőforrásainak kibontására es értékesítésére nem tette meg a szükséges lépéseket. De a párt és egész rendszere nem értette és nem látta meg, mint sorakoznak az akkori Új-Magyarország kiváltságosai mögött, túl a korlátokon, azok a tömegek, amelyeket 48 bevett ugyan látszólag az alkotmány sáncaiba, de 67 vezető társadalma és kormányai a gyakorlatban kizártak a szociális és gazdasági érvényesülés lehetőségeiből. Pedig az e téren való reformok, kivált a zilált állampénzügyi helyzet szanálásával, a legalkalmasabb levezetői lettek volna azoknak a közjogi indulatoknak, amelyek a semmi téren megnyugvást nem találó közhangulatot mindjobban felkorbácsolták.

A kormánypárt politikusai nem értették meg elsősorban a *magyar föld* égető problémáit, amelyek pedig

sokszor, különösen az Alföldön, kastélyaik és kúriáik előtt vetettek lángot. E fel-feltörő tűzben csak „lelketlen földosztók aknamunkáját látták, akik „a félrevezetett nép vérén akartak élösködni“. És nem látták be, hogy a mi poliglott államunk fennmaradásának alapfeltétele: lakossága megelégedettségének biztosítása. Ennek pedig legfőbb eszköze a nemzet gerincét képező, földből élő nép emberi megélhetésének megszervezése, szociális életstandardjának emelése. Ez annyira érthetetlen, könyvszagú és idegen eszmeáramlatokból ideplántált törekvésnek tűnik Tisza István, a szabadelvű párt és utódja: a munkapárt szemében, még a világháború alatt is, hogy amikor az ellenzék a képviselőházban agrárpolitikai kérdéseket feszegetett, s a jogos földéhség méltányos és minden szocialisztikus törekvésektől mentes kielégítésére konkrét proposíciókat tett, erre a kormány és képviselőház a magántevékenység (értsd: bankok) parcellázására utasított, éppen úgy, ahogy az első világháború kellős közepén a földreformra vonatkozó indítványomat Tisza István miniszterelnök nem kívánta a képviselőházzal tárgyalatni. A földkérdés megbolygatása mindenkor ideges borzongást váltott ki az országgyűlésből, mindenki attól tartott, hogy a meginduló mozgalom magával rántja egész társadalmi szerkezetünket és elfelejtették, hogy minél tovább halogatják e kérdés megfogását, mely nemzeti létünk kérdése is, annál nehezebb lesz azt kielégítő nyugvópontra juttatni.

De nemcsak a föld problémáit hanyagolta el ez az egész 67-es korszak. Elhanyagolta a többi kereső osztályt is. Nem is szólva az *ipari munkásság* teljesen semmibe vett tömegeiről, amelyek a parlamenti képviseletből kizárva, hiába követelték politikai jogaiknak, jogos szociális igényeiknek kielégítését, a *kisipar*, mely a magyar gyáripár gyermekkorában még könnyebben érvényesülhetett volna, sem tartozott a kormány kegyeltjei közé. A függetlenségi gondolat e körökben mindig termékeny talajra talált, magukra hagyottságuk csak fokozta dacos ellenzékiségüket. A „politikus csizmadia“ mindig 48-as volt, és a kormánykörök éppen ezért *quantité negligible*-

ként kezelték. Általában, és ez évtizedeken át a kormányzat és a vezetőkörök felfogása volt, éles határvonalat húznak az *úri* és *nem úri* foglalkozás között, s ezt nemcsak a kaszinóban érvényesítették, hanem, ami sokkal nagyobb baj volt és súlyosabb hatással járt, az életben, a munkatereken is. Amire büszkén szoktak hivatkozni, hogy katolikus főpapságunk számos tagja szerény polgári családból származik, ugyanígy, hogy az új alkotmányos éra igazságügyminisztere, Horvát Boldizsár, cipésmester fia volt; csak azt a „dicséretes kivételt“ képezte, amelyre olyan gyakran mutatnak rá, ha az általánosan uralkodó szokást el akarják leplezni. De azt *már nem* teszik sohasem *hózzá*, hogy Horvát Boldizsár esetében például a dölyfös, családfájára büszke *Mailáth György* országbíró nem volt hajlandó szerénysorú miniszterénél tisztelegni s kezébe az esküt letenni, s az egész kormány, sőt az udvar beavatkozására volt szükség, hogy békésen elintézhessék ezt a jellemző kanapé-pert.

Ebből az *úri* és *nem úri* foglalkozás közötti különbözetéből következett az anyagi erőben és felelősség-érzésben folyton gyengülő társadalom története az „*úri* foglalkozást“ képező állami szolgálat után, amelynek biztonságot nyújtó, akkor még kevesebb képzettséget megkövetelő alsóbbrendű állásai lassan odavonzották a falusi magyar *kisközéposztály* iskolát végzett fiait is, ahelyett, hogy az ekeszarvát fogták volna meg, vagy ha erre nem volt módjuk, ipari, kereskedői pályára mentek volna. Valljuk be őszintén: a *munka szeretete* és a *munka megbecsülése* nem élt olyan erővel a társadalomban, hogy fiainak gerincét megerősíthette s őket a nehezebb érvényesülés pályáira vezethette volna. Ahogy *Széchenyi* megmondotta: „A magyar független önértésében kerüli a munkát és keleti komolyságában büszke vadsággal félreteszi a lelki előmenetel és csinosodás legszükségesebb eszközeit“. És Tisza Kálmán sokkal többet tanult a Deák-párt gyöngeségéből, és a maga sokszor féket nem ismerő s a 48-as pártot túllicitáló balközépi agitációjának erejéből, semhogy *nem látta volna* be: milyen előny származhatik kormányzatára, ha a társadalom eme felfogását

felhasználja. Ezzel elkerülheti elődei sorsát, ha olyan *kormányzati rendszert* épít ki, amely a lába alól a földet kicsúszni érező társadalommal megérteti, hogy amilyen háládatlan dolog ujjat húzni a kormányhatalommal, olyan hálás dolog megérteni és szolgálni céljait és mint „megbízható elem“, beleülni azokba a hivatalokba, amelyeket a kormány kegye osztogat.²⁷ Az elgyengült, függetlensége fölött már csak látszólag rendelkező magyar társadalom eme jelentékeny része így jutott állami kenyérhez, és lett a Tisza-párt elveinek támogatója. És Tisza kicsinylésével sújtotta Deáknak szavát, aki 1839-ben azt mondta az Alsó Táblán: „Károsnak és veszélyesnek tartjuk, ha a kormány önmaga is párttá alakulván, hatalmának szellemi és anyagi erejét arra használja, hogy a vélemények szabad és független nyilvánulása helyett mindent előre helyeslő többséget szerezzen“.

Így a liberális párt, amely lassan azonosította magát az állammal s csak azt fájlalta, hogy a nemzettel nem bírta magát azonosítani, ráterpeszkedett mindenre és mindenkire, ami és aki a kormány s így az állami gépezettől csak a legcsekélyebb mértékben is függött és azt kívánta, hogy aki kenyeret kap a hatalomtól, az fogadja is el minden feltétel nélkül a 67-es alapot. Így tagozta kétfelé a társadalmat. Egyfelől a hivatalos Magyarországra s mindarra, ami ezzel összefüggött: ez a 67-es alap védelmezője lett. Másfelől: a független helyzetben levőkre, akik vagy a nemzeti párt, vagy a 48-as párt táborában helyezkedtek el.

A kiegyezéssel újjáépítéséhez látó magyar gazdasági élet természetszerűleg rá volt utalva a kormányhatalomra. Bankok alakultak és terjeszkedtek; vasutak épültek és a kormány koncessziókat osztogatott. Lápos vidékeket tettek termővé; bányákat nyitottak és aknáztak ki; mindenütt nyílt alkalom az okosak, élelmesek és jó

²⁷ Tisza Kálmán alatt tízezerrel szaporodott a tisztviselők száma és ez a folyamat a szabadelvű kormányzat alatt csak nőtt. 1892-től 1902-ig további 50%-kal szaporodott az állami alkalmazottak száma: 60.776-ról 97.835-re.

„*Beschreibung*“-gal bírónak az elhelyezkedésre. Ahogy évezedek múlva, a tömeges rangemelések korszakában, az ifjabb Tisza, Khuen és Lukács miniszterelnökök szívesen látták, ha pártjuk vezéreiből tucatszám kérték bárósításukat, úgy Tisza Kálmán és utódai örültek, ha *Guizot* elve érvényesült, aki körülnézvéen jóltáplált hívein, mosolyogva mondotta nekik: „*Enrichissez vous*“, Gazdagodjatok meg!

Szabadelvű kormányainknak nem jutott eszükbe, hogy más politikai felfogású férfiaknak is ajánljanak fel jól fizetett állásokat, még ha azok értettek is volna a közgazdasági élethez. Igaz, aktív ellenzéki politikus ilyen felhívásnak nem is tett volna eleget, de mennyi, a politikai életen kívülálló erő veszett így el a nemzeti munka számára, csak azért nem bírván érvényesülni, mert volt elég gerince, hogy ne vallja az uralkodópárt elveit.

Csak egy esetről tudok, amikor *Széli Kálmán*, mint a Magyar Jelzálog-Hitelbank elnöke *Apponyi Albertet* meg akarta nyerni e vállalat jól fizetett igazgatóságának, azzal az indokolással, hogy ez a záloglevél-kibocsátással foglalkozó intézet sohasem kerülhet az állammal összeférhetetlen helyzetbe. Apponyi határozottan elhárította magától ezen ajánlatot. Bár sohasem élt ragyogó anyagi viszonyok között, közgazdasági állást mégsem vállalt.

És ez a nagy lekötés, ez a nagy függőségbehozás nem áll meg a szabadelvű párt gazdasági életben mozgó férfiai és azokhoz simuló fiskális-politikusainál, behatol az irodalom és művészet berkeibe és annak politikus tagjait is. a maga szekeréhez láncolja. Publicistáit szubvencionált lapjai élére állítja; a hivatalos lap száraz, fantázia nélküli szerkesztői tollát szárnyalni vágyó költők és közírók kezébe nyomja. így lesz a márciusi ifjú Jókaiából, Petőfi barátjából, biztosító társaságok direktora. A hivatalos politika mérges virágától nem ihletet nyer az író, hanem lassan hallgatásba merül és mintha politikai vénája is csöndesen kiapadna. Míg ezzel szemben — ami különben természetes — az ellenzéki publicisztika, élén *Kaas Ivorral*, *Rákosi Jenővel*, *Bartha Miklóssal* és szám-

talán társukkal, ellenzéki lelkesedése keserű lángjával leperzseli a kormánypárti újságírást.

*

Ezen, a hivatalokba tódult, nemesi középosztályon kívül azonban a kiegyezés idején volt a nemességnek egy olyan hányada, amely többé-kevésbé megőrizve anyagi függetlenségét, nem kereste a kormányok kegyét és dacos önállással hű maradt 48-as ideáljaihoz. A magyar Alföld és a Dunántúl számos nemesi kúriáján ápolták még a „szent tüzet“, amely megóvta a családot és mindazokat, akik annak szellemi, vagy anyagi befolyásától függtek, attól, hogy fejet hajtson a hatalmon levő rendszer előtt. Azok, akik családjukban az önkény egy mártírjának emlékét őrizték; akik közül valaki *Kuffstein Geraldseck* toronyából, vagy *Josefstadt* börtönéből tért haza hosszú rabság után; azok, akik 48-as ideáljait nem találták meg Deák alkotásában: nem voltak hajlandók a kormány szekerehez szegődni. Ezek vagy visszavonultak és legfeljebb Kossuth egy-egy levelének tárgyalásakor gyűltek össze a megyeházán, vagy nyíltan szembeszálltak a politikában a hatalommal, ellenzéki pártot alakítottak, megszervezték azt és felléptek képviselőnek.

Ez a tábor a 48-asok tábora volt, csupa lelkes, kevés dohányú, annál önzetlenebb ember. Szoros összeköttetésben maradt megyéjével, annak hasonló gondolkodású uraival, de hajdani jobbágyaival is. Számtalanszor alkalmazta azt a „szociális olajcseppet“ szűkebb hazája körében, amelyet Bismarck Németországban később nagymérvű szociális politikának nevezett. Ezért érette tűzbe mentek volna emberei, akiket Kossuth elvei melletti kitarásra tanított.

Ez a kitarás nem volt csekély áldozat. Jelentette a kényelmes hivatalról és nyugdíjról való lemondást; vidéke gazdasági és szociális fejlődésének mellőzését. Jelentette, hogy Lónyay és Tisza Kálmán kormányzása idején a vasút valami furcsa, értelmetlen okból elfordult a hűséges ellenzéki vidék előtt és nagy kanyarodással a

grófi főispán szomszédos kertje alatt állott meg. Jelen-tette, hogy nem épült azokban a községekben megfelelő iskola; messzetájt nem akadt középiskola, nem is szólvá kórházról; míg olyan románlakta vidéken, ahol kormány-párti képviselőt választottak, emeletes épületet emeltek a tanügynek, amelyet diákok hiányában, évek múlva gra-náriumnak adtak ki.²⁸

De a 48-asokon kívül, Tisza Kálmán és balközépi pártjának a kormánypárttal való egyesülése után is a magyar társadalomnak súlyban jelentős része ellenzéki álláspontot foglalt el. Soraiban azok foglaltak helyet, akik nem közjogi szempontból, de az uralkodópárt merevségéért és erkölcsi fogyatékoságáért, pártabszolutiz-musáért és korrupt választási rendszeréért nem tud-tak velük egyesülni. Ezek elítélték Tisza Kálmán meg-kövesedett 67-ességét, Apponyival mondván, hogy ebben Tisza túltesz Deákon. Ezért friss levegőnek bebocsá-tását kívánták a kiegyezés épületébe. Azt hirdet-ték, hogy meg kell lépésről-lépésre valósítani, amit Tisza maga megvalósíthatónak hirdetett ellenzékiiségének leg-utolsó idején s ami nem áll ellentétben a kiegyezéssel. *Megkedveltetni, elnépszerűsíteni akarták a 61-et, hogy kiegyensúlyozzák így J/8 mélyen gyökeredző értékeit.*

Ide tartoztak a Tisza pártjából lépten-nyomon ki-kilépő kisebb csoportok, amelyek Apponyi és Szilágyi Dezső körül állapodtak meg a mérsékelt ellenzék, vagy később nemzeti párt elnevezés alatt. Túlnyomóan művelt, nagyrészen világlátott férfiak, elsősorú szónokok, kiváló jellemek. Parlamenti vitájukban felfigyeltették, sokszor magukkal ragadták a nemzetet. De gyökérral nem bír-tak az országban. Pártjukban helyet foglaltak Magyaror-szág legnagyobb birtokosai, fényes nevű főurai, élvezték a katolikus egyház főpapjainak támogatását s ezért — különösen birtokaik körzetében — mandátumhoz is jutot-tak, de az intelligencia csekély, független seregén kívül tömegek támogatására nem tudtak találni. A nemzet politikai társadalma — hiába — két, világosan elhatárol-

²⁸ Megtörtént Erdély nem is egy vidékén.

ható táborra oszlott: a nagyobbikra, a kormánypárt táborára és a kisebbikre, a 48-asokéra. Az a csekély rész, amely ezeken kívül maradt, jutott a 67-es ellenzéknek.

Amikor Tisza Kálmán bukása után Wekerle, Szilágyi, Csáky és Baross Gábor kormányzása idején egy pillanatra úgy tetszett, hogy a liberális eszme megtisztul és visszatér Eötvös, Deák és Horvát Boldizsár eszményeihez: a nemzet felfigyelt, új idők nemes fuvallatát vélte érezni. De e sejtés csalt. És amikor az uralkodó politika csakhamar visszazökkent régi kerékvágásába, a reménységek hiúknak bizonyultak.

Ehelyett magában a kiegyezés utáni társadalom legszélesebb rétegeiben következett be a lelki átalakulás. Az a lassan gyűrűző elégedetlenség, amely a Deák-pártba vetett bizalom megrendülését követte és Tisza Kálmán balközépi pártjának a Deák-párttal való fúzióját előkészítette; majd amely Tisza Kálmán kormányzatának meddőségét elítélte és Szilágyiék bevonulását a kormánypártba kisűrgette, most, a szabadelvű pártnak a régi, reformnélküli mederbe visszasüllyedő politikája láttára, az előbbieknél mélyebbre ható lelki bomlási folyamatot idézett fel. Ezek a messziről rezgő, mélyről felhatoló rengések jelzik az apró jelekből értőknek, de az érdeküket hajszolóknak is, hogy változások küszöbére érkeztek. A 67-es szabadelvű párt meghódolása a kiegyezés reformját követelők előtt a katonai kilences bizottság programjának elfogadásával s ennek dacára az *alvó jogok* érvényesítését követelő Apponyinak és társainak kilépése a kormánypártból és csatlakozása a függetlenségi párthoz: a 67-es gondolat elhalványulását és híveinek a régi istenektől való elfordulását idézte elő. És mily óriási erkölcsi alapot nyújtott a megindult folyamatnak az, hogy még Andrássy is, aki nem is olyan régen lelkes és mélyenszántó védőiratot írt a 67-es kiegyezés mellett, nem bírta tovább túrni azt a pártpolitikát, amely 67 védelmét az erőszakra építette fel.

Messze vezetne annak felboncolása, milyen része volt a nagy átalakulásban a mindenütt, de különösen a politikában jelenlevő opportunitásnak, üzletes számításnak, mely a nagypolitika uszályába kapaszkodik. De ezt

leszámítva, oly erős volt a *megkönnyebbülés*, a *felszabadulás érzése* a társadalomban, hogy nem kell már neki a felső nyomás enyhülése folytán legbelsőbb érzésein erőszakot gyakorolni és a hivatalos politikát követni, hogy ez egymaga megmagyarázza a fordulat mélységét, méreteit.

A társadalom nem vak és nem süket, még ha mestersegesen azzá is akarják tenni. A nemesi középosztály jelentős része, amely bár a hivatalokba tódult, de lelke mélyén nem hajtott feltétlenül térdet a hatalom előtt és amely a századvégen mindinkább kénytelen volt a szellemi nagykorúságához elérkező, már teljesen magyar szellemenben nevelt városi polgárságnak helyet szorítani az Élet asztalánál most már a megújhodott függetlenségi politikában látta a XIX. század negyvenes éveinek, akkor liberálisnak mondott szellemét modern köntösben újra ébredni. És mert ez a politika lassan mind szélesebb rétegeket hódított meg, fel a legmagasabb helyekig, ő is, hivatalának szobáiban úgy érezte, hogy lelkének titkos nemzeti vágyaitól most már a hivatalos hatalom sem fogja eltiltani. A sajtó mindenhová elhangzó szava, a publicisztika reformmunkája, a parlament vitái, mind arra biztatták ezt a 67 óta felnőtt *újabb nemzedéket*, hogy az utolsó évtizedekben kereteiben kitáguló magyar társadalmat annál inkább igyekezzék szociális és demokratikus reformokkal minél szélesebb alapokon elpolgárosítani és a nemzeti függetlenség gondolatának megnyerni, minél erélyesebben ébrednek öntudatra és kezdenek szervezkedni az ország házából, sőt a politikai jogokból is nagyrészt kizárt munkástömegek.

Ez a kereteiben kitágult, fiatal erőkből táplált politikai társadalom most már a nemességen és a magyarságban, műveltségben, szakképzettségben lépésről lépésre mindjobban kiváló városi polgárságon kívül az öntudatban megerősödő, vagyonban és függetlenségben fokozatosan gyarapodó kiscgazda- és iparosközönseget is lassan magába fogadta. Ezek a rétegek pedig sohasem lelkesedtek Deák kiegyezéséért. Az első időkben politikai iskolázottság és tapasztalás híján csak *érzésük* után indul-

tak és a százados elnyomatásból felébredettek érzelmeivel a minél teljesebb szabadságot követelő programot fogadták be szívéükbe. Amikor azután iskolázottságban és tapasztalásban gyarapodó ifjabb nemzedékük elérte a férfikorot, szívéen kívül *eszével* is azok felé fordult, akik politikai jogot, saját sorsának intézésébe beleszólást ígértek neki. Így a fordítottja következett be annak, amit a kiegyezés hívei hirdettek, hogy aki nem csupán szívére hallgat, az 67-es lesz, éppen a saját érdekeiket is latbavető és független elhatározásukat megóvni képes társadalmi rétegek azt a politikát támogatták, amely a nemzeti jogok kiteljesítését és a demokratikus haladást kívánta biztosítani.²⁹

E jelentős változást nagyban elősegítette az a tény, hogy a király képe tagadhatatlanul elhalványodott a nemzet szívében. Amíg friss volt a kiegyezést követő kibékülés, a koronázási ünnepek emléke; amíg hatott a nemzet és király megbékítő jenek: Erzsébet királynénak bájos képe; amíg nem emelkedett ki olyan élesen és határozottan az uralkodó kiegyezést fejleszteni tiltó szava: a nemzet várt és remélt. De az emlékek elhalványodtak, Erzsébet meghalt és a király öregségében mindjobban visszavonult a nemzettől. Híre terjedt annak az avatatlanok által ellesett és később a király környezetében megerősített párbeszédnek,³⁰ amely állítólag a budai királyi palota lépcsőjén, a koalíció idején, 1907-ben Ferenc József és Ferenc Ferdinánd trónörökös között lefolyt és amelynek folyamán utóbbinak arra a megjegyzésére, hogy számára mindig áldozat Budapestre jönni, a király így válaszolt: „Én sem jövök többé szívesen. Amikor a királyné még élt, akkor más volt itt a világ“.

Ha megtörtént ez a párbeszéd, úgy a király kijelentése több volt, mint az aggastyán szomorú visszaemlékező Ezt így fejeztem ki a *Budapesti Hírlapnak* 1911. ápr. 23-án

adott interjúban: „Programmunk két pilléren áll: a nemzeti eszmén és a demokratikus gondolon. Utóbbinak mindig deferálnia kell az előbbinek, míg a nemzeti eszmét a demokratikus gondolatnak kell erősítenie“.

³⁰ Újabbán reprodukálva: *Margutti*: Kaiser Franz Joseph, 241. l.

zése régen múlt, boldogabb időkre. Ez a legszebb reménységében: a kiegyezés állandóságában csalódott fejedelem keserű hangja volt, aki hatalmának már-már egyetlen biztosítékát: a hadserege feletti korlátlan jogát látja fenyegetve.

De a nemzet csak azt látta, hogy a király nem érez együtt népével, mindjobban távolodik tőle. És a trónörökös alakja sötét, fenyegető árnyként merült fel jövője előtt. Éppen a hadsereg kérdésében kitört alkotmányválság, amelyet Tisza István parlamenti erőszaka 1904 november 18-án kiváltott, sokkal súlyosabb volt, mint azt kitörésekor a nemzet, de a korona is képzelte. Tisza és pártja, a liberális párt, ezt a képviselőház *belső ügyének* minősítette, amelyet magában a képviselőházban fognak kitartással elintézhetni; az ellenzék azt remélte, hogy obstrukcionális ellenállással meg tudja törni a kormányt; a korona pedig abban bízott, hogy ez a felzúdulás is úgy el fog ülni, mint az utolsó évtizedek hasonló tünetei. Egyik sem számolt a társadalom szerkezeti eltolódásával, lelki változásával, és főképp a lelkekre való azzal a hatással, amelyet az *erőszak* alkalmazása a magyar emberre gyakorol.

A világháború után egy alkalommal együtt utaztam Apponyival Szombathelyre, amelynek szomszédjában házat és kisebb birtokot vett. Akkor ő már régen a nemzet great Old Man-je volt, a pártok fölött álló, a világpolitikát áttekintő államférfiú, aki ellenségeink fóruma előtt hazánkat képviselte.

A régmúlt időkről emlékeztünk. És ekkor ő, mintha magas hegytetőről nézne le végtelen messzeségekre, mondta:

— A magyarral mindig lehetett bánni, csak *tudni* kellett bánni vele. De sajnos, sem a korona, sem Tisza István ehhez nem értett. Mert mi mindent eltűrhetünk, csak az erőszakot nem. Amikor Tisza magatartása folytán kormánypárt és ellenzék már úgy állottak egymással szemben, mint két egymásnak rohanni készülő hadsereg, *Thaly Kálmán* békítő szavára lebocsátottuk a fegyvereket és elült a harci zaj. Ha akkor megértést kereső ember

áll az ügyek élén, sok nyomorúságot elkerülhettünk volna. Mert mindnyájan ismertük és lemértük a monarchia nagyhatalmi pozíciójának jelentőségét és azt, hogy mivel tartozunk azért, hogy egy negyvenmilliós hatalom védelmezi Magyarországot is, de ezt a nagyhatalmi pozíciót akkor nem láttuk veszélyeztetve, mert akkor még Bécs nem hátrózta el magát a boszniai okkupáció meggondolatlan lépésére. Ellenben tudtuk, hogy ha most nem sikerül a nemzeti jogok biztosítása terén előhaladni, ki tudja, mikor kerülhet sor erre egy új uralkodó alatt? Ha a kilences bizottság programját akkor teljesen végrehajtják, megtévezve a hadsereg vezetői által is elfogadni kész „ezrednyelvvél“; ha akkor Tisza nem helyezkedik arra az álláspontra, hogy az ellenzéknek le kell törni és alkotmányvédelmi fegyvertől, a házszabályokban biztosított jogaitól, erőszakkal meg kell fosztani, hanem a katonai reform végrehajtásával megelégedett képviselőházzal *békés úton csinálta volna meg a mérsékelt házszabályreformot*: úgy nem fejlődött volna ki az az alkotmányválság, amely hosszú időkre a koalíció után is éreztette káros hatását az egész nemzetre.

És később hozzátette:

— Az 1900-as években nem akarták a kormány emberei megérteni, hogy 67 óta *egy* új nemzedék lépett a férfikorba. Ez a nemzedék már nem ismerte a 67-es kiegyezés megkötése körül folytatott harcok súlyosságát, az akkor elért eredmények jelentőségét, az abszolutizmus nyomorúságával szemben. Meglazult tehát az az *alap*, amelyre Deákék és még inkább Tisza Kálmán felépíthették hatalmukat. Ez az új nemzedék már leszedte a kiegyezés teremtette helyzet gyümölcsét és az emberi természetnek megfelelően — *többet* akart. Mi, öregedő emberek, csak a kor szavát hallattuk, amikor a nemzet igényeit megformuláztuk ...“³¹

³¹ 1929 április 27. Naplójegyzetek.

Rámutattam már előbb a politikai társadalom kiszélesedésére a múlt század utolján. Ez a kiszélesedett társadalom *öntudat* és *önérzet* dolgában lényegesen fejlődött húsz-harminc év alatt. Minél öntudatosabb lett, annál hevesebben reagált minden megkötöttségre, kiváltképpen, ha az erőszakos formában lépett fel. Tisza István taktikája — bármily nemes meggyőződésből fakadt — ellenszenves volt előtte és ellentállásra izgatta. A nyugati nemzetek politikai és szociális fejlődését figyelő, annak irodalmából táplálkozó fiatal középosztály — eltekintve a radikális eszméket hirdető kisebbségtől — igyekezett ezeket a tanításokat nemzeti érzésével, ebből fakadó törekvéseivel összhangba hozni. Így alakult ki az a mindszélesebb alapokon elterjedő közhangulat, amely a nemzeti aspirációk kielégítését és a szociális igények teljesítését követelte.

Miután pedig az uralkodó liberális párt, nevének meghazudtolásával ezen igények egyikének kielégítésére sem tett számbajövő lépést, sőt a házszabályok módosításával a politikai jogok megszorítására törekedett, mivel nem a megértés keresésével, hanem a többség hatalmi szavával, sőt erőszakkal akart érvényt szerezni politikájának; a nemzet feltámadt és az ellentállás útjára, lépett.

Ennek az ellentállásnak legtöbb részletét már ismerjük. Ismerjük *Fejérváry Géza* parlamenti többség nélküli, kormányzatát. Ismerjük részben a korona álláspontját *Daruváry Gézának*, a magyar kabinetiroda főnökének irataiból,³² de nem ismerjük az ellenzéki pártok vezérlő bizottságainak jegyzőkönyveit s a nemzet vezéreinek ott elfoglalt álláspontját a válság különböző szakaszaiban.

A liberális párt ekkori állásfoglalását Tisza István beszédeiből ismerjük. Amikor az ellenzék 1905-ös fölnyes győzelmével a liberálist párt elvesztette a hatalmat, a kiegyezéshez meggyőződésből ragaszkodó és a képviselőházba mégis bekerült liberális töredék kisebbségi harcot akart kezdeni a koalíciós többség ellen. De Tisza István, aki rendesen nem tudott olvasni a nemzet lelkében, ezút-

³² Először feldolgozva: *Emlékirataim* első kötetében.

tal az egyedül helyes taktikát választotta és kényszerítette híveit, legalább pillanatnyilag, a visszavonulásra. Jól látta, hogy az ellenzék zsákutcába rohan és előbb-utóbb csödbe jut. Akkorra pedig érintetlenül akarta fenntartani magát és pártját.

Ha a liberális párt feloszlása után ennek tagjai vezérük példájára nyugodt méltósággal visszavonulnak és ott is maradnak, míg a viszonyok meg nem változnak; elvűségüknek bizonyítékát adják. De a hívek tömege a fővárosban és a perifériákon hanyatt-homlok rohant az új többség táborába. A függetlenségi párt helyiségei előtt hetekig sort álltak a kültagoknak jelentkezők; az ország „első kerülete”: a fővárosi IV. kerület Tisza István után sietett Polónyi Gézát képviselőül fogadni; az ellenzék vezéreit régi, kipróbált szabadelvű többségű városok díszpolgárokká avatták és ugyanazok a polgármesterek és notabilitások hozták fel nekik az okleveleket, akik rövid idővel előbb még boldogok voltak, ha Tisza István szigorú pillantása rájuk esett. És számos volt szabadelvűpárti képviselő kapott a koalíció tagjaként szereplő alkotmánypártban mandátumot, még több pályázott rá. Most tapasztalta csak a szabadelvű párt előbb könnyen mandátumhoz jutott tömege, milyen keserű dolog kiesni a hatalom meleg fűszekéből. Tisza István sokat tanulhatott a koalíció első idejének eseményeiből.

#

De a koalíció rövid kormányzása után elbukott és romjai alatt ott vergődött egy eszményeiben csalódott társadalom. A csapás, mely a nemzetet érte, nemcsak abban mutatkozott, hogy legjobb, nagyot, becsületesen akaró fiai: Apponyi, Justh, Andrassy, Kossuth évtizedek meddő küzdelmei után hatalomra jutva, nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött reményeket; nemcsak abban nyilvánult, hogy egy esetleges egészséges parlamenti változás gazdaság vált belátható időre lehetetlenné, hanem, hogy az ország látta: ha többséget ad is egy nemzeti vágyakat képviselő pártnak, e többség nem tudja akaratát érvényesíteni a korona tiltakozása miatt.

Tisza Kálmán és minden utódjának elve az volt, hogy éppen a korona eme kérlelhetetlen álláspontja miatt *nem szabad* e kérdéseket napirendre tűzni. A „békét mindenáron“ jelszóval vezetett tiszakálmáni politika azonban nem elégítette ki az országot. Nemcsak az ideális szabadság és önállóság eszméit hirdetőket, hanem a realitásokat szem előtt tartókat sem. Ezek, ha tárgyilagosak voltak és kellő szakértelemmel bírók, beismerték, hogy mezőgazdasági termékeinknek értékesítésére a legtermészetesebb piac ugyan Ausztria, de hangsúlyozták egyszersmind, hogy ez a lajtántúli tartományoknak éppoly előnyt jelent, mint nekünk. Ipari téren pedig a gazdasági szövetség — legalább addig — a magyar önálló ipar kifejlődésének legfőbb akadályja volt. Egy erőit kifejleszteni akaró nemzet felkiáltása volt az 1905-ös és 1906-os képviselőválasztás, egy önálló életet élni akaró szervezet megmozdulása.

E vágyaiban, reménységében csalódott nemzet nem tudta most, 1910-ben, hová forduljon. Kereste a fixpontot, amelyre építhessen. *Tisza István* megadta azt neki, amikor hatalmas szuggesztív erejével, szervező képességével hóna alá nyúlt e feltápáskodni alig bíró társadalomnak.

A balsikerrel sújtott számára a félénkek, az opportunisták nem keresnek mentséget, magyarázatot. A jellemgyengék, a zavarosban halászok ilyenkor cselekszenek a leghatározottabban. Csak ki kellett tűzni az új zászlót és azok, akik tegnap még a függetlenségi párt Royal-szállóbeli, vagy Rákóczi-úti helyiségei előtt kigyózó sorban várták a pártba való felvételüket, most a liberális párt utódjának: a *nemzeti munkapártnak* Károly-körúti kapuja előtt túrték, hogy a lovasrendőrök patái szorítsák fel őket a járdára.

Tisza Istvánnak és járatlan miniszterelnökének: Khuen-Héderváry Károly grófnak volt tehát már pártja szerte a hazában. Pártjának javarésze egyszerre két-három pártklubnak is tagja volt, mert az új kormánypártba való bejutás nagy tülekedésében elfelejtették töröltetni magukat a koalíció pártjainak lajstromából, úgyhogy amikor 1912 körül újra fordulni látszott a kocka a függetlenségi párt felé, mosolyogva állapítottam meg, mint a független-

ségi párt igazgatója, hogy számos munkapárti „korifeus“, aki 1910-ben hiába próbált Tisza képviselőjelöltje lenni, most, mintha misem történt volna, „márványarccal“ újra látogatni kezdte az ellenzéki klubhelyiséget.

Tisza István jól látta, tudta ezt. Sőt azt is élesen látta, hogy mennyi polyva keveredett abba a társaságba, amelyet a hirtelenül bekövetkezett 1910-es választás alkalmával pártvezetősége behozott a képviselőházba. Az erős jellemek megvetésével ítélt pártjának stréberei, mindig verekedni kész „erőbajnokai“-ról, akik, amint tumultus támadt, kirohantak padjaikból és öklüket mutogatták az ellenzéknek. Pártja védelmére írja ugyan ezeket a sorokat, amelyek azonban rettenetes bírálatot is tartalmaznak: „Nichts wäre falscher, als die Partei nach der geringen, aber umso geräuschvollem Gruppe derjenigen zu beurteilen, die sich immer auf der Oberfläche befinden, sich immer hervorzarbeiten trachten um die Aufmerksamkeit auf sich zu ziehen, um zu irgendeiner dankbaren Rolle zu gelangen. Wie oft wird der Fehler auch von treuen Mitgliedern der Partei gemacht“.

Az 1910-es választási küzdelmeket a munkapárt javára eldöntötte a hivatalos gépezet, de elsősorban az a három milliót meghaladó összeg, amelyet választási vesztegetésekre a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. a sómonopólium fejében Lukács László pénzügyminiszter kezeihez lefizetett. Amikor ezen manipulációért Désy Zoltán képviselő, a Wekerle-kormány volt pénzügyi államtitkára Lukácsot a „legnagyobb panamistának“ nevezte és Lukács bíróság elé vitte a dolgot: a bíróság Désyt felmentette. A koalíció kudarca dacára csak ilyen eszközökkel tudta a kormányhatalom leszorítani a Justh vezette függetlenségi pártot. A Kossuth Ferenc elnöklete alatt álló párt mandátumai legnagyobb részét Khuen-Héderváry és Tisza titkos támogatásának köszönhette, akik e párt legtöbb jelöltje ellen nem is állítottak kormánypárti ellenjelöltet.

De e választási korrupciónak volt egy egészséges következménye is. A társadalom meggyőződéses függetlenségi része láthatta, hogy dacára a koalícióban való csalódásának, csak ezzel a módszerrel lehetett kisebbségbe

szorítani a függetlenségi pártot. És amikor az első hónapok folyamán azt tapasztalta, hogy a szabadelvű párt utódja nem tanul semmit elődje hibás magatartásából; amikor azt tapasztalta, hogy mindent ott folytat, ahol az abban hagyta; hogy a választójog terén — mely most a reformkérdések homlokterébe került — Tisza ugyanolyan maradi álláspontot foglal el, mint régen, akkor világosan látta, hogy a munkapárttal a modern kor reformjait az ország nem fogja majd megalkotni.

Viszont a függetlenségi párt, amikor 1910 után egyfelől programja élére a magyar nemzeti jelleg megóvása mellett az általános választójogot, másfelől a földreformot tűzte ki, megteremtette alapját annak, hogy az országban egy hatalmas *demokratikus és nemzeti front* alakuljon ki, amely csak azért nem bír 1910 után többséggel a „népképviselő” házában, mert az erőszakos választással összehozott többség még két miniszterelnökének ígérete után sem volt hajlandó érdemleges választójogi reformot alkotni.

A szabadelvű párt 1906-ban megszűnt, utóda a nemzeti munkapárt, már egy új korszak: a forrongó Magyarország korában született. Nagy, nemzetet átformálni hivatott reformtervek láza rázta az országot. És e korszakfordulóban itt állott az új kormánypárt egyetlen programpponttal: az országgyűlés rendjének erőszak útján való megteremtésének programjával. Négy évig folyt a közjogi harc a koalíció alatt és születtek belső szociális reformok; megjelent a kispap rend képviselője a képviselőházban és követelte fajtája sorsának javítását; felvonultak a munkások ezrei most még néma tüntetéssel, hogy — amint 48-ban mondták — követeljék az alkotmány sáncaiba való felvételüket. De a szabadelvű párt utóda e négy év tanulságaiból mitsem tanult, néma és értetlen maradt. Tisza István fix ideája eluralkodott pártján: ha letöri a képviselőházon *belül* az ellenzékét, úgy rend lesz az egész országban és ő nyugodtan végezheti terveit megvalósítását. És amikor erőhatalommal legyűrt

mindent és mindenkit, aki nem hódolt meg akaratának, akkor, *csak akkor* látta iszonyú tévedését, hogy a béke, a termékeny munkához szükséges nyugalom helyett a *temetők csendjét* teremtette meg, ahol nem a tenyészet, de az enyészet némasága lakik. Volt országgyűlése, amely percek alatt szavazott meg törvényeket, de ennek a munkának nem volt éltető visszhangja a nemzetben. Csak fejlődintást látott és tapsot kapott, de e taps üresen kongott az elhagyott teremben. Saját pártjából kellett önmagának ellenzéket állítani, hogy az *éltető* kritika szavával életet próbáljon lehelni a halott intézménybe. Az amúgyis megtépett társadalomba kiegyenlíthetlen szakadékot vágott, amelynek egyik partjáról a másikra nem vezetett híd. Most már nemcsak a közjogi ellentétek választották szét az embereket, de az a két világnézet is, amelynek egyike egy túlzott konzervativizmus féltékenységével óvta nemzetét a szociális reformoktól és nem bízott a magyarság államfenntartó, kulturális fölényében nemzetiségei fölött, amiért is ellenezte az általános választójogot. Ezzel szemben a másik világnézet: az ellenzék haladni vágyó fölfogás; a statisztika és a nemzet erejének ismeretében az ország lakossága érett részének meg akarta adni a választójogot, hogy az annak alapján összetülő országgyűléssel megalkothassa gazdasági és népjóléti reformjait, de keresztülvigye azokat a nemzeti kívánalmakat is, amelyek elől a „király emberének”: Lukács László kijelölt miniszterelnöknek kijelentése szerint a király sem fog elzárkózni, — *ha az általános választójog alapján összealkott országgyűlés fogja azokat követelni.*

Ezt megértette az ország. És ezért nyerte vissza a függetlenségi párt rövid két év alatt a nemzet bizalmát. A világháború lehetetlenné tette, hogy új választással ennek kifejezést adhasson. Így történt, hogy az összeomlás előtt a korona és nemzet bizalmát elvesztett munkapárti többség ült ugyan a képviselőházban, de az ország ügyeit abból a kisebbségből kikerült férfiak kormányta intézte, amely a koalíciónak is magva volt.

JUSTH GYULA ÉS A 48-AS MAGYARORSZÁG

Ady: Vendégség Bottyán vezérnél
(„Justh Gyulának, egy bomlott
kor bomlasztójának és hősenek, a
második Bocskaynak“.)

Rohant elül mindig
Halálba és tűzbe,
Ha ellen nem tudta:
Nem lehet, hogy most udvarlás
A láncára fűzze.

I.

A függetlenségi és 48-as párt programjának közjogi alapja volt. Ahogy *Kossuth* Lajos 1870-ben a ceglédieknek megírta:¹ „A 48-as párt akarja, hogy Magyarország a régebbi törvényeket nem is említve, az 1723:1, 2, 3, az 1790:10. és az 1848 te. értelmében őt megillető függetlenséget az önálló kül- és hadüggyel együtt, békés és alkotmányos úton visszaszerezze, ez lévén állami létele és szellemi s anyagi felvirágoztatásának egyik előfeltétele“.

Ennek az elvi álláspontnak megfelelően a 48-as párt hosszú ideig nem lépett a *reálpolitika* terére. Inkább a vágyálmok fellegei között járt, mint a földön. A 67-es kiegyezés megkötését követő első évtizedekben különben is csak kevés alkalom adódott, amikor, rövid elvi kijelentéseken kívül, *Kossuth* Lajos fenti levelének másik programpontját is szorgalmazhatta volna, mely hangsúlyozza, hogy a párt az ő függetlenségi programján kívül: „akarja, hogy a haza polgárai születés, vallás és

¹ *Bobory Károlyhoz* intézett levél.

nemzetiségre való tekintet nélkül, egyaránt szabadok és jogokra nézve egyenlők legyenek, ne csak a törvény holt betűiben, hanem a valóságos életben is.“

Ilyen alkalmat nyújtott volna a magyar politika egyik legkényesebb kérdésének: a *nemzetiségi kérdésnek* nyugvóponttra juttatása, amelyet a 48-as párt egy vezető tagja: *Mocsáry Lajos* erőteljes állásfoglalása tűzött rövid időre napirendre. Mocsáry a közjogi program megvalósítását csak úgy tartotta lehetségesnek, ha a nemzet nem kényszerül egyszerre két fronton harcolni, Bécs ellen és a nemzetiségek ellen, hanem Deák és Eötvös József, de Kossuth Lajos későbbi, hasonló nemzetiségi politikáját magáévá téve, keresi a nemzetiségekkel való megegyezést. 1887-i budget beszédében² Mocsáry hangsúlyozza, hogy a nemzetiségek „ragaszkodnak e földhöz, csak azt akarják, hogy ott valósággal otthon érezzék magukat“. „Mozgósítunk ez irányban inkább ma, mint holnap — mondja. — Ez lesz a legszebb előkészítés a jövő eshetőségekkel szemben és *egy* hadsereggel érne fel, ha sikerülne helyes nemzetiségi politikát inauguruálnunk.“ Ezt a politikát ő az egységes magyar állam keretében, annak teljes szuverenitása megőrzésével akarta sikeresen érvényesíteni.

Ahogy más helyen kifejtettem,³ ma alig lehet ítéletet mondani afelett, hogy egy kellő időben, kellő módszerrel és eszközökkel végrehajtott ilyirányú nemzetiségi politika, évtizedeken át következetesen követve, érhetett-e volna tartós eredményt. Mert ez nem csupán eme belső politikától függött volna, de jórészt a külpolitikai helyzet alakulásától. Annyi azonban bizonyos: bármily békés, megnyugtató és eszélyes politikát követtünk volna is e téren, az első világháború eredményei mindenképpen leválasztották volna a perifériák nemzetiségi tömegeit és odavonzották volna ideiglenesen határainkon túli testvéreikhez.

Mocsáry propagandája siket fülekre talált kortársainál a függetlenségi pártban, sőt lassan olyan ellenszenvet

² Képviselőházi Napló: 1887. február 15.

³ Emlékirataim I. kötet: „A román sphynx“-fejezetben. Ugyan-
így *Gratz*: i. m. I. 230—231. és 240. lap.

váltott ki, hogy kiüldözte pártjából, amely egyik frakciójának elnöke volt.

A másik alkalom, amikor a függetlenségi és 48-as párt Kossuth Lajos ceglédi programjának második része szellemében állást foglalhatott: az egyházpolitikai kérdések tárgyalása volt. Többségének álláspontja segítette győzelemre a kormány álláspontját.

Ezekben az időkben már mind erőteljesebben nyomult politikájában előtérbe a szabadságjogok kiterjesztésének, a szociális problémáknak és általában az egész belső és külső politikának kérdése. Irányítója ennek az elvi és közjogi meddő harcoktól eltérő taktikának már régebben *Ugrón Gábor* volt.

Idősb *Ugrón Gábor* ezeknek az időknek azon ritka magyar emberpéldányaihoz tartozott, aki ősi magyarságát összhangba tudta olvasztani európai műveltségével. A székelyföld televényéből sarjadt ki s a nagy nyugati kultúrák emlőiből táplálkozott. Szent hittel hitt nemzete csodát művelni képes őseréjében, de hangosan vallotta, hogy ez az őserő csak akkor teremthet csodát, szerezheti vissza hazája önrendelkezését, ha Nyugat kultúrájának nemes eszközeit felhasználja, erejét magába hasonlítja. Képekben álmodó és beszélő, szilaj cselekvésre kész természete Kelet erényeit tudta népében, de mert est a Sorsa ideállította, hogy bátyája legyen Nyugat kultúrájának, megkívánta tőle, hogy keleti fajtája csodás adottságaiba beleolvassza Nyugat értékeit. Különös vágású, szülőföldje Rabonbánjaira emlékeztető barna képe, keleti rokonságára mutató szűrő, sötét szemei, indulatában rekedt vijjogásba vesző hangja ősmagyar vezérek alakját idézte fel a szemlélő előtt. De ez ősmagyar ajkáról latin és francia szó ömlött és annak a kultúrának zenéje, amely a gall népet is lázba ejthette volna.

Harcolt mint garibaldista a poroszok ellen, volt kommünard Párizs barrikádjain, mert kicsorduló heve fiatalos lázalmában még a szabadság hőseit látta a megtévedt könyvmolyokban és meddő álmodozókban, akik III. Napoleon összeomlott birodalma romjain egy új világot akartak teremteni. E fiatal kalandját megbocsátotta

a magyar közélet, ahogy a hatalom végül is nem róta fel neki, hogy székely légiót szervezett, amellyel az orosz-török háború idején hátba akarta támadni a Romániába meghátrált muszka haderőt. Kevesen tudják, hogy *Disraeli*, angol miniszterelnök is fegyvert és pénzt juttatott eme vállalkozásának.

Álma egy nagy Magyarország volt, mely oly erkölcsi és anyagi erőt sugározson a Balkánra, hogy ennek kis országai a monarchiában, de különösen hazánkban lássák legközvetlenebb és leghatalmasabb támaszukat s e birodalom védő és segítő hatalmának kedvéért lemondjanak Oroszországhoz való vonzódásukról. Ez az elgondolás alapeszméjét Kossuth dunai konföderációs tervére építette, de annak lényegbevágó hibái és irrealitásai nélkül. Mert egy pillanatig sem álmódott arról, hogy — mint a dunai konföderáció — a balkáni népekkel államszövetségre lépünk és közös parlamentben ülésezünk.⁴ És nem építette tervét álmokra, hanem a már megadott realitásra: a meglévő osztrák-magyar monarchia számbeli, anyagi és erkölcsi erejére, amely ellensúlyát képezhette volna az előretörő szláv nyomásnak.

Ugronnak ez az elgondolása, amely szerepelt a Ballplatz imbolygó politikájában is és érdekes, bár felületes rokonságot mutat Rudolf trónörökös terveivel, erős realitás, de sok tévedés jeleit is magán viseli. Ugrón koncepciójának, egész kidolgozott tervezetének volt egy alapvető hibája. Ő ugyanis a monarchia balkáni vezető szerepét nem a Németbirodalommal való szövetségben kereste, hanem a Franciaországgal való együttműködésben. Ifjúkora óta a franciák iránt táplált szeretete, de a magyar kuruc és kossuthi tradíciók is erre az útra utalták. Bár teljesen átértette a monarchia jelentőségét

⁴ 1886 február 22-én ezt mondja: Nem értek én dunai konföderációt. Egyelőre katonai konvenciót kívánok a Balkán félsziget népei és Ausztria-Magyarország között“. És „Minekünk kell védelmül szolgáljunk e kis népfajoknak, mert Ausztria-Magyarország meggyöngítve, megveretve, Oroszország feltétlen uralmát jelenti és azután csak idő kérdése, hogy Ausztria-Magyarország felbomlik különböző nemzetiségekből álló részeire“.

és hivatását, éppen az orosz befolyás kiegyensúlyozására Kelet-Európában, de azt hitte: ezt az egyensúlyt fenn lehet tartani akkor is, ha Ausztria-Magyarország nem a Németbirodalomra, hanem a francia erőre bízta támogatását. A kuruc lélek örök félelmében félt attól, hogy egy erős német támogatásban részesülő monarchiában Ausztria magához ragadhatja teljesen a hatalmat és Magyarországot egészen háttérbe szoríthatja. És e félelme elhallgattatta benne a realitások iránti azt az érzéket, amely a távoli és csak közvetett francia befolyásnál sokszorosan hatékonyabbnak kellett volna feltüntetnie szeme előtt is Közép-Európa domináló nagyhatalmának: Németországnak közvetlenül hatni képes erejét.

Ugrón belpolitikailag is tovább ment az általános elvek hangoztatásánál és tartalommal akarta kitölteni, fejlődésképeséggel akarta felruházni a fennálló keretet. Gyűlölte Tisza Kálmán rendszerét, de nem tévesztette azt össze magával a kiegyezéssel. E tekintetben közel járt az akkor még 67-es Apponyi elgondolásához. Célja a 48 programjának megvalósítása volt, de ezt nem úgy remélte megközelíteni, hogy pártja meddő elvi kijelentésekben élje ki magát, hanem nagyszabású, részletekbe menő bírálatban emelte ki az uralkodó rendszer hibáit a képviselőházban, de a delegációkban is.

Hogy ezzel a taktikájával mennyire elevenére tapintott a kormányoknak, mutatja, hogy Bánffy Dezső miniszterelnök és utódai Apponyi mellett őt és híveit akarták elsősorban kiüldözni a közéletből.

Ezt a gyűlöletet olthatatlan gyűlölettel viszonzotta a Rabonbán. Keleti fantáziájának tündöklő színeivel festette ki a Tisza-rendszer teremtette korrupció képét és ősei elszántságával sújtott le e rendszer vezetőjére. A magyar rétori művészet soha utol nem ért példái ragyognak ki ma is ezekből a beszédekből, amelyek a szónoklás közvetlen varázsától megfosztva is csodás erővel világítanak a kései kor olvasójára a képviselőházi napló elsárgult lapjainak holt betűiből.

Milyen megdöbbenően hatnak alábbi szavai, ha azoknak évtizedek múlva való beteljesedésükre gondo-

lunk, Károly király mindenektől való elhagyatottságára 1918 október végnapjaiban és november havában, amikor családjával^ egyedül tanyázik az ürességtől kongó Bécs-melletti császári kastélyban.⁵ Ugrón mondja egyik régi beszédjében Tisza pártjához fordulva: „Az a nemzedék, amely az önök iskolájából kerül ki, ha egyszer a népek áradata megtámadná a királyt és ostromolná a trónt, nem védelmezné meg akkor a királyi palotát lépcsőről-lépcsőre és nem fedné a bejárat küszöbét saját holttestével és vérének patakzásával, hanem a veszély első pillanatában kiszolgáltatná királyát, mert akkor az volna a hasznos“.

De Ugrón gyönyörű heve, elgondolásaiért érzett nagyszerű lelkesedése, amely a 48-as politika földön vezető útjait kereste a beteljesedés felé, ekkor még nem tudta áttörni a függetlenségi és 48-as politikát körülvevő orthodox felfogást. A magyar politikának előbb még úgy kellett alakulnia, hogy Tisza István erőszakos taktikája elfordítsa a nemzetet az évtizedek óta uralkodó nézetektől és olyan erőket vigyen át a 48 táborába, melyek az ott működő, realitásokat megértő férfiakkal együtt a mai kor igényeit kielégíteni akaró programot követeljenek.

Apponyi Albert gróf, a 67-es alap fokozatos fejleszthetésének reményében csalódva, 1904-ben áttért a 67-es alapról a 48-asra. Élete munkáját látta porba omolni, amikor minden tudása, meggyőződése, ékesszólása hiábavalónak bizonyult, hogy meggyőzze Ferenc József királyt arról az igazságról, hogy birodalma és hadserege akkor lesz csak igazán erős és fejlődésképes, ha a 67-es kiegyezés keretén *belül* olyan engedményeket biztosít a magyar nemzetnek, amelyek nemzeti vágyait kielégítik, erkölcsi és anyagi haladásának útját nyitják.

Ezt az utat a király vétőjével eltorlaszolja látta. És a kormányzópart és vezérének: Tisza Istvánnak erőszakától eltaszítva, odamenekül, ahova lassú politikai fejlődés

⁵ L. *Windischgraetz* emlékiratai: Vom Schwarzen zum Roten Prinz.

dése folyamán 48 felé el kellett jutnia, mert ez a 48-as politika az utolsó évtized evolúciójában csaknem ott tartott, ahova ő most elért.

Csodálatos Apponyi lelki, politikai fejlődése évtizedek *tapasztalása* nyomán. Mint konzervatív indul, de mindjárt induláskor a haladás, a fejlődés szükségétől van áthatva. És évtizedes, ragyogó pályafutása alatt mind erősebben lesz úrrá rajta a *nemzeti érzés*, annak átértése, hogy csak az olyan politika lehet igazán áldásos hazájára, amely az önálló államiság attribútumaival tudja azt felruházni. És mert fájdalmasan kellett tapasztalnia, hogy minden érv, a meggyőzés minden fegyvere hiábavaló, mert odafent nem akarják megérteni a nemzet jogos igényeit — odaállt, ahol most már teljes nyíltsággal követelhetette azt, amit eddig a 67-es Program „posszibilisnak” kürtölt alapján, utóbb a kormánypárt padjairól hiába próbált megvalósítani.

Különös választuk elé állította a sors a magyar ellenzék politikusait.

Andrássy feljegyzéseiből tudjuk, hogy öt nyolc ízben kínálta meg Ferenc József a miniszterelnökséggel és ő nyolc ízben utasította el a megbízatást, mert nem akarta programját cserben hagyni. Apponyi is megkísértetett, amikor a király, mint a nemzeti párt vezérét, felhívta a kormány vállalására, ha a katonai követeléseit szögre akasztja.

Most a miniszterelnöki szék helyett a 48-as ellenzék első padsorában ül. Körülötte kisszámú párthívein kívül a szélsőbali politika évtizedes harcosai, öreg csatabárdjai, ifjú óriásai. Mindenik tarsolyában véli a marsallbotot, s íme most egy javakorbéli férfiú jött át a túlsó táborból, hogy átvegye mindnyájuk vezetését.

De milyen férfiú! Ragyogó elme, lekötő és meggyőző ékesszólás, csodálatos műveltség, — és ami mindenekfelett való — anyagi szív, megértő lélek. Milyen finoman, milyen testvéri önzetlenséggel kezeli a párt névleges vezérét: Kossuth Ferencet, milyen odaadó figyelemmel hallgat meg mindenkit. Pedig talán, néhány ki-

vételes férfiún kívül, kevesen voltak, akik a szabadelvűpárt bukása előtt világosan látták volna, milyen fejlődésen *kell* átmennie, de szinte észrevétlenül megy is már át esztendőök óta ez a 48-as párt. És most? Az Apponyi és társai által bevezetett irányra rálépve, érezik csak, hogy ott vannak az Ugrón Gábor jelezte úton, amelyet akkor megtagadtak, de amelyre rákényszeríti őket az élet, amely nem tűr ugrásokat, csak fejlődést. A Program, az *elvi* program, megmaradt *végcélnak*, a nemzeti vágyak végső beteljesedését jelző reménységnek, de a gyakorlati, a közeljövő programja a fokozatos fejlődése volt. Aki elolvassa Apponyi, Kossuth, sőt Justhnak, a radikálisnak, 1905. és 1906. évi választási beszédeit, látja azokból, hogy a 48-as politika hatalmas lépéseket tett a realitások útján.

De a nemzet lelke is szomjúhozta, hogy a 48-as politika az egész vonalon pozitív, belső reformok követelésének útjára lépjen. A magyarországi liberális korszak virágkorának jellemzésekor már rámutattam, hogy Tisza Kálmán kormányzásának meddő 15 éve kiváltotta a haladás, a fejlődés, a reformalkotás vágyát, úgy a közjogi, mind a szociális és a gazdasági önállósulás terén. Azok, akik Tisza István első erőszakos parlamenti puccsa után átléptek a 48-as pártba, ezt az ország lelkében és magában a 48-as pártban is erősödő vágyat érezték meg és igyekeztek pozitív formába önteni. Így folytatta a 48-as párt, szinte öntudatlanul — önmagának szinte be sem vallva — evolucionális útját a fokozatos fejlődést követelő program alapjára. Amikor tehát az ellenzéki pártok, élükön a függetlenségi párttal a király kívánságára kormányt vállaltak, hogy az országot megváltsák Fejérváry Géza kormányától: már a fokozatos fejlődés elvét hirdették és a közjogi követelések fokozatos megvalósítása mellett a szociális és gazdasági haladás kérdéseit is napirendre tűzték. Követték ezzel nagy vezérük: *Kossuth Lajos tanácsát*, aki egyik levelében azt mondta: „A függetlenségi pártnak hivatása az ország állami függetlenségére törekvés s *ha ezt még csak egy hajszálnyira is előbbre viszi*, semmi elképzelhető tekintetnek nem szabad

azt alárendelnie”.⁶ Ezért szerepelt programjukban első helyen a titkos választójog megvalósításának problémája, ezért szerepelt az önálló jegybank kérdése, mely nem tartozott *szorosán* a 67-es kiegészítés alapvető programjához.

Ekkor vált a 48-as párt követeléseinek alapvető tételévé, hogy a politikai demokráciát kell elsősorban kivívnunk az általános és titkos választójoggal, hogy a gazdasági szabadságot kimunkálhassuk. De a 48-as gondolatnak tragikumuma volt egyszersemind, hogy az 1904—5-ös súlyos alkotmányváltásban, mely a teljes káosz felé sodorta a nemzetet, a 48-as párt vezeterei nem merték az országnak nyíltan megmondani, hogy a fent és lent, a koronánál és a szabadelvű érzelmeknél fennálló akadályoknál fogva a végső célokat csak fokozatosan, rendkívül lassan lehet megvalósítani. A félelem, hogy a nemzet felcsigázott várakozásánál fogva óriási csalódásba zuhan, ha ezt bevallják neki, visszatartotta a pártot e nyílt színvallástól.

II.

A koalíció hatalomrajutásával a *képviselőház*, amely 1906-ban elsőízben 48-as többségből álló újoncból alakult, hittel és lelkesedéssel látott munkájához. Soraiban javarészt vidéki, a parlamenti életben járatlan emberek foglaltak helyet, akik elsőízben nyertek mandátumot. Míg a szabadelvű párt uralkodása alatt a képviselőknak aránylag kis hányada cserélődött ki egy-egy választás alkalmából, most az egész kibukott szabadelvű tábor helyébe új emberek kerültek. Zömük a vagyonilag független középirtokosokból sorakozott, akiknek többsége simán, pár száz korona alkotmányos költséggel nyerte tel mandátumát. A nagy 48-as lelkesedés hozta fel őket Budapestre, ahol eleinte kissé ijedten jártak-keltek a parlamentben és a Royal-Klub tágas termeiben.

A hatalom, a befolyás varázsa még nem mételyezte

⁶ *Egyetértés* 1893. május 14. (Aláhúzás tőlem való.)

meg lelküket, az önbizalom túltengése még nem ütközött ki rajtuk. Áhítatosan figyelték vezéreiket: Kossuthot, akit nevének nimbusza minden bírálathoz alól mentesített; Apponyit, akitől azonban előkelősége, finoman választékos modora miatt, az első időkben még egy kicsit idegenkedtek.

Kilenctizedrészükben a középszerűség mértékét nem haladták meg. Egyszerű, szerény műveltségű emberek voltak, világot nem látottak, könyvet nem igen olvasók. De józan ítélőképességűek, politikailag szinte romlatlanok. *Ezek az emberek a képviselőiséget az első időkben még magasabb misszióknak tekintették és nem mint a többi képviselőházak — mesterségnek.*

Sajnos, a magyar szellemi elit csak kisszámban nyert képviselői soraikban. A tudomány, a szakszerűség csak egynehány egyetemi tanár, kiváló jogtudós, művelt autodidaktával szerepelt. A függetlenségi politika a közhit szerint „örök kormány és udvarképtelenségre“ volt ítélve 1867 óta. Aki karriert akart csinálni, aki érvényesülni akart, nem kötötte sorsát ezen „örök tagadásra“ ítélt párthoz. És amikor egy *nem* álmodott véletlen a hatalmat a párt ölébe dobta: csak nagyon kevés olyan szellemileg kiművelt, politikai tapasztalással bíró férfit számíthatott soraiban, aki már előbb is, meggyőződésből eszméinek híve volt.

Igaz, a hatalomra jutás heteiben nem csupán az alkotmánypártban kerestek menedéket azok a „lelkes“ 67-esek, akik nem akartak Tisza István hajóján a szabadelvű párttal együtt elsüllyedni. A függetlenségi pártnak is akadtak jelentkezői, akik egyszerre felfedezték 48-as érzelmeiket. De ezek elenyésző kisebbségben voltak a perifériákról feláramló, korrumpálatlan mezei hadakhoz képest.

A szakszerűség, az általános műveltség hiánya mellett a képviselőház legnagyobb fogyatéka *tapasztalatlanságában*, a világ, a viszonyok, az emberek ismeretének hiányában rejlett. Azt mondhatnám, hogy „weltfremdek“ voltak. Ebből fakadt, hogy csodálatos hiszékenységgel magasabbrendű „megnyilatkozásokkal“ fogadták azoknak féligazságait is, akik — ravasz rókák —

felismerték a tömeg járatlanságát s azt a maguk és az általuk képviselt ügy javára akarták és tudták kihasználni. Innen származott például az első években Polónyi Géza nagy befolyása a függetlenségi táborra, még akkor is, amikor kilépett a pártból és ellenzékbe ment, míg bámulói bent maradtak a párt kötelékében.

Ezek a „mezei hadak“, amikor felkerültek, nem ismerték az irigységet, nem ismerték a törtetést. Rájuk nem lehetett alkalmazni *Dante* szavát a politikusokról:

Superbia, invidia ed avarizia sono

Le tre faville che hanno i cori accesi.

A koalíciós képviselőház első éveiben azon ritka parlamenti testületek közé tartozott, amely a maga erkölcsi és anyagi függetlensége tudatában lenézte, megvetette a strébereket. Volt kétségtelenül a többségi pártban is egy tucat ember, aki mindjárt eleinte mindenre jelentkezett, minden állásra alkalmasnak érezte magát és pályázott rá, de ezeket a nagy többség megvetette és megtörtént, hogy amikor egy-egy ilyen törtetőt valamilyen fontos bizottságba hivatalosan jelöltek, *Leszkay Gyula*, a párt gazdája s a puritánok vezetője, egyszerűen törölte a jelöltek közül s a nagy többséggel kibuktatta.⁷

Ha ekkép még nem ismerték a felfelé való hatalom édességét, annál nagyobbra értékelték a lefelé megnyilatkozó hatalmat: a *népszerűséget*. Ennek hulláma emelte ki őket osztályostársaik tömegéből, ennek gyönyörűségétől voltak mámorosak, amikor felkerültek a főváros forga- tagába. És valahányszor megfélemlédtek ezen idegen tömegben, ahol nem tudtak egy fejjel kiválni a többiek közül, sietve menekültek erejük forrásához: szűkebb hazájukba, hogy megfürödjenek a helyi közkedveltség vizében.

⁷ *Leszkay Gyula*, ez a nemesjellemeű biharmegyei úr, a függetlenül gondolkodó 48-asok vezére, sohasem pályázott semmiféle állásra. Befolyása a pártban döntőjelentőségű volt. Egyszer Voinich István báró azt mondta róla: „Ez a *Mann mit dem Dolche*, aki le fogja döfni saját pártjában is azt, aki az ősi 48-as elveket feladja“. — És valóban, amikor a bankkérdésben a szakadás a pártban bekövetkezett, Leszkay döntötte el, hogy kinél legyen a többség: Kossuthnál vagy Justhnál? Ő Justh mellé állt.

Ez az új képviselőház törvényhozói kötelességét — kivált az első időben — rendkívül komolyan vette. Tömött padosorok mellett tárgyalt; ha ülés volt, mindenki kötelességének tartotta, hogy bent legyen az ülésteremben. Míg a későbbi képviselőházakban a legfontosabb javaslatokat is húsz-harminc képviselő jelenlétében vitatták meg, itt kétszáz képviselő is bent ült a színtelen viták alatt. Nem volt szükség arra, hogy a portásnál a megjelentek beírják nevüket egy jegyzékbe, ami máskor rövid időre divatba jött, és ami arra a visszaélésre vezetett, hogy a képviselők eljöttek a portásig, lejelentkeztek és újra kifordultak a Házból. Az *abszentizmus* nem vált ekkor még divattá, mert az újoncokban nagyobb volt a kötelességérzés; nem is volt a vidékieknek más dolguk, mert a viszonyok elfajulása nem kényszerítette őket arra, hogy félnapokat a hivatalokban kilincseljenek választóik magánügyeiben.

Az új Ház lakói az első hónapok alatt kezdtek meglegedni az új otthonban. Lassan megszokottá vált az először impozáns méreteinél fogva megfélemlítőleg ható ülésterem, a nyájas folyosó, a büffé, ahol társaságok alakultak és öröködték meg. Szinte második otthonukká lett ez a nagy dunaparti palota, tekervényes folyosóival, lépcsőivel, egymásra rakott emeleteivel. És ahogy beleszoktak a képviselők, úgy kezdték megszokni és megismerni egymást. És kezdték megszeretni ezt az életet, ezt a kellemes, örökös baráti kaszinózást, az életnek ezt a felülről való nézését.⁸ Baráti csoportok képződtek az egymegyebeliék, a közös foglalkozásúak és érdekűek között. És mindegyik ilyen csoportnak akadt szóvivője, nem mindig a legbölcsebb, a legtapasztaltabb, — gyakran a legügyesebb és a leghangosabb.

Ezek a hangosak és ügyeskedők lettek azután a naiv tömeg kerítői. Lassan-lassan, szinte észrevétlenül csöpögtették a lelkekbe az érvényesülés, az előhaladás, sőt az

⁸ Még a legnagyobb szellemeknek is megvolt ez a gyöngesége. Franciaországban: *Berthelot*, *Vidor* *Hugo*, *Renan*, *Painlevé*, *Maurice Barrés*; Itáliában: *D'Annunzio*; nálunk: *Pulszky Ferenc*, *Jókai*, *Mikszáth*, *Hermann Ottó* ragaszkodtak megszokásból e különben lenézett „foglalkozáshoz“.

anyagi előnyök utáni vágyakozás mérgét. Ha megüresedett egy főispáni állás, fontoskodva kérdezték a megyebeli követektől: „Hát rád nem gondol senki?“ Ha híre járt egy új közigazdasági alakulásnak, bizalmaskodva súgták: „Lehetne ám itt valamit csinálni!“

Így indult meg e szinte szűz gyülekezetben a bomlás. Az ilyen mótely pedig gyorsan terjed. A képviselők kezdtek megfigyelni egymást, kivált a fővárosiaknak életmódját, költekezését, passzióit. Bírálni kezdték a kiemelkedőket, a vacsorát rendezőket, a fogaton járókat. Kutatták: kinek mennyi a földje, mennyi rajta az adósság; az ismert ügyvédnek mit jövedelmez az irodája és honnan vannak az összeköttetései; a kiváló politikus milyen bankigazgatókkal érintkezik? És föltámadt a szívekben az *irigység*.

Lassan-lassan a klikkek körvonalai is mindélesebben rajzolódtak ki az elkövetkező évek folyamán. A legtöbb képviselő már egy-egy klikkhez tartozott, amellyel közöséget vállalt, amellyel együtt politizált, amelynek irányát követte s amelytől elvárta, hogy őt is támogassa. És így vert gyökeret ebben a testületben az irigység nyomán a vágy: *érvényesülni!*

Ez a lassan a képviselőket hatalmába kerítő erő elsősorban a *mandátum biztosítására* irányult. Az új képviselő érezte, hogy súlyát, befolyását csakis a mandátumnak köszönheti s ha ezt elveszítené, veleveszne minden velejáró. Ezért egész erejét helyi pozíciójának megerősítésére fordította elsősorban. S így vált gondolkodásának alapelvevé a mandátumnak kezében való állandósítása, így lett az ő szemében a *képviselői hivatásból* — *hivatal*, amelyet minden komoly, ambiciózus és családjáról gondoskodni akaró képviselő minél tovább meg akart tartani, így kezdődött a választók és a képviselők között az az egészségtelen viszony, amikor a képviselő keresi, hogy hogyan szolgálhatja ki választóinak magánérdekeit.

De ha valaki belekóstol a hatalomba, határt szabni vágyainak vajmi nehéz. A képviselő kivételes állása, immunitása, mindenütt való reprezentációs jelenléte, a közfigyelemnek feléje fordulása, a sajtó által való elnépszerűsítése: mákonyos gyönyörűségbe ringatja, maga-

bízóvá teszi, elkapatja. Erezni kezdi: mi minden függ tőle, hiszen végeredményben a kormány élete is az ő és társai jóvoltán múlik. De — hite szerint — a „népszuverenitás“ is megköveteli, hogy választottjai érvényesíthessék a nép akaratát. A nép pedig megmutatta, hogy az a kívánsága, hogy helyette az ő választottja akarjon. Mi sem természetesebb ennél fogva, mint hogy a nép által legalkalmasabbnak tartott kiválasztott egyszersemind a legalkalmasabb a vezető pozíció betöltésére is. Innen támad lassan a „jogos követelés“, hogy a legfontosabb állások a nép választottjainak meghallgatásával lehetőleg — *közülük* — töltsenek be.

Ez mind olyan egyszerűnek és természetesnek látszott előttük! És mindez lassan mind világosabbá válik a naivak szemében is, akik nem ismerték eddig közelebről az állam és parlament gépezetét, akik félisteneknek képzelték e gépezet gépészeit és akik most közel jutván hozzájuk, jóleső meglepődéssel állapítják meg, hogy ezek a félistenek is csak emberek, közönséges emberek, olyanok, mint ők, legfeljebb egy kicsit rutinosabbak, amit végre is el lehet idővel sajátítani.

Aki elér az okoskodásnak ehhez a pontjához, már csak egy hajszálnyira van attól, hogy *magát* is odaképezze a minisztertanácsosi, az államtitkári helyre, sőt a piros bársonyszékbe is. És így alakul ki lassan az államtitkárjelöltek kara, a főispánjelöltek kara, a miniszteriálisok kara: külön-külön kasztok, amelyekhez a szerényebb igényűek csak illő tisztelettel közelednek.

Így hát rövid néhány év alatt ez az új emberekből való országgyűlés is felvette egy részében elődei és utódai képét. *Politizálódott*. Megismerte és megtanulta a politika finomabb fogásait: a taktikázást, sőt a konspirációt is. És az apró vacsorázó helyeken a politika nagy kérdései mellett mind szélesebb teret foglalt el a személyes kérdések sora, a megüresedett állások körüli harc, a kombináció, hogy melyik vezér fogja a maga jelöltjét az üres helyre ültetni.

Mind e fogyatékoság, sőt hiba dacára a többség zömének lelkében tovább élt az a ragaszkodás a 48-hoz,

amelyet a nagyváros korrumpált parlamenti légköre sem tudott kiölni belőle. Nemcsak azért ragaszkodott hozzá, mert tudta, hogy a közelmúlt évek minden csalódása dacára az ő választóközönsége még mindig függetlenségi érzelmű és megvonná bizalmát képviselőjétől, ha az szegre akasztaná elveit, hanem azért is, mert valami magával hozott *szemérmesség* becstelennek minősítette volna az elvárulást. A magyar jellem regényességre kész érzelmesége, sokszor elvont eszményekért hajlamos lelkesedése; nemzeti hőseiért — főképpen mártírjaiért — való rajongása; csapongó, érzelgésre hajló fantáziája még sokkal erősebben uralkodott a mezei hadakon, semhogy az elvek feladása kérdésében behódolt volna a suttogó csábításnak. Ezért nem volt hajlandó elfogadni az alkotmánypárt azon legelső tervét, amely a függetlenségiakat egyszerűen fel akarta szívni egy „gubernementális” pártba; ezért ragaszkodott új pártalakulás esetén az általános választójoghoz és a szétválasztott jegybankhoz, mint első lépéshez az önálló gazdasági berendezkedés felé. És ezért adott többséget a függetlenségi pártban, amikor törésre került a dolog, azoknak a férfiaknak, akik ellen tudtak állani Lukács László hatalommal, hivatallal és ranggal való minden csábításának.

Mert a politikai métely, — igaz — hogy kisebb kört inficiált ugyan, de a többséget és a vezető lelkeket nem tudta megfertőzni. Apponyi élete végéig érintetlen maradt tőle, Justh, Batthyány, Holló, Gaál Gaston megvetéssel fordultak el kísértésétől. Akik irányt szabtak a függetlenségi párt politikájának, azok nem voltak hajlandók meghódolni e métely előtt.

Pedig a kísértés sokkal nagyobb volt a koalíció idején, mint bármikor 67 óta. A szabadelvű idők „egyetlen kormányképes pártjának“ korában Tisza Kálmán óta az egész kormányzati gépezet be volt állítva, állásai betöltve, a hatalmat a mindenható miniszterelnök tartotta a kezében s legfeljebb arról lehetett szó: ad-e hivatalt, vagy vasúti koncessziót egyik-másik hívének. De a koalíció korában magának az egész szervezet újjászervezéséről, minden részecskéjének revíziójáról, s ha nem felel meg,

kicszereléséről, az állandó kormányzás biztosítékainak megszerzéséről, a tartós uralkodás intézményesítéséről volt már szó. Nem babra ment tehát már a játék, hanem arra: hajlandó-e a függetlenségi párt vezérkara olyan engedményekbe belemenni a maga részéről, amelyek lehetővé tehetik, hogy Tisza Kálmán mintájára az új rendszer hosszú kormányzásra rendezkedjék be, ahogy ezt Ferenc József nyíltan követelte 1908 és 1910 között Andrássytól és Apponyitól.

Ez a berendezkedés az előző évek átmeneti kormányzása helyébe az ország egész gubernementális szervezetének reorganizációját jelentette volna. A miniszterelnöktől — a vármegyei hajdúig. Mennyi állás, milyen dotációk kérdése volt ez! Hány képviselőházi többséget lehetett volna így kenyérhez juttatni. A „kolomposok“, az „okosok“ és a „józanok“ hányszor magyarázták el ezt nyáruk csorgasa közben a titkos konvektilumokon. Milyen jelszavai? születtek itt! „Új honfoglalás készül!“ „Végre a független magyarság veheti kezébe az ország sorsát!“ „Megindulhat az elhanyagolt 48-as vidékek talpraállítása!“ Csupa tetzetős jelszó, amely ügyesen leplezi az önérdék kielégítésének lehetőségét.

Lehet, a függetlenségi és 48-as párt vezetői és táborának jelentős része nem volt „okos“, nem értette meg a „magasabb politika követeléseit“, de becsületos maradt és hű az elveihez, annyi megkísértés közepette is. Lehet, hogy több „megértés“ egy új, hosszabb kormányzati korszakot nyitott volna meg, amely a régi liberális párt örök elmúlásával új néven, a függetlenségi felhasználásával, egy új kormánypártot ültetett volna be a hatalomba. De ez az új kormánypárt végeredményben a régi liberális párt utóda lett volna. És tudta volna-e ez az elveit feladó alakulás előbbre vinni a *nemzet* ügyét, fejleszteni jogait, régi programjának csak *egy* részét is megvalósítani? Milyen erkölcstelenség lett volna, ha csak azért, hogy kormányzatukat állandósítsák, véglegesen kisajátították volna a régi 67-esek vezető elveit és legfőbb céljuknak a koronával való békességet tűzték volna maguk elé, lemondván mindenről, amiért évtizedeken át küzdöttek.

Lehetett volna-e ebből haszna az országnak, a királynak? És nem támadt volna-e a tősgyökeres magyar választóközönség körében egy új függetlenségi párt, radikálisabb, szélsőségesebb, mint a régi, hogy a törvényhozásban árulással és elvtagadással bélyegezze apáit. A függetlenségi és 48-as párt számára — miután — minimális programját sem sikerült annyi felülről jött biztatás dacára a trónörökös és tanácsadóinak ellenkezése folytán megvalósítani — nem maradt más hátra, mint becsületesen megállani elvei mellett és átadni a kormányzatot azoknak, akik vele ellentétben nem a nemzeti jogok fejlesztését, hanem a békességet kérték a királytói.

*

Ennek a korszaknak munkáját, gondolkodását, érzésvilágát a közírók legnagyobb része félreismeri. Nem volt reményteljesebb, alkotási vágytól buzgóbb képviselőházunk a kiegyezés óta, mint első éveiben a koalíciós parlament. Ennek eredménye meg is mutatkozott, dacára a súlyos közjogi kérdéseknek, amelyek törvényhozói munkáját megnehezítették. Ez alatt a négy év alatt a *gazdasági és szociális alkotásoknak* olyan sorát iktatta törvénykönyvünkbe, amely szinte csodálatos, ha a Tisza Kálmán-kormány és utódai alkotásával összemérjük. Ekkor mutatkozott meg igazán az a változás, amely ennek a nemzedéknek gondolkodásában végbement. Aki végiglapozza ezen esztendőök belpolitikai vitáit, aki figyelemmel kíséri az *agrárpolitikai* kérdések tárgyalását, csodálkozva fogja megállapítani, hogy ma sem létezik e téren olyan reformterv, amelynek e vitákban szószólója ne akadt volna. Azóta sem hallottunk mélyrehatóbb szavakat a földreform szükségéről és miképpen való keresztülviteléről, a járadékirtok intézményéről, a törzsöröklésről, a mezőgazdasági hitel súlyos problémáiról, mint azokban az időkben. És a kivándorlási törvény tárgyalásánál elhangzott beszédek e parlament szakszerűségének egyik legmeggyőzőbb bizonyítékai.⁹ Darányi Ignác birtokpolitikai javaslatai ma is

⁹ L. „A Magyar Társadalomtudományi Társaság kivándorlási ankétjének jegyzőkönyve és előterjesztése az országgyűléshez”. Készítették: *Beck Lajos és társai*, 1908, Budapest. És a képviselőház naplóját.

alapját képezik a földművelésügyi reformtörekvéseknek. Tető alá hozott törvényei: a gazdasági cselédtörvény, a mezőgazdasági cselédlakásokról szóló törvény, a hatezer munkásház élénk bizonyítékai egy új, ekkor ébredező kor szociális érzékének. Iparfejlesztési törvényünk ekkor rakta le az állandó alapját az azóta nagyra lendült ipari előhaladásunknak, a munkások betegségi balesetbiztosításának bevezetése pedig méltó kifejezője volt az iparfejlesztéssel szükségszerűen együtthaladó szociális gondoskodásnak az ipar munkásairól. Az általános választójog behozatala iránt akkor megindult — és sajnos, a közjogi viták viharába veszett — kezdeményezés első, igazán komoly lépése volt a magyar országgyűlésnek e reform megvalósítása felé. -

Ez az országgyűlés minden akadály ellenére, először adta jelét a kiegyezés utáni idők reformalkotásai óta, a magyar politikai társadalom azon törekvésének, hogy a *nemzeti gondolatot* komoly, *demokratikus alkotásokkal* teljesítse ki. Amitől 67 óta félt a liberális párt: a nemzeti törekvések kihangsúlyozásától; amit nem tudott, részben nem mert, foganatba venni: a demokratikus és szociális reformokat, azokat ez az újoncokból összeválasztott parlament bátran napirendre tűzte. Ha ekkor létrejöhet a koronával a közjogi kérdésekben az a megegyezés, amelyet, mint minimális programot egyfelől Andrassy katonai, másfelől Justh Gyula gazdasági téren felállított, akkor az általános választójog *becsületos* megalkotásával olyan egyöntetűbb közszellem alakulhat ki Magyarországon, amely békét teremtven a királlyal, fokozott erőt kölcsönözhet a monarchiának az elkövetkező világpolitikai bonyodalmakban.

De ez az alakulás halálra volt szánva már megszületése előtt. Az a nemzeti erő segítette többségre, amely többet várt tőle, mint amennyit valóra válthatott. A lehetlent követelte tőle. Követelte regényes fantáziájával a nemzeti hadsereget, az önálló vámterületet és a nemzeti bankot. Követelte mindezt, mert ha egy nép vágyait felajzzák, nincs megállás fantáziája kifejlődésében. És ha egy politikai párt az *érzelme*k húrján játszva szól nem-

zetéhez: Kossuth Lajos legyen a vezére, ha túl akarja élni tervei bukását.

A koalícióban egyesült pártok nem keresték, sőt kerülni akarták a koronával való összeütközést. Tisztában voltak vele, mily végzetes következménye lehet ennek a nemzetre. Tudták, hogy az uralkodó csak azzal a feltétellel ment bele a kiegyezésbe, hogy a hadsereg kérdésében szabad kezét fenntartsa. De e téren az ellenzék vezetéi és velük a nemzetet megtévesztette a király állásfoglalása. Amikor legmegbízhatóbb támasza: a liberális párt, a kebelében megalkotott kilences bizottságban az uralkodó előzetes jóváhagyásával megcsinálta katonai programját, mindenki boldogan látta, hogy ez a noli me tangere-nek vélt katonai kérdés igen is képezheti engedmények tárgyát. És ..e téren a koalíció végül is a vezényleti és szolgálati nyelv dolgában olyan csekély engedményt — az ezrednyelvet — kérte, amelynek megadását maguk a közös hadügyminiszterek, különösen *Schönaich* és *Pietreich*,¹⁰ sem tartották aggályosnak, úgyhogy mindezek alapján joggal feltételezhette a koalíció kormánya, hogy ezeken az ellentéteken nem fordulhat fel a helyzet.¹¹ De ugyanily joggal hihette a függetlenségi párt, hogy az önálló jegybank felállítása sem teljesíthetlen követelmény, amikor Fejérváry Géza, az előző kormány miniszterelnöke, programbeszédében hangsúlyozottan kiemelte, hogy „a gazdasági kérdésekben a korona szabadkezet ad“, és a

¹⁰ L. *Emlékirataim* I. kötet. *Schönaich*, közös hadügyminiszter a delegáció 1908 február 21-i gyűlésén nem zárkozott el a hadsereg nyelv-reformja elől. Előadta, hogy Magyarországon az államnyelv, a magyar szó terjed, ami nem csökkenti az ezredék harc képességét. A magyar nyelv terjedése — mondotta — elsődrendű katonai érdek, amelyet a hadvezetőségnek is támogatni kell. *Pietreich* volt hadügyminiszter: „Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns“ című munkájában bőven foglalkozik e kérdéssel, mondván: „Mi egész egyéniségünket odaadjuk hivatásunk betöltésének. Teheti-e ezt olyan ember, aki szűró ellentét tövisét érzi nemzeti érzülete és katonai kötelességei között“. Ugyanily véleményen volt *Blumenthal*, német tábornok, III. Frigyes császár vezérkari főnöke.

n Rendkívül jellemző *Széli Kálmán* volt miniszterelnök nyilatkozata: „A legnagyobb bűn volt, — mondotta — hogy „odafent“

koalíció banktárgyalásai folyamán a legkiválóbb pénzügyi szakember, Wekerle miniszterelnök sem zárkózott el az önálló jegybank felállítása elől,¹² amiről Andrassy — bizalmas feljegyzései szerint — ezt mondja 1909 szeptember 12-én: „Nézetem szerint Wekerlének erkölcsileg nincs meg a joga, hogy az önálló bank követelését magáévá tegye“. Hogy pedig a második nagy pénzügyi szakértő, Lukács László, mint kijelölt miniszterelnök, mennyire vállalta volna az önálló bankot is, mutatják Justh Gyulának a képviselőház 1911. február 10-i autentikus kijelentései.¹⁵

*

Most már, évtizedek múlásával, az új idők emberei tárgyilagosan, pártszenvédélytől mentesen próbálják megítélni a nemzeti koalíció szerepét, munkásságát. Elült a személyes gyűlölködés, hogy helyet adjon annak a belátásnak, amely megérti, hogy a koalíciónak és élén elsősorban a függetlenségi pártnak, óriási erkölcsi áldozat árán vállalnia *kellett* a kormányzást, ha nem akarta a legsúlyosabb alkotmányválságba sodorni a nemzetet. *Apponyi* Albert írja Emlékirataiban (II. 159. 1.): „Ferenc József *szinte kétségbeesetten* fordult bizalmas úton a szövetkezett ellenzék bizalmi férfiához, hogy tegyék lehetővé az alkotmányos kormány létesítését, keressék útját olyan megegyezésnek, amely őt e dilemmából kimentí“. És a koalíció ellensége: *Kristóffy József*, a Fejérváry-kormány belügyminisztere ezt írja *Magyarország kálváriája* című

megtagadtak minden koncessziót. A bosnyák hadjárat alatt láttuk, hogy a magyar katonákat a Rákóczi-indulóval és a Kossuth-nótával vitték a tűzbe. Két vagy három „Kommando Sprache“ nem csökkentí a hadseregnek sem egyöntetűségét, sem harcképességét“. (*Klein Ödön* sajtófőnök: *Tiszától-Tiszáig.*) — Érdekes *Szterényi József* báró feljegyzése *Emlékiratai* 52. lapján, amely szerint 1909 január elején volt egy perc, amikor Ferenc Ferdinánd trónörökös sem zárkózott volna el a -katonai reformoktól s azt mondotta volna *József királyi hercegnek*, hogy hozzájárul a katonai engedményekhez, mert belátja, hogy e nélkül nincs békeség.

¹² *Hegedűs Lóránt*: Két Andrassy és két Tisza, 302-3. 1.

¹³ L. Egész terjedelemben: *Emlékirataim* I. kötet.

emlékirata 356-ik lapján: „Csakhogy sikerült, csakhogy sikerült, — *harsogta szinte gyermeki örömmel a király*, a koalíciós kormány megalakulásakor“. Mily igaza van *Burke-nek*, aki arra int, hogy ne nyúljunk avatatlan kézzel a kormányalakítások titkaihoz: „There is a sacred veil to be drawn over the beginnings of all government“.

III.

A függetlenségi és 48-as pártnak a világ előtt *Kossuth Ferenc* volt a vezére. Atyjának nimbusza körülölelte, szinte varázslatossá tette alakját. Hazatérésekor félistenként ünnepelték, első körútján az országban az asszonyok, gyerekek, letérdeltek az út mentén és ruháját csókolgatták. A kormány kissé megijedt a rajongásnak eme mértékétől, a bécsi udvar — a titkos levéltár felfedett aktáinak tanúsága szerint — sűrűn követelt jelentést minden szaváról, minden lépéséről.

De Kossuth Ferenc nem volt népvezér és nem született arra, hogy apja örökébe lépjen. Még Cromwell Richárd sem volt.

Külsőleg sem hasonlított édesapjához. Talán leginkább alakját örökölhette tőle, bár, mire hazatért, elhízott, nehézkesé lett. Kissé puffadt arca, kövérség-elmosta vonásai, nagy, gömbölyű, kiálló szemei, amelyek egykedvűen, néha kissé zavartan néztek az emberre, nem a nagy kormányzóra emlékeztettek. Ötvenhárom évvel, érett férfi korában, az öregség küszöbén hozták haza számkivetéséből, mint gyökerestül kitépett fát, amelyet hirtelen új földbe plántálnak.

És ez az öreg fa nem tudott *igazán* meggyökeresedni új környezetében. Valahogy idegen maradt e sok feléje áradó magyar szív között. Arisztokratikus természete, zárkózottsága, idegenkedése a lármától, a hétköznapi vásári hangulataitól, választófalat vont közéje és éppen azok közé, akiknek hitéből, lelkesedéséből kellett volna erejét merítenie.

Ekképen, bár szerette, sőt megkövetelte a hódolatot,

— idegenkedett a hódolóktól. És idegenkedett az utazásoktól, amelyek fájdalmas betegségtől gyötört, nehéz korpuszát súlyos próbára tették. Irtózott a végnélküli vidéki dáridóktól, a tömegek közelségétől és tolakodásától, a kényelem nélküli szállásoktól, a hidegtől és a sötétségtől. Legszívesebben lánchídutcai minisztériumának egyenletesen fűtött, virággal díszített, vöröskárpitos szalonjából és Gresham-házbeli lakásáról intézte volna az ország ügyeit.

Nem volt ragyogó tehetség és legkevésbé volt tehetősége a politikához. Mint a Mont Cenis átfúrását megoldott mérnök, jó neve volt Itáliában és idehaza is bizonyára kitűnő elnöke lett volna az Államvasutaknak. De ellentmondást nem tűrő természete nem tette alkalmassá, hogy boldoguljon a politika finom szövevényeiben.

De hogy igazán nem tudott a magyar politika vezetője, irányítója lenni, annak mindezekén felül az volt legfőbb akadályja, hogy *a sors a függetlenségi politika vezérévé tette, holott vérmérséklete, egész világ felfogása a konzervatív eszmék felé vonzották.* Ha nem születik Kossuth Lajos fiának, ha nem kényszerül nagy atyja hagyatékának átvételére, bizonyára sohasem jut eszébe, hogy egy radikális elveket valló program hívévé szegődjék.

Innen ered lelki meghasonlása, melynek nyomait megtalálhatjuk egész közéleti működésén.

Egyszer Apponyi előtt szóba hoztam Kossuthnak ezt a jellemvonását. Ő bár elismerte megállapításom helyességét, de éppen ebben látta Kossuth elhivatottságát a kormányon levő függetlenségi párt vezetésére. „Ő képezi — mondta — azt az egészséges féket, amelyre a választások sikerétől elkábult függetlenségi többségnek ma szüksége van.“

Ebben rejlett is némi igazság. De az is igaz volt, hogy éppen azért, mert saját pártja is csakhamar felismerte konzervatív gondolkozását, aulikusságra hajló természetét, a Habsburgok iránti tiszteletét: elvesztette a függetlenségi idealokhoz ragaszkodók körében azt az erkölcsi befolyást, amely nélkül vezér képtelen táborát együtt tartani. Hit nélkül nem lehetett függetlenségi poli-

tikát csinálni. Kossuth pedig a 48-as eszmékben való hit nélkül akart a 48-as párt ellentmondást nem tűrő irányítója lenni.

Körmendi választókerületemben nagy ünnepek keretében lepleztük le Kossuth Lajos szobrát 1906-ban. Hazautazás közben Ferenc hosszasan magyarázta politikája lényegét:

— Az élet — mondta — nehéz posztra állított.¹⁴ Ma nem élünk, Istennek hála, forradalmi időket. És a közönség egy része mégis forradalmi vezért akar bennem látni s ennek megfelelő cselekedeteket vár tőlem. Amikor hazatértem, azt remélte, hogy atyám hasonmása fog elébe állni. És elfelejtette, *nem akarta* tudomásul venni, hogy az idő nagyot fordult negyven esztendő alatt, a nemzet megbékélt királyával és mi egy nagy monarchia legfőbb támasztéka lettünk. Mi, ha hazánk ügyét a függetlenség útján előre akarjuk vinni, nem makacs akadékoskodással, csak okos reformtörekvésekkel tehetjük azt. Talán különösen hangzik, de én nyíltan kimondom: *Ma csakis a királyon keresztül lehet 48-as politikát csinálni.* Csakis a korona meggyőzése vihet bennünket előre nemzeti követelményeink útján. Csakis, ha megbizonyosodik, hogy ez a mai rendszer állandósulni képes és a tartósságnak éppoly biztosítékát nyújtja neki, mint Tisza Kálmán rendszere nyújtotta: csak akkor fogja elhinni, hogy ez, ami most van, nem egy zavaró, kellemetlen közjáték, amelyből fel fog ocsúdni az ország és visszatér a régi rendhez és a régi emberekhez, hanem egy új, állandó kurzus, amelyre most már a koronának és Ausztriának is éppúgy be kell rendezkednie, mint 68-ban Deák rendszerére.

— Próbáltunk ez alatt a másfél év alatt — folytatta — mindent Bécsben. Ha láttuk, hogy sehogy sem megy a katonai kérdés előbbre vitele, megpróbáltuk a gazdasági kérdésekkel. Mindenben tagadásra találtunk. Mert a királynak mi nem vagyunk a bizalmas kormánya. Mi újak

¹⁴ 1907. okt. 6-i feljegyzés.

vagyunk, akikkel meg kell még barátkoznia. És ez nem megy könnyen az öreg embernél. Egy emberöltőn át mindig azt hallotta, hogy az ellenzék nem alkalmas a kormányzásra és most egyszerre ezzel az ellenzékkel kell kormányoznia. Nekünk most azt a keserű valóságot kell megértenünk és — ami sokkal nehezebb — megértetnünk a nemzettel, hogy az a program, amelyet fokozatosan meg akarunk valósítani, az *adottságokból*, a 67-es kiegyezésből indul ki, amely valójában a 48-as törvények kibővítése. Csak ha ezt az alapot elfogadjuk, vállalkozhatunk eredményes kormányzásra, fejleszthetjük ezt az alapot tovább. Tagadással, elvi álláspontok[^] rideg hangoztatásával nem lehet egy országot vezetni. És ez teszi helyzetünket olyan végtelenül nehézé, amilyen nehézségek között nem volt kormány az újkori Magyarországon. *A király bizalmát bírni s a nemzet bizalmát el nem játszani, — majdnem lehetetlen helyzet elé állít.* Ezt csak akkor érhetjük el, ha bölcs mérséklettel törekszünk a kormányon levő pártok ellentéteinek elsimítására, összeegyeztetésére. Ha ez sikerül, akkor eljön az ideje az egységes kormányzópárt megalkotásának, amely pártnak programja a 67-es kiegyezés fokozatos kifejlesztése kell, hogy legyen.

Fáradt mozdulattal Selters vizet öntött poharába, majd így folytatta:

— De milyen messze odáig az út, és milyen nehéz. A király bölcs ember, nem türelmetlen és kész várakozni. De türelmes lesz-e az ország és akar-e, tud-e várakozni. Most is, a kiegyezés körüli viták, a kényszerű kvótaemelés idején ötven képviselő fenyegetődzik, hogy kilép a pártból és radikális 48-as pártot alakít. Akkor én a saját véreim ellen hadakozzam, azokat irtsam ki egy új választással, hogy Tiszáék lesben állva, nevetve dörzsöljék a kezüket.

Búcsúzott. Vasúti kocsija ajtajában kezét fogott és egy percre kezében tartotta a kezemet:

— Nem tudom, — mondotta és merően kinézett a robogó vonatból az elmaradó magyar tájakra — okosan tettem-e, hogy hazajöttem. Talán hagynom kellett volna legendának a legendát és ne írtam volna még egy fejeze-

tet hozzá. A legenda nőtt, egyre nőtt volna és azután beleveszett volna a történelembe.

IV.

Justh Gyula, aki mindnagyobb szerepet játszott ekkor már a függetlenségi párt életében, a 48-as magyar úr példányképe volt. Már alakja, fellépése, minden mozdulata erőt, bátorságot, elszánt határozottságot mutatott.

Magas, arányos termetű férfiú, pregnáns fej, büszke, kissé jobbra hajló fejhordozás, erőteljes vésővel kivésott arcvonások, vörösbe-játszó haj és rövidre nyírt szakáll, egy mély kardvágás nyoma végig a balarcán, amely bíbor-vörösre izzik, ha elfogja az indulat: ez volt külső képe.

Tüzes, könnyen lelkesedő, makacsul kitartó, mindig lázban égő, szenvedéllyel szerető, jól gyűlölő, az igazságot kereső, azért élő-haló, csak az *embert* néző, sem a származását, sem a felekezetét; felfelé dölyfös, lefelé megértő, ez volt belső képe.

Ahogy *Ady* mondta róla:

Kevély, szabad magyar, királyi gőgű,
De fajod, néped, és a fényes álmok
Hódoló, harcos, hős alázatos.

Jellemét, politikáját, meggyőződéseit a földdel, a néppel való közvetlen élete formálta ki. Ez a messze északról az Alföldre szakadt magyar a csanádi televényből szívta életerejét.¹⁵ És ez a zsiros, fekete föld rabul ejtette, magáévá tette. A magyar róna határtalan szemhatára, töretlen perspektívája megtanította szeretni a nagy vona* lakat, a széles méreteket, a messze célokat; lenézni az akadályokat; előre törni egész szívvel, egész lélekkel.

Iskolája az *Irányi* Dániel, *Helfy* Ignác és *Mocsári* Lajos iskolája volt. Azoké a 48-asoké, akik Mekkájukat

¹⁵ A Marcibányiaktól örökölt birtoka, Torna telepítette le ide édesatyját a turócmegyei Netzpárlól, ahonnan családjuk nemesi előnevét nyerte.

még Turinban látták. Akik a magyar politikának abból a korából valók voltak, amikor a 48-as eszmék egybeolvadtak az általános emberi eszményekkel. Innen ered nemzetiségi politikája, ezen alapul választójogi követelése, minden reformtörekvése. Politikai hitvallásának alaptétele egy volt amazokéval: a magyar nemzet jogainak teljessége csak teljes politikai szabadságban, minden magyar polgárra egyformán alkalmazott jogok élvezetében virágozhatik ki.

Ahogy fanatikusa volt a szabadságnak, a becsületes emberek egyforma megbecsülésének, éppúgy ragaszkodott magyarságához. Az *ember* megbecsülése nem jelentette szemében a magyar állameszme csorbulását. Éppen abban látta a magyarság győzelmének legfőbb biztosítékát, ha kultúrában, a gazdasági érvényesülés lehetőségében mindenkit egyformán részesít, aki e haza hűségese fiaának bizonyul. Nem abban tudta a magyar nemzet erejét, ha kiveti magából s alacsonyabbrendű polgárnak nyilvánítja a vele nem testvér lakosságot, hanem abban, hogy felsőbbrendű kultúrájának békés eszközeivel, méltányos elbánással, igazságos törvényekkel magához köti őket.

Egy nagy népies politika körvonalai derengtek lelkében, egy népies politikáé, amely olyan messze és széles körökbe vigye el a kultúrát, olyan lehetőségeket nyisson meg a nemzet legalacsonyabb sorsú fiainak számára is az oktatás ingyenessége és elterjesztése által, olyan anyagi lehetőségeket tárjon fel számukra önrendelkezésünk biztosításával, hogy ne taszító, hanem vonzó erőt gyakoroljon ezen ország másfajtájú polgáraitra is. Elmondhatta *Pascallal*: „Ha azt akarjuk, hogy az erő igazságos legyen, akkor az igazságnak is erősnek kell lennie“.

Magyar hazájának megerősítése, ez szabta meg politikáját. Ez szabta meg Ausztriával s királyával szemben való magatartását is. Igaz, büszke volt — fölfelé, de nem azért, hogy kérkedjen, hanem, hogy ezzel is nemzete jusát védelmezhesse. Ezért, amikor a király egy „megbízottja“ felszólította 1908 végén, hogy a koalíció válságának megoldására vonatkozó nézeteit juttassa el írásban az *ő kezein keresztül* a trón elé, ezt felelte: „Ha a király

meg akar találni, tudja, hol keressen!“ De a királynál, akinek siettek ezt besúgni rosszakarói, nem érték el óhajtott céljukat, mert amikor egy hónappal később hivatta, mosolyogva ezzel fogadta: „Látja kedves Justh, meg tudtam találni!“¹⁶

Hogy megmutassa: nem csábítja, nem hallgattatja el hivatal, méltóság, — amikor azt látta, hogy politikai szabad cselekvésében megköti tiszte, feláldozta azt is, a legnagyobb méltóságot, amelyet szerinte 48-as férfiú elérhet: a népképviselő elnöki hatalmát. És amikor később a független képviselői méltóságot — hite szerint — megbecstelenítik a Tisza-féle fegyveres erőszak alkalmazásával, eldobja magától a legnagyobb díszet, amelyet uralkodója csak adhatott: a titkos tanácsosságot.

Pedig tisztelte királyát. Valahányszor megjött tőle, így 1909 elején is, történeti jelentőségű audienciája után, amikor a kormányhatalmat kínálták fel neki, mindig azt mondotta: „Csak tanácsosai volnának olyan becsületesek, mint a király“.

És teljesen átértette Ausztriával való kapcsolatunk jelentőségét. Nem a „magyar vármegyeház ablakából“ nézte a világot, ahogy azt a *Grünwald Béla* múlt századvégi nyelvén mondták a szülőkörű emberekről, ő világosan látta és érezte, hogy nekünk Európa e pontján éppúgy szükségünk van Ausztriára, mint annak mireánk.

De ha Ausztria is reánk van utalva, akkor, ha nem akarja a trónörökös által felújítani készülő Grossösterreichet előbb a *divide et impera* szerencsétlennek bizonyult politikája útján elősegíteni; ha ezzel merőben ellentétes úton akarja a monarchia nagyhatalmi állását alátámasztani: úgy meg kell erősítenie Magyarországot is azzal egyfelől, hogy nemzeti életünket élhessük, másfelől, hogy nem akadályozza, hogy idegen ajkú polgárainkkal a teljes harmóniát megteremtjük.

¹⁶ Justh Gyula személyes közlése 1912-ből.

Csodálatos, hogy Justh Gyula alakja, jelleme, közéleti szerepe szinte a legutolsó időkig milyen hamis megvilágításban állott a magyar közvélemény előtt. Egy férfiú, aki életét a szó legteljesebb értelmében a *köznek* szentelte, aki minden erejét, erős meggyőződését, elveiért harcba állította s a harcot utolsó lehelletéig állotta, nem tudta elérni, amikor már a személyi indulatok régen elültek, hogy a tárgyilagos történetírás megvizsgálja szerepét, felfogását, hirdetett programját s mindezek alapján arra a helyre állítsa történelmi arcképcsarnokunkban, amely őt megilleti.

Oka ennek elsősorban annak a sajnálatos ténynek tudható be, hogy a kiegyezés utáni 48-as párti politikánkat a történetírás alapos vizsgálat tárgyává nem tette. Azok a kitűnő férfiak pedig, akik Magyarország 67 utáni politikai történetével foglalkozva egy pillantást mégis vettek a 48-as eszmék hirdetőire, néhány szóval, rendesen elítélő, ha nem kicsinybevevő szóval, siklottak el ezen egész irányzat politikai felfogása és képviselőinek törekvése felett. Valljuk be, a 48-as politika nem volt „szalonképes“ az Akadémia és a magyar tudós történelemkutatás előtt. Még Szekfű Gyula, a mélyenszántó, a történelmi fejlődést gyökeréig kutató tudós is csak kevés megértést tanúsít a 48-as politika s képviselőivel szemben. De hogy Justh Gyula személyére és szerepének jelentőségére oly kevés súlyt vetettek, ez kortársainál elsősorban Justh minden hízelgést megvető, bizalmaskodást visszautasító, a népszerűséget lekicsinylő természetére vezetendő vissza. Aki oly kevéssé kereste az élen haladóknál, sőt a sajtó képviselőinél is a népszerűséget, aki oly távol tudta tartani magától a bizalmaskodókat, aki olyan hozzáférhetetlen volt az intrika részére: annak dicsőítői, sőt elismeréssel adózói is ritkán akadnak. Aki annyira őszinte a nyersségig és aki szemtől-szemben sem irtózik véleménye kinyilvánításától, még ha az a másik félre keletlen is, az nem számíthat kortársai elismerésére. Kevesen vannak, akik e nyers igazmondás tövisein keresztül méltányolni tudják az igazság szavát. És ez a felfogás úgy belegyökeresedett a közfelfogásba, hogy az újabb idők

közírói sem tudtak felszabadulni befolyása alól. A magyar történet és politikai essay-írás amúgy is ritka sorában még a 67-es politikának is csak legelső helyen álló, kevés propiliusainak jutott a szerencse, hogy jellemrajzokkal foglalkozzanak. De még itt is sem Tisza Kálmánnak, sem Tisza Istvánnak, de Wekerlének, Lónyaynak, Hieronyminek és a többieknek sem akadt máig magyar életrajzírója. Apponyi, ifjabb Andrássy Gyula még kevésbé számíthattak kedvezőbb elbánásra.

Justh Gyula — Ugrón kivételével — az egyetlen *régi* 48-as politikus volt, aki ebben a táborban *gyökeréig* megértette e politika mélyebb értelmét, összefüggéseit a monarchia politikájával s ennél fogva a világpolitikával. A sors keserű szatírja, hogy éppen ezt a férfiút, aki elgondolásával hivatva lett volna a 48-as Magyarországot megbékíteni idebent és a Habsburg császárral és ezáltal útját nyitni Európa e pontján a békés megférének — bírálói sovén magyarnak, rendbontó harcosnak bélyegezzék. És azok a férfiak, akik a nemzeti koalíció s így a 48-as politika legnagyobb hibájának azt róják fel, hogy „harcba vitte a nemzeti gondolatot Béccsel, a nemzetiségekkel, a horvátokkal“ — elfelejtik, hogy ez a 48-as politika kereste a megértést Béccsel, hiszen ezért vállalta a kormányzással tekintélyének óriási csorbulását; kereste a megértést a horvátokkal, ezért egyezett meg a fiumei rezolusionistákkal, akikkel később Tisza István, hatalomra jutva, szintén próbált együttműködni, és végül kereste a megértést a nemzetiségekkel, akiknek 1867 óta nem volt olyan erős képviselője a magyar országgyűlésen, mint a koalíció idején.

A három fronton való harc kilátástalanságát a vezető magyar 48-as politikusok közül többen tudták. Sem Apponyi, sem Kossuth nem volt annak híve. De egyik sem állott ki teljes erővel ama meggyőződése mellett, hogy ennek következményeit is levonja politikájában. Egyedül Justh Gyulában volt meg az erkölcsi bátorság mellett az *erő és az erély*, hogy ezt a hitvallását ne csak hirdesse, hanem tettekkel is bizonyítsa.

Ezt történetíróink közül — tudomásom szerint —

egyedül Asztalos-Pethő „A magyar nemzet története“ című munkában ismerte el, írván: „Justhban a függetlenségi eszme az az inkarnációja jelent meg 1910-ben a magyar közönség előtt, amely a progresszív és demokratikus irányt éppúgy elmaradhatatlan alkotó résznek tartotta, annak reálpolitikai érvényesítésében, mint ahogy Bécs-ellenes frontja feltételezte a nemzetiséggel való meg egyezést, ha az egyáltalán lehetséges volt még“.

E felfogás azonban Justh valódi politikája megértésére némi helyreigazításra szorul. Ő nem folytatott „Bécs-ellenes“ politikát. Ki fog ez világlni a későbbiekből, magukból Justh szavaiból. Ő a megértés politikáját kereste Béccsel is, mindvégig, a koalíció kormányzatának bukásáig és azon túl is, — haláláig. De ezt a megértést államférfiúi bölcseséggel annál eredményesebben vélte munkálhatni, minél *egységesebbé* teheti idebenn az országot. Ő csak azt a gondolatmenetet követte, amelyet a kiegyezkedés éveiben annak magyar szerzői követtek, mondván akkor: a császár azért lesz kénytelen elfogadni Deák feltételeit, mert a Bécsben székelő aulikus magyar főurak befolyás nélküli kised csoportján kívül az egész, *egységes* Magyarország ragaszkodik Deák elgondolásához.

Justh is azért kereste a becsületes megegyezést a nemzetiségekkel, a nemzeti gondolat épségben megőrzésével, mert erős volt a meggyőződése, ha a magyarság, idegenfajú polgáraival megbékélve, Béctől jogos nemzeti aspirációink fokozatos kielégítését kívánja; eme impozánsan-egységes fellépésével könnyebben fogunk megértésre találni az uralkodónál. És hogy milyen helyesen gondolkozott, mutatta nagy ellenlábásának: Ferenc Ferdinánd trónörökösnek felfogása, aki 1909 január 24-én ezt írja: „Justhot még sokkal veszedelmesebbnek tartom (Kosuthnál) ... A nemzetiségeket *meg kell tartanom magamnak*, mert ez az egyetlen menekülés a jövőben. Ha ők is átmennek a magyar táborba, akkor minden elveszett.“¹⁷

Justh nemzetiségi politikájának jelentősége csak a trónörökös már kimutatott törekvéseinek világánál bon-

¹⁷ Idézve: Gratz: A dualizmus kora, II. 205. 1.

takozik ki teljes élességében. Valóban, ha akkor sikerül megbékélni a nemzetiségekkel s elkerüljük a háborút: Ferenc Ferdinánd a császári trónon sem tudja abszolutisztikus realizmusát ráerőszakolni Magyarországra. Ferenc Ferdinánd éles szemével meglátta, hogy Justh az egyetlen férfiú a 48-asok táborában, aki képes a helyzet teljes átértésével és férfias elszántságával arra, hogy az ő messzenyúló terveit megghiúsítsa. És azt is megértette, de hallhatta bizalmasa: Kristóf f y József szájából, hogy Justh az egyetlen magyar politikus, akivel a nemzetiségek készek lennének békét kötni, és akivel, ha egyszer megkötötték a békét, azt egyhamar nem is volna okuk megszegni.

Így állott szemben egymással Justh Gyula egész politikai hitvallása, átgondolt koncepciója Ferenc Ferdinándnak a magyarokra vonatkozó elgondolásával. *Mind a kettő meg akarta nyerni a magyarországi nemzetiségeket politikája számára.* A trónörökös, hogy dinasztiája erejét; Justh, hogy a magyar nemzetét növelje. De Ferenc Ferdinánd saját szavaiból, Brosch őrnagy, Kristóffy leveleiből, Lammasch, Czernin és a többi kortársa nyilatkozataiból tudjuk, hogy ez az ő elgondolása csak zavaros körvonalakban, folyton változó alakban élt lelkében s csak odáig jegecesedett ki, hogy az általános és titkos választójoggal olyan jelentős nemzetiségi pártot kell a magyar parlamentbe behozni, amely ezért *hálából* a dinasztiának mindig rendelkezésre álljon, ha az a magyar nemzet követeléseinek gátat akar vetni s a nemzeti államtól derékba akarja törni. Ezzel szemben Justh koncepciója nem állt meg ott, ahol a trónörökösé, hanem valójában csak ott kezdődött. Nem a politikában nagyon is bizonytalan tényezőre: a hálára építette fel tervét, hanem annak meggondolására, hogy a politikailag kielégített idegenajkú polgároknak olyan erkölcsi, szellemi és anyagi érvényesülési lehetőségeket nyújtson, amelyek *realitásuknál fogva biztosítják a tartós együttműködés sikerét.*

Hogy Justh nemzetiségi politikájának lehetségességét még a trónörökös centralisztikus tudósai is számba-

vették, mutatja a trónörökös számára készített kormányzati programnak és a sok memorandumnak léptenyomon visszatérő aggálya, hogy okos volna-e a magyarországi nemzetiségek erejét növelni, amikor azok már régen nem bizonyulnak olyan „császárhüeknek“, mint azelőtt hitték az udvar körében.

A világháború tanulságai alapján ma már nehéz volna döntő érveket felhozni Justh elgondolásának kilátásairól. Korábbi fejtegetéseimben rámutattam, hogy a vesztett háború következtében a három szomszédos állam hatalmas kibontakozása a szomszédos és rokon magyarországi nemzetiségeknek hozzájuk való vágyódását feltétlenül maga után kellett vonnia. De a háborút évekkel megelőző *békepolitikájának* helyességét, vagy helytelenségét nem lehet és nem szabad a világháború folytán beállott helyzet alapján megmérni.

Annyi bizonyos; kétféle nemzetiségi politikát lehetett csak eredményesen csinálni. Békését, vagy erőszakosat. De akármelyiket választják, azt azután csinálni kellett volna céltudatosan, következetesen. Justh, az erőszakosnak, a meggondolatlanak hirdetett Justh, a békését választotta. És nagy, bár eldöntetlenül maradó kérdés, ha a korona Justh elgondolása szerint elősegíti a magyarság és a nemzetiségek békéjét és kielégíti a magyar nemzeti aspirációkat, ami a haderő továbbfejlesztésének útját megnyitja; ha ezzel a monarchia erejét, tekintélyét öregbíti és nem gyengíti ellenségei előtt: ki tudja, nem sikerült volna-e feltartóztatni az Erinnyseket és mer-e a szerb, mer-e az orosz háborút kezdeni egy erőben impáló Habsburg-monarchiával?

*

De Justh Gyula politikai elgondolása nem állt meg e ponton. Magyarország *belső* újrászervezésének egyik alapfeltételül a *nemzet valódi akarátának szabad megnyilvánulását jelölte meg*. És hogy ezt az általános és titkos választójog útján megtehesse: ezért akarta előzőleg a nemzetiségi kérdést gyökeresen rendezni.

Ő is, mint minden magyar régi vezető politikus, mint a Tiszák és Apponyi, reformtervei központjába a képviselőházat helyezte. Neveletésük, a magyar társadalom gyöngesége, mely minden erejét a parlamentbe ontotta s ennél fogva mindent attól várt; erre utalták. Tisza István ezért verte a maga béklyójába az országgyűlést, Justh azért akarta azt felszabadítani, hogy az igazi népakarat képviselői e béklyóktól mentesen érvényesíthessék a maguk meggyőződését. És mert a meglévő választói jog mellett még a választók szabad akarata sem tudta volna az egész nemzet akarátát tolmácsolni, ezért akarta a választójogot megadni minden nemzethű, érett magyar állampolgárnak.¹⁸ *Tisza István nem bízott nemzetében, ezért féltette azt akarata szabad megnyilatkozásától. Justh Gyula bízott nemzete érettségében, azért rá merte bízni sorsa intézését.* Tisza István megállott a századeleji Magyarországnál, Justh Gyula az utolsó évtizedek fejlődésének eredményeit akarta a választójogban is levonni. Tisza nem bízott a politika sáncain kívülállóknak, Justh ezektől friss vér beáramlását remélte az ezeréves véredényekbe.

Szekfü Gyula, aki nem titkolja ellenszenvét a 48-as politika és politikusai iránt, mégis ezt írja a választójogi kérdéstről: „A történész bármennyire elismeri a régebbi korokra nézve a nemesség nemzetfenntartó szerepét, nem ismerheti el azt, hogy ha a század végén, az osztályellentétek kiéleződése előtt, ezek az alsó osztályok politikai hatalomban részesülnek és befolyáshoz jutnak, ez a befolyás a gentry és az arisztokrácia uralmával *együtt* a magyar nemzetiség ügyét is megdöntötte volna. Hasonlóképp tévedés, hogy a demokratikusabb választójog a magyarságot a nem-magyar kisebbségek diktátumának vette volna alá. Hiszen láttuk az adatokat, hogy a régi választójog éppen a magyarságra volt hátrányos.”¹⁹ És:

¹⁸ A választójog kérdését lásd a Tisza Istvánról szóló fejezetben.

¹⁹ Éppen ezt mutatta ki Justh 1910-es nagy választói hadjáratában. Lásd: Tisza István-fejezetet.

„Az is bizonyos, hogy a magyarság központi helyzetében, a nagy magyar medencéből kisugárzó erejével a határok felé, nagy politikai tehetségével könnyebben és oly igazságtalan elnyomás, oly atrocitások nélkül is megtarthatta volna vezetőszerépét, mint amelyekkel az utódállamok vezető népei megtartották uralmukat az általános válsztójog mellett.“²⁰

*

Justh Gyula a nemzeti demokrácia jegyében vette át a függetlenségi és 48-as párt vezetését. Nem volt ez az ő szájában tetszetős, de üres jelszó. Egy élet tapasztalásából leszűrt meggyőződés volt. Rendíthetlen hittel hitt a magyarság államfenntartó képességében, nemzeti érényeinek erejében. Ahogy 1911 ápr. 26-án a függetlenségi és 48-as párt értekezletén mondta:²¹ „Én hiszek a magyar faj természetes erejében,^ kulturális fölényében, asszimiláló képességében. Eddig a kormányok 67 óta folyton a védekezés álláspontján álltak s ezért volt helyzetük Bécs felé, a nemzetiségek felé, sőt a társadalom független része felé gyenge, erőtlen. Amivel nem azt mondom, hogy nekünk mindenáron támadnunk kell. De erős megállással elveink mellett a jussunkat kell érvényesítenünk. Negyvennégy év óta nem erősítettük meg számottevő módon a föld népének anyagi és kulturális erejét, egészségét. Alapos szociális és földreformmal hol lennének úgy Bécs, mind a nemzetiségekhez való viszonyunkban?“

Szekfü írja Tisza Istvánról Magyar Történetében: „... Nézetei utólag némi evolúción mentek át... De ily liberális, patriarkális és nagybirtokos nézetek eredőjeként nem születhetett társadalmi és gazdasági reform“. Justh, aki a maga feladatát éppen olyan tisztán látta, mint nagy ellenfele, egy pillanatig sem habozik, amikor a demokratikus haladás gondolatát a nemzeti gondolattal összekapcsolja. Érzi, tudja, hogy a gyenge magyar társadalom gerincét csak akkor képes megerősíteni, ha egyfelől öntu-

²⁰ Magyar Történet V. k. 1936., 594. lap.

²¹ Feljegyzés 1911. április 26-ról.

datát, magában-bizását megszilárdítja, másfelől olyan kulturális biztonságot ad neki és olyan gazdasági alapot rak alája, amely hozzáértést, erőt, hitet, erős elhatározást és a hatalomtól való függetlenséget biztosít neki. Olyan fanatikus hittel hitt a magyarság óriási fölényében, állam-megtartó és megerősíteni képes tulajdonaiban, hogy a választói jog kérdésében — a szükséges biztonsági szelepek felállításával — kész volt a titkosságon alapuló, széleskörű reformra.

A nemzeti demokrácia jegyében folytatandó reform-munkánkat vizsgálva, sokszor órák hosszat boncoltuk a magyar földbirtok megosztási statisztikáját²² és mérlegeltük Beksics Gusztáv terveit a magyar Alföldről és a Dunántúlról a nemzetiségi perifériákra áthelyezendő kötött birtokokról. Justh nagyjában helyeselte e tervet, de nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy ezzel párhuzamosan a természeti kincseket egy nagyszabású akcióval kell megnyitni, egészséges állami terv szerint, a nemzetiségi lakosság állandó kenyérhez juttatása érdekében. És akkor beszélt már földreformról, amikor a hivatalos körök még nagyon *meg* voltak elégedve a bankok nagy nyereséget hajtó „parcellázási akcióival“.

Hihetetlen lelkesedése, szinte naivan rajongó hite az igazság végső győzelmében, dacos, egekbe törő akaratereje a kitűzött cél elérésére az 1910-es választási hadjáratban folytatott küzdelmében domborodott ki a legjobban. Ahová Tisza István elment — nyomon követte. És bár szónoki készsége a munkapárt vezérének ékes-szólása mögött maradt, nagyszerű lendülete, minden szavából kisugárzó, őszinte meggyőződése még legerősebb ellenfeleit is elismerésre, sőt csodálatra ragadta. E hadjáratban elmondott 40-50 beszédéből csak néhány maradt fenn. De ezek is tanúságot tesznek arról a tiszta erőről, amellyel ügyét képviselte.

Csodálatos, hogy azok, akik e korrallal foglalkoztak, nem látták, hogy az egymással szembenálló két álláspont-

²² E vizsgálódások nyomán született meg később *A magyar földbirtok megosztása* c. munkám.

nak: a 67-esnek és a 48-asnak *Tisza István gróf* és *Justh Gyula* voltak ekkor legkiemelkedőbb képviselői. Tisza, a „fontolva haladás“, az óvatos meg-megállás, a korona álláspontját mindig szem előtt tartó politika kimagasló képviselője, Justh a XX. század magyar vágyainak, szükségleteinek teljes megértője, aki azonban ezeket a jogos aspirációkat a fennálló közjogi keretek között akarja érvényre juttatni. Sohasem volt a vakmerő mérés mindent kockáztató „lézengő Rittere“, aki szenvedélytől „vérborult arccal“ küzd igazáért. Aki ismeri 1910 utáni tárgyalásait a választójog kérdésében, aki belepillanthatott a Lukács László és a függetlenségi és 48-as párt megbeszéléseinek részleteibe,²³ az tudja, hogy ő és Apponyi képviselték nem is egyszer az enyhébb álláspontot és készek voltak a becsületes megegyezésre. Csak egyre nem volt kapható Justh: a nyitott ajtókat fenntartó taktikázásra, amelyet Lukács László követett, aki a lehetetlent akarta: Justhot is, Tiszát is kielégíteni a választójog kérdésében.

*

Talán nincs messze az idő, amikor e már-már ködbevesző kor igazi képét meg fogja írni a pártatlan historikus. Az alábbi sorok, amelyek Justh Gyula szavait igyekeznek visszaadni, politikai pályája legsúlyosabb fordulójánál, — hadd jellemezzék ezt a férfiút, akit sem kora, sem az utána következő idők nem ismertek a maga valóságában.

V.

Hideg téli este, a rosszul világított régi József-utcán,²⁴ a Wenckheim-palota előtt bokáig érő hóban jártunk fel és alá: Justh Gyula és én. 1912 január 19-ét írják. A védő-javaslat elleni vita van napirenden.

Justh ma borús hangulatban van. Valami felkavarhatta régi emlékeit és ezeknek nyomán elmúlt harcokról

²³ L.: Emlékirataim II. kötet.

²⁴ Most Reviczky-utca.

beszél. Azokról, amelyeket én előttem vívtak és azokról, amelyeknek már részese voltam.

1909-re kerül a szó, a „bankvitára“, királyi kihallgatásaira.

Arról a januári kihallgatásáról kérdezem, amelyről annyit beszéltek, még többet hallgattak.

Egy pillanatra behúzódik a régi Wenckheim-palota kapualjába, ahol budapesti szállása volt, hogy újból rágyújtson elaludt szivarjára.

— Akkor hetekig suttogták, hogy a király nem akar látni — kezdte²⁵ — Egy hét múlva lesz pontosan három éve, mégis a király elé járultam. Ekkor beszéltem vele először hosszasan. Egy lépést elébem jött, kezét fogott, azután leült és hellyel kínált. Megkértem, engedje meg, hogy őszintén beszélhessek, ahogy mindig szoktam. A király egy pillanatra rám emelte kék szeméit. Meglepett, hogy balszeme kedvesen, mosolyogva tekint rám bozontos szemöldje alól, míg jobbszeme félig behunyva, fáradtan, szinte bizalmatlanul. A szeme körül ezer ránc táncolt. Csöndesen mondta:

— Beszéljen egész őszintén.

— Felség, — szóltam — én mindjárt a legnehezebben kezdem: Azt mondják, a magyar mind rebellis. Ügy nézzen rám Felség, én vagyok ma Magyarországon a legnagyobb rebellis. És én mondom Felségednek: nincsen nálunk senki, aki ne hódolna esküt tett, koronás királynak. Tudom, itt Bécsben sok mindent beszélnek. Olyant is, amit ők maguk sem hisznek el; csak azt akarják, hogy a Felséges Úr elhigye. Nos hát, mi mindnyájan magyarok, Felséged alatt akarunk élni. És békességben élni mindenkiel: a koronával is, Ausztriával is.

— Tudom, ez nehéz, nehezebb, mint bárhol a világon. Mert a magyar királynak még meg kell egyeznie az osztrák császárral.

A király, aki eddig az asztalára szegezett pillantással maga elé nézett, most, anélkül, hogy felemelte volna

²⁵ Most, annyi év után boldog vagyok, hogy e beszélgetést még azon éjjelen lejegyeztem.

tekintetét, kétszer — szinte maga elé — csendesen bólintott.

— De én tudom — folytattam — azt is, hogy ha ezt a két embert: az osztrák császárt és a magyar királyt *ma'gukra* hagyják, meg tudnak egyezni egymással. És akkor meg lehet találni a teljes harmóniát.

— Felséges Úr, — folytattam — mindig azt vetik szemünkre, hogy nekünk semmi sem elég és ha valamit kapunk, mindig többet akarunk. De a valóság az, hogy mi semmivel sem akarunk többet, mint amit a törvény ad és amit Felséged meg *tud* adni.

— Én 48-as vagyok és most mégis annak a kiegyezésnek határai között mozgok, amelyet Felséged uralkodása alatt 1867 óta alapul adott. Ennek a törvénynek végrehajtását kérem az azóta Felséged által elfogadott módosításokkal, azoknak a jogoknak érvényesítésével, amelyeket a 67-es és az ezekhez csatlakozó törvények megengednek.

Itt zsebembe nyúltam és elővettem egy keskeny ívre írott jegyzeteimet: — Engedje meg Felséged, hogy a pontosság kedvéért feljegyzéseimet használjam.

— Tessék — felelte rá a király.

— Én és minden magyar ember előtt, — folytattam — aki úgy gondolkodik, mint én, tisztán áll, hogy királynak, császárnak, Magyarországnak és Ausztriának egy célja van: békesség a monarchia két felében: *belül* a két birodalomban és a két birodalom között.

Justh itt most röviden felnevetett az ő kicsit rövid, kicsit rekedt nevetésével. — Szándékosan mondtam: a „két birodalom“ szót és a király hirtelen rám nézett kérdő, nemértő nézéssel.

Ezért hozzátettem:

— Ausztriában és Szent István birodalmában. A mi hazánkban a békét én egyfelől a magyarság törvényben biztosított jogaiban keresem, másfelől a különböző nyelvű magyar állampolgárok egymással való megértésében.

— Az utóbbival kezdem, ha megengedi Felséged. — És ezután kifejtettem a királynak, amit nemigen hallott más szájából, hogy 67 óta mennyire elhibáztuk nemzeti-

ségi politikánkat. Eötvös József törvényét említettem, amelyet sohasem hajtottak végre és amelyet nap-nap után ránkolvasnak. Megmondottam, hogy az eddigi felemás politika helyett nekünk békességet kell kötni a nemzeti-ségekkel és e békességnek alapja csak az lehet: mi békében hagyunk titeket, gyarapodjatok szellemiekben és anyagiakban, képviseljétek ezen érdekeiteket erőtöknek megfelelően az országgyűlésen, de tartsátok be hazátok, a mi közös hazánk törvényeit, igazán magyar állampolgárok legyetek tetteitekben és szavatokban és ne tekintsetek se nyugat, se kelet felé.

— Én, Felség, — folytattam — az általános és titkos választójog híve vagyok. Nem akarok különbséget tenni a jog megadásában a magyar és nem magyar ajkú magyar állampolgár között. Nem félek képviselőiktől, ha a nép törvényes jogait biztosítom. De mielőtt a választójogot törvénybe iktatjuk, meg akarok egyezni ezekkel a nem magyarajkú állampolgárokkal: népükkel és vezetőikkel egyaránt.

— Mondom, én nem félek ettől a politikától és nem félttem tőle a magyarság vezető szerepét. Ezer éves kultúrát, vallási berendezést, gazdasági fölényt nem lehet félteni az ő kultúrájuktól, az ő anyagi erejüktől. Tudom, Felséged 67-es alkotása éppen úgy a magyarság vezető szerepén épült fel Magyarországon, mint a mi egész életünk, berendezkedésünk, jövő törekvéseink. Felséged sem látná szívesen ezen művének aláaknázását. Reánk pedig végzetes lehetne egy ilyen biztosíték nélküli kísérlet. Ezért minden óvatossági rendszabályt meg kell e téren alkotni. Ilyen pedig van nem egy és a nemzetiségeket nem sértő, a tisztán magyar ajkú és kultúrában régibb vidékek helyes kerületi beosztásán kívül is.

— Ez a nagy eredmény: a belső béke megteremtése a magyarság és a nemzetiségek között a királynak épp oly érdeke, mint nekünk. *Egy lélekben is összetartó ország katonai ereje, harcképessége, gazdasági termelőképessége, éllentállása kívülről jövő csábítással szemben százszor erősebb, mint egy érzelmeiben, törekvéseiben széttagolt nemzeté, amely minden külső behatásra idegesen reagál.*

— És ezzel rátérek a mi aspirációinkra. Hogy a nemzetiségekkel becsületes, tartós békét köthessünk, szükséges, hogy ország-világ előtt *tettekben, intézkedésekben* nyerjen bizonyítást, hogy Felsőged semmiképpen sem akadályozza, sőt mindenképp lehetővé teszi 67-ben biztosított jogaink élvezetét, biztosít bennünket, hogy amennyiben 1917-ben át akarunk térni a gazdasági önállóságra, ezt semmiképpen nem fogja a korona, nyomatékosan mondom, hogy a *korona* megakadályozni, ha az általános és titkos választójog alapján együttlevő magyar képviselőház ezt megszavazza. A bankkérdésben pedig, amely 1910-ben lejár, döntsön az első, a titkos választás alapján összeülő Ház.

Ezután kimerítően ismertettem a párt helyzetét, hangulatát, az összes reformok elutasítása folytán. Rámutattam, hogy a bankkérdést nem mi ráncigáltuk elő, de a törvényes terminus tűzte napirendre. És megmagyaráztam, mennyivel fontosabb a koronának is, hogy ezt a kész, erős többséget, amely a nemzet bizalmát is bírja, megtartsa magának, minthogy bizonytalan kísérletezésekbe kezdjen esetleg parlamentenkívüli férfikkal.

— Ami végül a katonai kérdéseket illeti, — fejeztem be — én a 9-es bizottság előterjesztésének sürgős végrehajtását kérném. Felsőged bölcsesége döntse el: nem lehetne-e a nyelvkérdést a nemzet óhajának megfelelően már most rendezni, miután annyi elsőrendű katonai tekintély, a közös haderők felelős tényezői annak a nemzet kívánalmai szerinti elintézésében veszedelmet nem látnak.

— Mindezt a parlament többsége vezérének, Kossuthnak elnöksége alatti kabinet által ajánlanám megvalósításra. Természetesen nem lehetne annak semmi nehézsége részünkről, hogy ezen programot osztó 67-es férfiakból is 1-2 ebben részt vegyen.

Megálltam és kivettem azt a memorandumot zsebemből, amelyben előadásom írásba volt foglalva. Letettem a király asztalára.

Egy percig egyikünk sem szólt, És aztután a király egyszerre megkérdezte:

— És hol marad Ön?

Csodálkozva néztem rá. Mire Ferenc József barátságosan hozzátette:

— Na igen — és Ön!

Most megértettem. A király még mindig az elmondottakon gondolkozott.

— Én — feleltem — boldog lennék, ha elősegíthetném a béke, a nyugalom elkövetkezését. Az én misszióm ezzel befejezést nyerne.

A király rám nézett. Egész beszélgetésünk alatt először, hosszan, bírálóan. Valami furcsa volt a tekintetében. Nem szólt semmit.

Felállt.

— Köszönöm — mondotta búcsúzáskor. — El fogom olvasni memorandumát és meg fogom gondolni, amit előadott.

Kezét nyújtotta.

— Különösen azt, — tette hozzá — amit a nemzeti-ségekről és a választói reformról mondott.

Az audiencia véget ért.

VI.

A nemzeti koalíció válsága s ezzel a politikai káosz azonban egyre nőtt. Megoldási terv tervre bukott. Sem Andrássy programja, mely a katonai reformokon sarkallott, sem Kossuth kibontakozási elgondolása, mely az ő vezetése alatt megalakítandó kabinettel újabb provizóriumot s a vitás kérdések kikapcsolását tervezte, — nem talált elfogadásra. A 48-as és függetlenségi párt a bankkérdés előtérbe jutása folytán kettészakadt és a párt többsége Justh Gyula mellé sorakozott. A király pedig leküldötte bizalmi emberét: *Lukács László* volt pénzügyminisztert, hogy próbálja meg az összebogozott csomók kibontását, az általános választójog előtérbe helyezésével megfelelő kormányprogramul készítését és ennek alapján — lehetőleg az ő vezetésével — új kormány létesítését

67-esekből és 48-asokból, akik új választással többséget szerezzenek programjuknak.²⁶

Lukács László többször járt a koalíció vezéréinél. Állítása szerint az általános és titkos választójognak feltétlen híve volt. Justhot azonban nem tudta megnyugtatni azért, mert nem tudott biztosítékot nyújtani, hogy ha az új választójog alapján összeülő országgyűlés a gazdasági reformokat, közöttük az önálló bankot megszavazza, a korona ezt el is fogja fogadni. Híres *formulái* mind rejtett csapdák voltak, amelyekkel a 48-asokat be akarta vonni a kabinetbe, hogy — amint Kristóffynak Daruváry kabinetfőnökhöz intézett levele tanúsítja,²⁷ — majd az új választásokon szerzendő régi liberális többséggel kizuszkolja őket onnan s ezzel útját vágja a nemzeti követelések megvalósításának.

Így húzódott az áldatlan alku, Lukács mindig újabb megoldási tervekkel állván elő, amelyeket homályosságuknál fogva Justh mindig elutasított. Végül már Lukács odáig ment, hogy önmagát is „önálló jegybankosnak“ vallotta,²⁸ ami azonban Justhot nem tudta megtéveszteni s ő a tiszta helyzet érdekében *írásba foglalva* adta át pártja feltételeit a király kiküldöttjének. Ebben minden félreértést kizáróan hangsúlyozza:²⁹

„A függetlenségi és 48-as párt a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy az országban az állandó és békés kormányzás mielőbb megteremtessék és hogy ezen okból mindazok a kérdések, melyek az állami életben elintézésre várnak, a nemzet jogainak és érdekeinek figyelembevételével akként oldassanak meg, hogy azokat az országban

²⁶ E hónapok eddig még napvilágra nem jutott bizalmas memorandumait, a király előtt tett előterjesztések kabinetirodai feljegyzéseit a bécsi császári titkos levéltár adatai alapján *Emlékirataim* első kötetében először dolgoztam fel.

²⁷ L. *Emlékirataim* I. kötet, XXXI. fejezet.

²⁸ L. Justh Gyula közlését a képviselőház 1911. február 10-J ülésén (Képviselőházi Napló 1910-15., V. 74. lap). Az egész Lukács-féle kombináció hiteles levéltári adatait l.: *Emlékirataim* I. kötetében.

²⁹ Justh közlése a képviselőház 1911. február 4-i ülésén. L.: *Emlékirataim* I. kötet.

közmeignyugvást keltsenek és a koronával való harmónikus, békés együttműködést biztosítják.“

„Különösen szükségesnek tartja a függetlenségi és 48-as párt az ország gazdasági megerősödését és ennek elérése céljából a gazdasági önállóságnak és ebben az önálló bank létesítését, mert csak gazdaságilag független és anyagilag megerősödött nemzet képes azokat a feladatokat sikeresen betölteni, amelyeket a modern kor követelményei egy nemzet számára előírnak. Továbbá szükségesnek tartja a függetlenségi párt által az általános egyenlő választói jognak haladéktalan megalkotását a nemzeti érdekek figyelembe vételével.“

„A bankkérdésben a párt fenntartja az önálló jegybank felállítására nézve elfoglalt álláspontját és megkívánja, hogy a kinevezendő kormány az önálló bank felállítására nézve az előkészületeket haladéktalanul megtegye, hogy az új képviselőház az önálló jegybanknak 1911 január elsején leendő felállítása tekintetében szabadon dönthesse.³⁰ E célból a kormány az általános választói jog sürgős megalkotása után a választásokat haladéktalanul meg fogja ejteni. Hajlandó tehát a függetlenségi és 48-as párt oly kormányalakításban részt venni, amely a fentebb megjelölt feladatok megoldását tűzi ki célul és amelynek miniszterelnökét és két-három miniszterét Öfelsége ezen kormányzati programmal szolidáris más pártállású politikusokból nevezné ki.“³¹

Lukács kijelentette, hogy a korona elé terjeszti a memorandumot és arra a választ haladéktalanul meg fogja hozni. Justh azonban nagy elővigyázatosságában a király szájából személyesen óhajtotta hallani a végleges döntést.

Ezért arra kérte a homo regiust, eszközöljön ki számára királyi kihallgatást.

A sürgönyileg kért audienciára a válasz nyomban megérkezett: a király Lukácsot december 30-án délelőtt tíz órára, Justhot déli félegy órára kéri magához.

³⁰ Ilyen formába van öltöztetve a *feltétlen* királyi jóváhagyás előleges követelése.

³¹ E memorandum eredeti szövege Justh aláírásával a magyar kabinetiroda levéltárában.

Justh búcsúzásakor azt mondta a pályaudvarra kivonult híveinek: „Legyetek nyugodtak. Vagy pajzson, vagy pajzzsal térek vissza. De a pajzsot nem hagyom.“

Déli félegy volt, amikor a függetlenségi és 48-as párt vezére belépett a király szerény dolgozószobájába.

Az uralkodó az ablaknál álló íróasztala mellől odalépett hozzá és kezet fogott vele.

— Örülök, hogy láthatom — mondta.³² — Amióta Budán nálam járt, mint a képviselőház elnöke, azóta sok változás állott be. Ön lemondott az elnökségről, a Wekerle-kormányt sem tarthatom vissza tovább. Döntennem kell.

Majd kis szünet után hozzátette:

— Memorandumát elolvastam. Remélem annak alapján meg tudunk állapodni és akkor végre helyreáll a nyugalom és újra dolgozhatunk.

Hellyel kínálta Justhot, miközben leült az ablakmélyedésben álló székébe.

Justh belefogott előadásába:

— Felséges Uram, a nyugalmat és a békés, alkotó munkát senki nem óhajtja nálunknál forróbban. A függetlenségi párt, amikor kormányzásra vállalkozott, két dologgal teljesen tisztában van. Az egyik, hogy *pozitív* alkotásokra kell vállalkoznia és nem rekriminációkra, mert ha kormányt vállal, gondoskodnia is kell megfelelő munkaprogramról és az ehhez szükséges eszközök előteremtéséről. A másik, amivel tisztában van, hogy nyugvópontra kell jutnunk a nemzeti követelések terén, mert e nélkül az eredményes munka lehetetlen. Éppen ezért terjesztettük elő a Felséges Uram előtt fekvő memorandumot, mert ha ezt elfogadja, garantálni tudom a király és nemzet által óhajtott nyugalmat.

A király nagy figyelemmel, szótlanul hallgatta. Justh folytatta:

— Programmunk, Felséges Úr, az általános választói jog megalkotásán alapszik. Ezt Felséged az előző kormá-

³² Justh Gyula közlése Bécsből hazajövet: december 30-án.

nyok programjában is jóváhagyta már. E reform megalkotásától várom a lelkek teljes pacifikálását Magyarországon. Ha ez bölcsen és méltányosan megy keresztül, úgy meg fog szűnni a nem magyar ajkú polgárok panasza, anélkül, hogy a kiegyezésben is lefektetett vezető gondolat: a magyarság irányító szerepe szenvedne. Egy különböző nyelvű, agitátorok által sokszor bujtogatott nemzet fog Felsőged alatt, Felsőged uralkodói bölcsességéből alkotott törvénnyel egybeforni, hogy belső felépítésünkben és ha kell, hadikészenletünkben a helyzet magaslatán állhasson. Ennek a reformnak keresztülvitelére én a tervezett kormányt a legalkalmasabbnak tartom. Mert az összes nemzetiségek tudják, hogy én a méltányos és egészséges kiegyenlítés híve voltam mindig s ha nem is ülök bent a kormányban, mindig lesz elég erőm e kérdést elveim szerint rendezni. Viszont a magyar nemzet tudja, hogy sohasem nyújtanék segédkezet olyan politikához, amely a nemzetemet megillető jogokat, annak vezető szerepét csorbítaná.

A király arca Justh beszéde alatt szemelláthatólag felderült. Nyájas lett, szinte örvendező. Amikor a pártvezér arra célzott, hogy az ő uralkodása alatt kell az általános választójogot megteremteni: képe mosolyra derült.

— De ahhoz, Felsőges Uram, hogy ez a harmónia, ez a megbékélés bekövetkezzék, meg kell nyugtatni a magyar lelkeket. Meg kell értetni velük kézzelfoghatólag, hogy koronás királya megérti nemzetét és honorálja kívánságait. Ezek a kívánságok nem ütköznek törvénybe, nem érintenek érzékeny pontokat. Ezek olyan óhajtasok, amelyeknek jogosságát Felsőged legszemélyesebb kormánya útján már engedélyezett. Mert — s itt Justh elővette zsebéből jegyzeteit és fekete csontkeretes cvikkerét szemére illesztette — az 1905 június 18-i legfelsőbb királyi kéziratban ezt kegyeskedett mondani: „A belkormányzati és *közgazdasági reformok terén* szívesen fogom venni a képviselőház többségének javaslatát“, amit Fejérváry miniszterelnök július 1-i beszédében ekképpen magyarázott: „A korona és az országgyűlés többsége — tehát a koalíciós pártok — közt ehhez képest a nézeteltérés most már

csakis egy katonai részletkérdésben áll fenn, *mert a beikormányzati reformok és a közgazdasági kérdések tekintetében szabadkeze van az országgyűlésnek*“

— És ezt Felséged legmeghittebb embere jelentette ki, mint a korona első felelős tanácsadója nekünk, a kormányt csakis megjelölt nemzeti engedmények alapján vállalni hajlandó képviselőházi többségnek. Kijelentette az ország színe előtt. Azt hiszem, ami akkor lehetséges volt, nem lehet ma lehetetlen.

Feltekinthetett írásából s amint levette szemüvegét, tekintete találkozott a király tekintetével. Abból azonban eltűnt minden derű. Meglepetéssel vegyes komolysággal nézett most feléje az a két szem.

Justh pedig folytatta:

— De megerősített bennünket ebben a meggyőződésünkben az utolsó tárgyalások azon örvendetes ténye is, hogy Felséged hozzánk küldött bizalmi férfai, Lukács őexcellenciája is az önálló bank álláspontjára helyezkedett. A király erre a szavakra hirtelen felütötte a fejét. Olyan csodálkozással nézett Justhra, hogy az elnémult.

— Erről én sohasem hallottam — mondotta azután. Majd hozzátette:

— Annak nincs semmi akadályja, hogy a kormányprogrammban hangsúlyozzák, hogy az országnak törvényes joga van az önálló bankhoz.

Amire Justh:

— Felséged el fogja hinni, hogy Lukács őexcellenciája előttünk hajlandónak nyilatkozott felvenni a kormányprogrammába a gazdasági különválást és a magyar nemzeti bankot.

A király habozás nélkül:

— Ezt Lukács nem mondhatta, erre nem volt felhatalmazása.

Majd egy perc múlva elgondolkozva:

— Lukács előttem mindig a bankközösség előnyeit fejtegette. Éppúgy, mint Wekerle is legutóbbi beszédében.

Justh érezte, mint száll a forróság a fejébe. Kimondhatatlan keserűség vett rajta erőt. Egy pillanatig úgy

gondolta, meg kell mondania az uralkodónak, hogy ez a bizalmas embere, aki a közös bank előnyeit dicséri a korona előtt, neki Budapesten még csak a minap is kijelentette: mivel az országgyűlés többsége ilyen határozottan követeli a bankönállóságot, ő is e mellé áll, sőt előbb-utóbb be fog lépni a függetlenségi pártba.

Büszkesége mégis legyűrte indulatát. Érezte, amint ránézett az uralkodóra, hogy az elhiszi az ő szavát és nincs szüksége, hogy megerősítse azt.

De a király megszólalt:

— Én a bankkérdésben is azt mondtam a magyar miniszter uraknak: keressék a megegyezést az osztrák kormánnyal és a közös bank vezetésével. De én az osztrák uraktól mindig azt hallottam, hogy a szétválasztás kárára lenne mindkét ország gazdaságának és gyengítenié a monarchiát.

És amikor látta a hatást, amelyet szavai Justhra tesznek, hozzátette:

— Értse meg kérem, *most* én nem mehetek bele a bankönállóságba. Elégedjek meg azzal, hogy én újból elismerem az országnak ehhez való törvényes jogát. Lukács megkért, hívjam fel Önt a vele való további tárgyalásokra. Ezt szívesen teszem. Üljenek össze, én akarom hinni, hogy találnak majd az ön álláspontjának is megfelelő megoldást. Hiszen a Lukács által tegnap hozzám juttatott proposíció a bankkérdésre vonatkozólag Önt is kielégítheti.

De Justh megrázta a fejét.

— Ez az új formula is csak kerülgeti a lényegét. De én most azért vagyok itt, hogy a *valódi* tényállást és Felséges Úr igazi álláspontját megismerjem. Ez most megtörtént. Tudom, Felséged sem híve a homályos, a kétértelmű helyzetnek. Miután pedig én az ország nyugalma ma csakis a gazdasági önállósággal biztosíthatom, nem volna értelme a homo regiussal való további tárgyalásnak. Én nem formulákért jöttem, hanem a kérdés lényegének tisztázásáért. Ezt megkaptam s vele együtt valami nagyon fontosat: *Végre megkaptam az igazságot.* Ezért érdemes volt Felséged elé járulni.

A király most fölkel, Justh elé lépett és mindkét kezét a pártvezér vállára tette:

— Én csak egyre kérem még egyszer: keresse a meg-
egyeződést.

— Higyje el, Felség, — válaszolt Justh és hangja nagyon csöndes lett — higgye el, sem Felségednek, sem az országnak nem válnék hasznára egy újabb hazugságra épített, rövidéletű megoldás. Őszinte emberek a tiszta helyzetet szeretik. Mi haszna volna a koronának, mi haszna a nemzetnek, ha újra egy csalódással gazdagodnánk.

Ekkor a király két kezét nyújtván Justhnak, így búcsúzott tőle:

— Azért ugye, jóbarátok maradunk?³³

Sok-sok. évvel később, egyszer Daruváry Géza volt magyar kabinetfőnök, a király legbizalmasabb magyar tanácsadója mellett ültem egy ebéden a miniszterelnöki palotában.

Régi időkről beszélgettünk és Daruváry, akkor magyar külügyminiszter, Justhról is megemlékezett.

— Igen, — mondta elgondolkozva — mindig csodálkoztam, milyen hatást tett ez a vén kuruc Ófelségére, Amikor híres audienciája után 1910 elején a magyar ügyeket referáltam és Justhot említettéin, a király elgondolkozva mondta:

— Ja, der Justh, der ist ein echter Mann.³⁴

³³ Ezt a beszélgetést december 31-én Szegeden jegyeztem fel, ahova Justhtal együtt utaztam.

³⁴ A királynak ezt a kijelentését megerősíti maga *Lukács László* is a Budapesti Hírlap 1928 mára 28-i számában.

TISZA ISTVÁN ÉS A LIBERALIZMUS ALKONYA MAGYARORSZÁGON

„Von der Parteien Gunst und Hass
verwirrt schwankt sein Charakter-
bild in der Geschichte.“

Schiller: Wallenstein.

„Azt tanácsolom minden kormány-
férfiúnak, hogy százszor inkább mor-
zsoltassa össze magát az esemé-
nyekkel, mintsem sorsdöntő pillana-
tokban tétlenül félreálljon.“

Gróf Tisza István.

I.

Néma lovas áll a végtelen rónán. Áll és figyel. Mintha odanőtt volna a bihari röghöz, mintha minden idegszála hozzátapadna. Előtte a nagy magyar pusztá, mögötte a kéklő erdélyi hegyek.

A lovas az anyaföld szíve dobbanását kémleli. Néma kérdést kérdez tőle. És mintha a föld válaszolna neki.

Most megmozdul. Szép, barna arca egyszerre meg-elevenedik, szeme kigyúl.

És *Tisza István* elindul végzete útjára.

Az 1905. évi képviselőválasztás kudarca után, amikor tiszta választással próbálta megszerezni politikájának az ország bizalmát, — visszavonult Gesztre, a Tiszák ősi fészkébe. Mit érezhetett, mit gondolhatott ezekben az években a magányos lovas, amikor mozdulatlanul kémlelte az ég alját, vagy szilaj vágatában száguldott a végte-

len rónaságon, amelynek szinte minden fűszálát ismerte. Bántotta-e önvád, hogy szétrombolta, amit atyja két évtizeden át épített: az egyedül uralkodó szabadelvű pártot, amely versenytárs nélkül kormányozta addig az országot. Mardosta-e lelkifurdalás a bukásba fulladt parlamenti erőszakért, hogy ezzel a hatvanhetes kiegyezést is kockára vetette, hiszen a képviselőház új többsége már a függetlenségi párt elveit vallotta és úgy gazdasági, mint katonai téren módosítani akarta azt a kötést, amelyet a király és tanácsosai négy évtizeddel előbb kötöttek.

*

Tisza István borús gondolatai ezekben az években nem az önvád, a lelkifurdalás forrásaiból fakadtak. Az adminisztrátor Tisza Lajos unokáját nem ilyen fából faragták. Ebben nem ütött apjára, az okosan megalkudni tudó, az adott helyzetbe — ha kell — megnyugvó, a hidegen mérlegelő Tisza Kálmánra. István a következetesség bajnoka és mártírja volt, Kálmán a saját következetlenségéé.¹

Tisza István gondolatai e végtelen lovaglásokon egy pillanatra sem akadtak meg annál a kérdésnél: igaza volt-e, vagy tévedett, amikor le akarta törni az ellenzékét, hogy a maga politikáját juttassa érvényre. Egy pillanatra sem kételkedett abban, hogy helyes úton járt s hogy nemzete tévedett, amikor ellenfeleinek adott többséget. Kora ifjúságától fogva megszokta, hogy neki igaza legyen. Magába zárkózó természete, mely igazi, vele szabad vélemény nyilvánításában egyenrangú társakat, barátokat alig szerzett, nem is tűrte e környezetet. Nagy szellemi fölénye; megalkotott véleményét csakhamar meggyőződéssé érlelő természete; gyermekora óta ellentmondáshoz nem szokott egyénisége egész életében kizárta, hogy olyan baráti kör vegye körül, amely az érvek párbajában véleményétől eltérítse, az ellenkező felfogás helyességé-

¹ Amikor egyszer Helfy Ignác ezt fejére olvasta, gúnyosan vágta vissza: „A képviselő úr saját szavaimat idézte ellenem. Ha ilyen idézetekben kedvét leli, lesz alkalma ebben magát jövőre többször is gyakorolnia“.

ről meggyőzze. A szolgálai bámulat, amely környezetéből hamarosan körülötmjénezte, csak megszilárdította önbizalmát. És amikor a politikai arénába lépve körülnézett, csak megerősödhetett a maga erejének tudatában a nagy többség szellemi alsóbbrendűsége és műveltségének hiánya láttára. Szeme egy pillanatra csak egyetlen férfiún akadt meg a maga táborában, aki műveltségben, tudásban, egyenlő rangú lehetett vele: az ifjabb Andrássy Gyulán. Ez a maga igazába vetett fanatikus hit, ez a maga elhivatottságába vetett, konokságig izmosodott meggyőződés adta erejét, acélozta meg izmait, emelte fel pillanatnyi megrendüléséből. Mélységes, ájtatos vallásossága, amelynek válságos pillanatokban olyan gyönyörű példáit adta, predesztinációs hite nem engedték, hogy elcsüggedjen. Valami bibliai erő tartotta fenn a lelki és testi válságok megpróbáltatásai közepette. Alázatos volt Istene előtt, — de alázatossága nem terjedt odáig, hogy önhibáját belássa. Ő, aki bonyolult helyzetekben sokszor sasszemmel találta meg az igazi megoldást, éppúgy nem tudott belelátni embereibe, ítélni jellemük felett, ahogy nem tudott ítélni saját fogyatékosága felett sem.

*

Ezért nem az önvád, nem a lelkifurdalás hajtotta élesebb vágtaiba a század első évtizedének utolsó négy esztendejében az Alföld rónáin a magános lovast. Nem azt érezte, ami hiba volt őbenne: hogy a nemzet erkölcsi erőit lefitymálta, a maga vélt igazságának *mindenáron* érvényt akart szerezni; csak azt érezte, hogy politikai ellenfelei most győzelmes taktikájukkal megbontják az annyira féltett harmóniát király és nemzet között és gyengítik a monarchia világpolitikai helyzetét. És óriási önbizalmában keserű gúnyval gondolt azokra, akik kicsavarták kezéből a hatalmat, anélkül, hogy ők maguk élni tudnának vele. Az elhivatottságát sziklaszilárdan érző géniusz eget ostromló keserősége lázadozott lelkében, hogy a másik percben, lázai csillapodásával, alázatos Istenimádatba hajoljon.

*

Amikor ilyenkor lehiggadt láza s újból hideg elméje győzedelmeskedett érzésein, számot vetett a viszonyokkal. Minden szila jsága ellenére volt benne annyi önmérséklet, hogy megvonva a helyzet mérlegét, megállapíthatta: politikai feltámadását csak akkor remélheti, ha teljesen távortartja magát a napi politikától és megvárja a viszonyok kialakulását. És bár a nemzeti koalíció vajudásos megalakulásakor a szabadelvű párt feloszlató gyűlésén (1906 ápr. 11-én) azt mondja: „Végre megtörtént az, aminek megtörténtét ötnegyed éve kívántuk“, — lelke mélyén egy percig sem bízott a most kormányra jutott ellenzéki pártok tartós sikerében, sokkal szilárdabban meg volt győződve a maga igazáról, amely merev ellentétben állt a koalíció vezetőinek felfogásával. Az országot beteges mámorban botladozónak tartotta, amelynek kijózanodását meg kell várni. És minél jobban kiéleződtek az ellentétek a koalícióval, annál erősebb lett a hite, hogy az ő órája el fog következni. Csak abban nem bízott még az évtized vége felé, hogy már küszöbön ez az óra. Ezért nyilatkozott olyan hitetlenül a király előtt 1910-es audienciáin, amikor Ferenc József a 67-esek akcióba lépését sürgette. Még egyszer nem akart tévedni, még egyszer nem akart csalódni. Küldetéses hitében nem akart többé megrendülni, mert akkor megrendülne hite mindenben, amire vallásos lelke irtózva gondolt. Tragikumuma éppen abban nőtt oly óriásivá, hogy majdan el kellett következnie az időnek, amikor a rettenetes csalódásnak mégis rá kellett zúdulnia.

..

Most tehát várt némán, magába szállva. Csak néha kémelte a szemhatárt: pirkad-e már az ő számára az égája. És amikor mindig vörösebb lett a mennyég, amikor mindjobban el *kellett* hinnie, hogy a csalódott nemzet — a nép-psziche csodálatos indulatosságával — éppoly gyorsan fordul jobb felé, mint fordult 1905-ben balra, komor, keserű mosollyal vastaglencsájú szemüvege mögött, elindult Biharországból, hogy beteljesítse küldetését.

*

E küldetésében kora férfikorától fogva sohasem kéltelkedett. Szent meggyőződéssel hitte — s ez legnagyobb botlásainak legnagyobb mentsége, — hogy a magyar Isten kijelölte őt arra, hogy nemzetét átvezesse a párt-harcoktól szaggatott jelenből a mindenkivel: királlyal, nemzetiségekkel, osztályokkal békésen együttműködő magyar jövőbe.

Ezt a jövendőt ő megrajzolta magának még mielőtt vezető szerephez jutott az országban. A múlt század nyolcvanas éveinek ideológiái, a német egyetemek akkori tanításainak a magyar viszonyokra való alkalmazása, de mindenek előtt és mindenek fölött az, ami az ő lelelkébb lelkéből fakadt: a hatvanhetes kiegyezéshez való törhetlen ragaszkodás, ezek szabták meg irányát, diktálták meggyőződését. És ez elvek mellett rendületlenül, makacsul kitartott, bárhogyan változott is a világ körülötte. Ahogyan *Andrássy Gyula* mondotta nekem az 1910-es éveket követő viharos országgyűlések idején: „Tisza olvasmányával, de fejlődésében is megállt a múlt század kilencvenes éveinek elején“.²

Valóban megállt, mert nem akart, de nem is tudott tovább menni. Ami serdülő korában kitorörlhetlen bélyeget nyomott annyira fogékony lelkére: a magyar nemes úr apáiról rászállott egész gondolkodása, érzésvilága, az férfikorában meggyökeresedett benne s talán legszebb virágait öbenne hajtotta. Mert — igaz — nem bírt szabadulni a rendi Magyarországból a nemesség vezette Magyarországra átalakult „modern“ ország már-már kiöregedett fogalmától, de ezt az egész konstrukciót egy szá-

² „Tisza avult tekintélyek után indult“ (*Apponyi*: Emlékiratai L., 135. l.). — *Andrássy* írja: *Diplomácia és világháború* c. munkája 109. lap: „Tisza hatalmas egyéniségéből hiányzott az a szellemi rugékonyság, mely az új helyzethez való alkalmazkodást elősegíti. Nem tartozott azon államférfiak közé, akik figyelve a fejlődést, mindig tanulnak és készek az újhoz alkalmazkodni... Mint vezető államférfiú, azt tekintette feladatának, hogy megvalósítsa és fenntartsa mindazt, amit mint serdülő ifjú, helyesnek ismert meg és amihez egész pályafutásán át erős hittel, szilárd jellemmel ragaszkodott“.

zadvégi humanizmus jótékony mázával vonta be. Ő még hitt Bismarck „szociális olajcsepp”-jének mindenható gyógyító erejében, a földesúr atyai gondoskodásának minden bajt orvosló, ellentétet elsimító hatalmában. Hitt a Tisza Kálmán alkotta liberális politikai rend társadalmat felvirágoztató, gazdasági jólétet árasztó erejében. Körülötte zúgtak a századvég nagy reformproblémái: a feltörekvő ipari munkásság gazdasági és politikai követelése, az alig emberi sorban tengődő magyar paraszt akkor még elfülő panasza, a politikai jogait követelő, földhöz való vágyának teljesítéséért esengő névtelen milliók szava: ő megállott rendületlenül a kérdésekben egyszer megalkotott meggyőződése mellett — mindhalálig. Hiszen mikor az összeomlás küszöbén, 1918 október legelején végre belátta, hogy külügyeink intézésére egyedül Andrássy Gyula alkalmas s hogy őt erre ajánlja a koronának, vele együtt felutazott Bécsbe, még ekkor is — Windischgraetz szerint — a választójog kérdésében kétségbeesetten tiltakozott Andrássy tervei ellen.

Ez a fejlődésre képtelen volta volt egyik legnagyobb hibája, fogyatékosága. Ideálokat alkotott magának s azokhoz — bár idők és események rájuk cáfoltak — macacs fanatizmussal ragaszkodott. Ez a rettenetes önfejűsége, erős jellemének egyik csökevénye, kényszerítette, rendelte végzetévé, hogy minden erejét, minden energiáját, óriási tehetségét ne az alkotásra, hanem az ellenkező vélemény erőszakos letiprására, összetörésére legyen kénytelen fordítani és ebben örlődjék fel. Ezért mondta joggal *Beöthy Zsolt*: „Nemzeti nagyjaink egyik sorának emlékét nagy alkotások őrzik: Deák, Széchenyi, Kossuth. A másik sort példája élteti: A Zrínyiek, Rákócziak, Tisza.”³

Csodálatos, hogy ő: a tettek embere, vagy ahogy *Renan* mondja ezekről a férfiakról: „Az erős elmék” embere,⁴ tettekkel tényező csak negatív formában lehetett.

³ „Inkább példaadó, mint alkotó.” (*Barabási-Kun József*): Emlekbeszéde 1927. V. 27.)

⁴ Szemben a *finom* elméssel.

Tettekkel tényezőn sikertelen támadások után le tudta ugyan teperni az országgyűlésen az ellenkező véleményt és a temetők csendjében meg tudta teremteni az univerzálisnak vélt gyógyszert: a Tisza-féle Hárszabályokat. De mit ért el vele? Ő maga olvas későbbi tetteire s hoz azokra megsemmisítő ítéletet, mikor a parlamenti puccsját öntudatlanul előre elítéli, mondván már 1904 október 4-én egy fővárosi társaskör Deák-lakomáján: „Mit ér minden paragrafus, minden törvény, ha a háta mögött ott nem áll a nemzeti társadalom *élő erőinek* tömege, amely egyedül képes lelket önteni az *üres formába*.“

A tettek, az erős, elszánt akarások emberének e meddő viaskodása az alkotni nem engedő sorssal teszi oly mélységesen tragikussá, amúgy is annyira tragikus alakját.

Tragikus sorsa, drámai hőshöz hasonló végzete *Széchenyihez* próbálta őt hasonlítani. Beöthy László, az ő kedves embere, kereskedelmi minisztere, biharmegyei emlékbeszédében azt mondja: „Képzeljük el, mi lett volna, ha Tisza a XIX. század első felében él?“ A kérdés merész. Tisza annyira a tradíciók embere volt, lábai oly mélyen gyökereztek a *maga* korában, véleménye oly ifjan alakult ki végleges formában s amellet majdnem az egész vonalon haláláig oly mereven kitartott, hogy kérdés, nem a konzervatívok, legfeljebb a Dessewffy Aurél „fontolva haladóinak“ lett volna vezére a negyvenes évek reform-, korszakában. Széchenyi hozzá képest merész forradalmár volt gazdasági, sőt társadalmi téren. Gyökeres újító, aki ha nem kerül szembe Kossuth radikalizmusával, mint felforgató jut bele a történetkönyvbe. Viszont tagadhatatlanul sok rokonvonás jellemzi mindkettőt. Széchenyi is, Tisza is a koronával való együttműködésben látja a nemzet üdvét. Széchenyi és Tisza is a király támogatásával olyan ütőkártyát vél kezébe kapni, amellyel meg tudja békéltetni a nemzetet. Széchenyi is, Tisza is a közjogi harcokat ki szeretné küszöbölni, hogy hazáját a politikai békeesség eme vágyott korszakában felvirágoztassa. De amíg Széchenyi a Kossuthtal vívott legádázabb harcok idején is teremt és alkot és nevét a művek hosszú sora teszi hal-

hatatlanná, addig Tisza rabjául esik ama centrális gondolatának, hogy a képviselőház munkaképesé tételével meg tudja oldani a nemzet összes vezető problémáit. A gazdasági és szociális kérdések a hatalom kérdéseivé törpülnek szemében, előtte csak egy gondolat lebeg: a parlamentnek korlátlan urává lenni, mert akkor ő, aki — hite szerint — legjobban tudja, hogyan lehet és kell boldoggá tenni népét, minden akadály nélkül keresztülviheti programját. De csodálatosképpen, soha egy átfogó, a kor szociális, mezőgazdasági, kereskedelmi, ipari, vagy kulturális kérdéseinek mélyére hatoló programját nem kapjuk sem tőle, sem pártjaitól.⁵ Végzete nem adott időt erre neki. Ereje felőrlődött, zsenije kiapadt azokban a közjogi harcokban, amelyeknek meddőségéért keserű gúnnyal ostorozta nagy ellenfeleit: Apponyit, Andrássyt és Justhot, amely harcok azonban végül őt is felfalták.

II.

Tisza István már ifjúságában ragyogó példáját látta maga előtt édesapjában a sikerekben gazdag gyakorlati politikusnak, aki kellő időben felismerte, hogy meddő volna a nemzet jogaiért a koronával harcolni s ezért a függetlenségi párttal rokon balközépi programját feladta, hogy kezébe vehesse és másfél évtizedig kezében tarthassa a kormányzást. Atyja példája idézte elő jelentékeny módon, hogy Tisza István még ifjúságában sem volt 48-as, de ellenzéki sem igen tudott lenni. A szülői ház s annak lakói, a baráti kör, mely a hatalomban sütkérező mindenható miniszterelnököt mindenütt szolgálaián körülvette, — ellentétben atyja fejlődésével — sikeresen kiegyensúlyozta az Alföld kálvinista levegőjét, amely java részében ekkor is függetlenségi érzelmű közéleti férfiakat nevelt. A zárkózott Tisza Istvánhoz még debreceni diákévei alatt sem tudott közeljutni az a fiatalos lelkesedéstől

⁵ Kivéve az Emlékirataim I. kötetében közölt, *dr. Nagy Miklós* által felhozott és csirájában maradt tervezetet.

duzzadó szellem, amely hitt még Kossuth Lajosban s áhítattal ment el a debreceni nagytemplom előtt, ahol Kossuth detronizálta a Habsburgokat.

Tisza Istvánnak nem volt ifjúsága. Komolynak született és komolyságban nőtt fel. Nem ismerte a serdülő kor ártatlan örömeit, játékait, tréfáit, apró kedvteléseit. Sohasem volt érzéke a természet kincsei iránt. Élete végén boszniai útjában egy pillanatra sem látta meg szeme a vidék megkapó szépségeit — jegyzi fel egyik szemtanú.⁶ Sohasem vágyott a külföldi tájak látása után. Azt vallotta, amit más vonatkozásban apja vallott, aki, amikor idősb Andrassy Gyula távozásával a Ball-Platzról külügyminiszternek emlegettek, ezt mondta: „Én olyan vagyok, mint a folyó, melytől nevünket nyertük: Itt születik és itt is ér véget.“

Mindezért az ifjabb Tisza barátainak, híveinek sohasem volt *Pista*, mindig *István*. Négy évvel a rendesnél előbb érettségizik, szinte gyermekkorban végzi egyetemi tanulmányait, komoly-éretten, ahogy azt e korbeli levelei tanúsítják.⁷ Megrója önmagát, amikor fiatal éveiben ártatlan kártyajátékba felejtkezik tanulmányai rovására. És minden, amit külföldön megfigyel, a koraérett, komoly, csak a kötelességtudásra magát megmerevítő ifjúra mutat. Korán, tizenöt éves korában veszíti el szívét és gyermekszerelméből nem enged az atyai ház minden kérése, minden fenyegetése ellenére sem, mely fényes, politikai és társadalmi pályafutását egyszerre a magasba lendítő családi összeköttetésről álmodik.

Így áll itt ifjan, de már teljesen kiforrottan, konzervatív meggyőződésének fegyverzetében Tisza István, hogy mindhalálig le ne vesse azt. Tanítómestere hatása alatt már tizenöt éves korában arra vállalkozik, hogy prozelitákat szerez Deák eszméinek Kossuth táborából. Atyja pálfordulása kétségtelenül nagy hatással van rá. Világosan, a 67-es konzervatívok kéréseivel logikájával, indokolja meg Lovassynak: miért szegődik Deák tábo-

⁶ Báró *Sarkotic* István.

⁷ *Lovassy Ferenc*hez, 1876 május 21. intézett levél.

rába, de indokai inkább az idősb Andrássy külpolitikai eszméinek nyomát viselik. „A jelen nemzetközi viszonyok között — mondja ebben a tizenötödik évében írott fejtegetésében — mindenkinek be kell látnia, hogy a magyar nemzet a szlávizmussal szemben csak mint az osztrák-magyar monarchia egyik fele, tarthatja fenn magát s így bele kell egyeznie abba, hogy a monarchia fennálljon.“ Világos, hogy ezt nem a tizenöt éves gyermekifjú érzi át tanulmányai és tapasztalása nyomán, hanem a 67-esek konzervatív álláspontjára csak most áttért tábor sugalmazza, amely Tisza Kálmán körül tolong a geszti kúrián s amely minél hevesebben követelte még néhány év előtt a nemzeti önállóságot hadseregben, gazdasági életben, jegybankban, annál inkább kötelességének érzi, hogy a frissen megtértek buzgalmával, túlcitálja most *Deákot*, de talán még *Sennyey Pált* is.

Ebből a légkörből kerül ki Tisza István, hogy mint képviselő, helyet fogjon az atya vezette szabadelvű pártban. Körülnéz s mint már említettem: meglepéssel állapítja meg, hogy versenytársra alig akadhat. A kiegyezés korának nagyjai vagy elmentek, vagy elöregedtek és elbetegesedtek, vagy megtépett szárnyakkal nézik, hogy Tisza Kálmán teljesen leszorítja őket. A függetlenségi párt tüzes szónokai közül talán az egyetlen Ugrón Gábor az, aki kiváló szónoki képességeit nagy műveltséggel párosíthatja. Az ellenzékiekről Tisza Istvánnak különben is le-sújtó véleménye van, mely csak kieleződik s — ami nála ritkaság — gyűlölettől izzik, amint később az ő terveit merik keresztezni, sőt egyikük ellene támad. Ezt mutatja tanárához: *Géresy-hez*, egy sokkal későbbi, 1912 július 6-án intézett levele, amelyben így nyilatkozik az ellenzék-ről: „Az egész kompániában (!) akadt mindenféle ember, még tisztességes is.“ (!) Pedig a 67-esek között, akár atya pártjában foglaltak helyet, akár azon kívül állottak, ott volt a politikai és szellemi arisztokrácia színe-java: Szilágyi Dezső, Csemegi Károly, Apponyi Albert gróf, az ifjabb Andrássy Gyula és még mások. Tisza István ugyan az első időkben az ifjúság szerény hangján szólal meg a nemzet tanácsában, de minél jobban távolodnak ezek a

kiválóságok atyja politikájától, minél tűrhetetlenebbnek érzik pártzsarnokságát, minél világosabbá válik előttük annak szüksége, hogy fokozatosan teljesebbé tegyék a nemzet életét, annál élesebben kezd gondolkozni róluk István, annál gúnyosabbá válik róluk ítélete.

A legnagyobb veszedelmet, mely szerinte a kiegyezés művét fenyegette, Apponyi Albert nemzeti pártjában látta, mely a 67 zászlója alatt akarja — szerinte és pártja szerint — a kiegyezést sarkaiból kiforgatni. Teljesen egyetért ebben Andrássyval, aki ekkor még „A 67-es kiegyezésről“ írott munkájában nem a 48-as ellenzékben, hanem a 67-esben látta a Deák *művét* fenyegető veszedelmet.

Apponyi Albertet Tisza mindig édesszavú dalnoknak, gyakorlatiatlan álmodozónak ítélte. Aki hol elringatja, hol tüzes lelkesedésre bírja haligatóit, de aki rombolni aligha tud, még kevésbé építeni. Nála sokkal veszedelmesebbnek tartotta Szilágyi Dezső vaslogikáját és maró *gúnyját*, Horánszky Nándor, Rubinek Gyula, Hodossy Imre guvernementális érzékét és tudását.

Hogy Tisza István Apponyit nem értette meg, az ketőjük merőben ellentétes jelleméből folyt. Tisza a tettek, a cselekvés, az erős kéz, ha kell: az erőszak embere volt; Apponyi a meggyőzés. Tisza, a baloldali vezér fia, már gyermekkorában megcsontosodott konzervatív és e gondolatvilágba mindjobban belegubózódik; Apponyi, az Apponyi György aulikus légkörében, a jezsuitáknál nevelkedett arisztokrata, mindjobban közeledik, mindjobban megérti a nemzet jogait érvényesíteni akarók gondolkodását. Tisza István magnetikus ereje lefogja, rabul ejti, követőivé *kényszeríti* híveit; Apponyi szelíd varázsa, eszményi tisztaságú élet- és világfelfogása, nagyszerű logikája, *meggyőzi* embereit és boldoggá teszi őket, hogy követhetik. Tisza ellentmondást, ellenvéleményt nem tűr, ellenfeleit letöri és kiirtja; Apponyi biztatja, bátorítja az ellenkező érveket kifejtőket, keresi, hogy meggyőzzék őt, ha igazuk van. Tisza nem hisz bizonyos szűk határokon túl a közjogi helyzet fejlődésképeességében, amint túlzottan tartja a XX. század politikai, szociális és gazdasági

reformtörekvéseinek tempóját is; Apponyi szent hittel hisz a békés evolúció szükségében, mely egyedül képes útját állani a revolúciónak. Ezért követeli késő koráig, sohasem szünetelő szellemi fejlődése folyamán, közjogi fejlődésünket, a magyar nemzet katonai és politikai jogainak fokozatos kiterjesztését, mert csak úgy látja fenntarthatónak azt, amiért Tisza mindezt ellenezte: a monarchia erejét és akcióképességét. Tiszában gyűlöletté izzik haragja, ha elháríthatlan akadály tornyosul útjába és ilyenkor mindenről megfeledkezve, ilyen kifejezésekre ragadtatja magát még a királyhoz írásban intézett előterjesztésében is az ellenzék vezéreiről, közöttük éppen Apponyiról és Andrássyról: „Leute, die *von Hass* so erfüllt sind, wie diese Herren, müssen auch bei Anderen unwillkürlich dasselbe voraussetzen“ (1917 február 19.). Apponyi, kinek szívében nem a gyűlöletnek, hanem az irigységnek parányi szikrája sem élt, nagyszerű szellemi és jellembeli adottságának teljes tudatában sohasem lázadzik ilyen formában ellenfelei ellen, még akkor senij mikor őt, a legnagyobb külföldi összekötéssel bíró, legmeggyőzőbb hangú és jelleménél, modoránál fogva az összeomlás után erre a méltóságra legalkalmasabb férfiút Huszár Károly kedvéért mellőzik 1920-ban a miniszterelnökség betöltésénél.

Emlékezem, mikor a második nemzetgyűlésen a külügyi bizottság tagjainak meg kellett választani e bizottság elnökét, Apponyi, a magyar ügy világsodálta bajnoka, két szóval kisebbségben maradt — a kormány óhajára. Az ellenzék tagjai könnyeztek az eredmény kihirdetésekor, úgy megrendítette ez igazságérzetünket. Amikoi megvittük a hírt Apponyinak, ott ült a baloldali foiyosoc Dunára néző vörösbársony kerevetén és csak annyit mondott: „Pékár Gyula kitűnő elnök lesz. A választás jó.“ Szemébe néztem, nem volt abban a haragnak, a keserűségnek egy szikrája sem. Fájhatott neki e mellőzés, mélyen igazán, de még ekkor is, személyes sérelmén túl, az *ügyei* nézte, annak előnyét, hátrányát mérte le és megnyugodott a választásban.

Tisza István nagy honszeretete, egész lényének s

nemzetért való önfeláldozó készsége dacára, annyira el voltelve elhivatottsága és nélkülözhetlensége érzésétől, hogy amikor Károly király koronázása alkalmából a vallási ellentétek, a politikai súrlódások elkerülése érdekében mindenki: korona és nemzet rá akarták bírni, hogy engedje át a koronázó nádorhelyettes tisztét József főhercegnek, ezt megtagadta, írván *Daruváry* kabinetfőnökhöz 1916 november 16-án: „Nem engedhetem az ország előtti pozíciómat csorbítani.“

Apponyi így jellemezte 1891 október 27-én a maga törekvéseit: „Mi a nemzet elé ideálokat akarunk állítani, a nemzet szellemi és erkölcsi erejét új tevékenységre ébreszteni az által, hogy eléje nagy célokat tűzzünk, mert azt hisszük, hogy a hazai közélet minden ágának erkölcsi tisztítása csak úgy érhető el, ha eszményeket állítunk az ifjú nemzedék elé, nem pedig konnexiókat és hivatalokat.“

Tisza is fokozni akarja a nemzet szellemi és erkölcsi erejét és szintén látja kora társadalmának erkölcsi fogyatékosságát. De míg Apponyi ezen követeléseket tartva szem előtt, ezeknek parancsait mindig és mindenkire alkalmazni kívánta, addig Tisza sokkal „*gyakorlatibb*“ politikus volt s bár apjától tanulva, a maga személyére ezen erkölcsi szabályokat mindig alkalmazta, de már a politikája gerincét képező kormányzati párt összehozása és együttartása érdekében hajlandó volt jelentékeny engedményeket tenni. Választási kasszája mindig volt — talán az egy 1905-ös szomorú eredményű „tisza“ választáson kívül — s leglelkesebb dicséről sem tagadhatták le, hogy ezekben az esetekben kész volt szemet hunyni a korrupció előtt. Réz Mihály, a Tisza-évkönyv 1923. évi kötetének 73-ik lapján ezt így próbálja magyarázni: „Apja puritanizmusa tiszteletreméltóvá tett előtte mindent, ami tőle eredt. Oly pártpolitikai eszközöket is, amelyekről rigorozitása másként elfordult volna. A választási visszaélések rendkívüli erkölcstelenségét soha, más okból eltérni nem tudta volna.“ És *Nagy Miklós*, Tisza nagy tisztelője és apologetája mentségéül ezt írja: „Tisza igénybe vette

szent céljai érdekében a keleti módon való kormányzás eszközeit és módszereit.“⁸

Tisza — említettem — a múlt század kilencvenes éveiben megállt fejlődésében úgyannyira, hogy sokszor csodálkozva állapítottuk meg a világháború közepén beszédeit hallgatva, mennyire idejét múltak azok a különösen közgazdasági, fejtegetések, amelyeket *Wagner Adolf* és *Schmoller Gusztáv* tanításai nyomán harminc esztendő változásait tekintetbe nem véve előadott. Apponyi, a művészet, a filozófia, a politika tudományának örök szomjú-iiozója, aki aggastyán korában *Keyserling* akadémiaján bölcsészeti előadásokat tart, egy pillanatil sem pihen, hogy gyarapítsa ismereteit és lépést tarthasson az emberi elme fejlődésével. Minden felfogást, minden politikai irányzatot az elérhető legnagyobb emberi tárgyilagossággal vizsgálja, mérlegeli és bírálja el a maga világfelfogása szempontjából. Ahogy *Korniss Gyula* mondja: „Lelkének egyetemes humanizmusával, világnézetének szociális irányzatával ő volt államférfiaink közül kétségkívül az első, aki a szocialista világmozgalom messze kiható jelentőségét és történetformáló erejét felismerte.“⁹

Hegedűs Lóránt, Tisza egy másik tisztelője és politikai követője említi,¹⁰ hogy Tisza még közvetlenül a világháború előtt is azokról az angol *trade-unionokról* beszélt, melyeket fiatal korában Angliában látott, holott a kilencvenes évek kezdetétől Angliában egy új trade-unionizmus születik. De Tisza az ő rideg konzervatizmusában az egész vonalon ragaszkodik a bevált régihez és irtózik hozzányúlul ahhoz, aminek elavultsága nem vált nyilvánvalóvá, vagy ami politikai céljait nem keresztezi, így irtózik halálos irtózással a választójog gyökeres reformjától élete utolsó pillanatáig; a mezőgazdasági politika terén Károlyi Sándor terveit és Darányi Ignác szelíd törekvéseit bizonyára fejcsóválva figyelte; így borzad vissza a világháború derekán a földreformtól. Szinte ért-

⁸ Világostól — Trianonig, 92. lap.

⁹ Apponyi világnézete, 67. lap.

¹⁰ Két Andrassy és két Tisza, 249. lap.

hetetlenségig fokozódik ez az irtózata, a genie csodálatos éleslátásának ez az elhomályosulása, amint mélyenható reformokról van szó.

Magyarázata ennek a kétségtelenül nagy fogyatékoságának hazája és fennálló intézményeinek égő féltésében rejlik. A császári és az osztrák hatalommal szemben örök vigyázz-állásban; a nemzetiségekkel szemben sohasem szűnő védelmi pozícióban; a beáramló szociális reformtervekkel szemben a magyar úr féltésével nézte ezt az örökké forrongó, változásra áhító világot, amelyet szent hite szerint ő virágzóvá tudna tenni, ha békességben hagnának mai szerkezetében.

Apponyi is, Tisza is meg voltak győződve, hogy az országgyűlés áll az egész államélet központjában, annak zavartalan funkciója első biztosítéka az ország boldogulásának. Ebben a tekintetben mindketten túlságosan parlamenti légkörben nevelkedtek. Azt hitték, ha a képviselőház nyugodtan működhetik: az ország békében végezheti munkáját. De amíg Tisza hite szerint a képviselőház eme döntő feladatát csakis az akkori formáját lényegtelenül módosított alakban tudta volna sikeresen megoldani, addig Apponyi világosan látta és határozottan követelte a választói jognak olyan gyökeres reformját, mely helyet ad a feltörekvő, a nemzet életében mind jelentősebb szerepet vállaló társadalmi rétegnek.

Tiszából hiányzott a fantázia, amely nélkül államférfi igazán nagy nem lehet. Az a fantázia hiányzott belőle, amely a hidegen számító, mindent lemérni akaró észnek színt, melegséget ad. A fantáziának ez a hiánya akadályozta meg oly korán fejlődésében, tette keménnyé, sokszor rideggé. Ez akadályozta, hogy szívéen keresztül agya megnyíljenek azok előtt az érvek előtt, amelyek hivatva lettek volna, hogy meggyőzzék makacsságáról, hogy le-tompítsák merevségének éleit, hogy humánusabbá, - meg-értőbbé tegyék a másik fél álláspontja iránt. Az élet szemléletét derűsebbé tevő fantázia hiánya tette, hogy Tisza számtalan sikere dacára lényé legmélyén elégedetlen, bo-rongó, szomorúszívű magyar volt. Minden elszántsága,

határozottsága, akaratereje mellett arca, szeme talán ezért tükrözött valami mélységes szomorúságot. -

Ezzel szemben Apponyi egész lénye, arcának, szemének játéka, mosolyának melege, szavának zengése, eszének és szívének teljes harmóniáját sugározta. Minden hangjából, mozdulatából az összhang világított felénk, amely csak az agyat, a fantázia melegével betöltő embernél van meg. Ő maga mondja: „A fantázia segítségével látjuk azt az új állapotot, amely kívánatos; a szívtől nyerjük az impulzust, hogy ezt megvalósítsuk.“

III.

Az igazi ellenlábás, a nagy politikai ellenfél azonban nem Apponyi Albert, hanem *ifjabb Andrassy Gyula* volt. Két nagy, egymást pályájuk derekán megértő, ettől fogva egymással együtt működő apának fia, mindkettő kivételes szellemi erő, szinte hibátlan jellem, nemes szív, hazája üdvösségeért minden áldozatra kész egyéniség. Ifjan, egymás oldalán lépnek a politikai arénába, egy politikai célért: a 67-es kiegyezés megóvásáért lelkesedve, azért szóval és tollal harcolva. Ütjük mégis különvált ifjúságuk alkonyán s külön maradt szinte életük alkonyáig. Mi volt az, ami kéréllhetetlenül szembe állította e két férfit, Tisza Istvánt és ifjabb Andrassy Gyulát, nemzetük nagy reményégeit. Mi volt az, ami évtizedeken át távol tartotta e kettőt egymástól nemzetük szerencsétlenségére. Mert az ifjabb Andrassy bizalmas feljegyzései szerint 1910 február 2-án Tisza felkereste őt s ezt mondotta neki: „Borzasztó szerencsétlenségnek tartom, hogy a múltban félreértések voltak közöttünk és mindenképpen azon akarok lenni, hogy a jövőben ilyenek ne támadjanak. Kettőnk viszonyától függ az ország sorsa sok tekintetben.“

Ezt az évtizedekig tartó drámai párbajt a különböző pártállásúak a maguk szempontjából ítélték meg. Tisza fanatikus hívei a viszály minden ódiomát Andrassyra kívánták háritani, elmondván őt gyengeakaratú, beteges ambíciótól túlfűtött, alkotásra alkalmatlan s vezetésre

sem hivatott férfiúnak, míg Andrásy tisztelői sokkal tárgyilagosabban ítélték Tiszáról és a Tisza hívei által felhozottaknál mélyebb okokban keresték az ellentétek forrását.

Tiszát és Andrásyt mindjárt elindulásukkor a közvélemény általános érdeklődése iserte. Ez az érdeklődés a két érdekelt tudta és hozzájárulása nélkül versenytársakká tette meg őket. Figyelték minden közéleti lépésüket; minden nyilvános szereplésüket és összehasonlításokat tettek közöttük. A közönségnek ez a kíváncsisága természetesen nem maradhatott titokban a két politikus előtt. És bár őtőlük távol állott, hogy versennyé fejlesszék közéleti szereplésüket, a publikum akaraton kívül versennyé fejlesztette azt. És szállingóztak a hírek, túlnyomóan felelőtlen helyről. Az egyik Tisza falkavadászati sikereiről számolt be, míg Andrásy — állítólag — ugyanekkor sokkal óvatosabb lovasnak bizonyult; a másik hír Andrásy édesanyjának szállóigévé vált mondatát terjesztette abból az alkalomból, hogy Gyula gróf igen fiatalon mindjárt államtitkárságon kezdte közszolgálatát a király személye körüli minisztériumban. Ekkor mondotta volna csodás naivsággal az öreg grófné az őt üdvözlőknek: „Duci valóban *pickauf* kezdi közéleti szerepét.“

Ez a nem szerencsés beállítás mindenestre elérte azt, hogy mindkét politikus figyelni kezdte egymást és csakhamar bírálni is. A bírálat pedig rendesen nem azt emeli ki, ami rokon a két fél között, hanem, ami elválasztja őket. És minél több ilyen vonás adódott pályafutásuk alatt, minél távolabbi vizekre ragadta őket a politikai helyzet alakulása, annál távolabb kerültek lelkileg egymástól, annál idegenebbüi nézték, annál élesebben bírálták egymás magatartását. Andrásy kissé félszeg, szinte szemérmes és az emberek előtt elzárkózó természete, igyekezete, hogy mindenkiről jót tételezzen fel, mielőtt más véleményt formál róla: az első évtizedekben nem ismert semmiféle keserű érzést Tisza ellen. Csak később, minél több csalódás érte és Tisza minél élesebben szembekerült azokkal az elvekkkel, amelyeket ő a közéletben áthághatatlanoknak tartott, csak akkor ébredt Andrásy lelkében

valami keserű, fájdalmasan-kritikus érzés, mely néha gúnyos kitérőkre készítette. De lelke mélyén, be nem váltottan, sőt zavart tagadásba fulladva, örökké élt benne valami homályos vonzódás Tiszához, a femininebb lélek simuló vonzódása az erősebbhez, a határozottabbhoz, az elszántabbhoz. *Atropos* feljegyzi Andrássy Gyuláról való megemlékezéseiben a Pesti Hírlap 1929 július 4-i számában, hogy amikor egyszer Andrássy Tiszadobon Tiszáról kezdett beszélni, felesége ezzel hagyta el a társaságot: „Most már feleslegesek vagyunk, ha Duci az ő titkos szerelméről (Tiszáról) schwermol.“

Tisza már természeténél fogva sem volt, nem is lehetett ennyire tárgyilagos Andrássyval szemben. Az első időkben mintha benne is élt volna az Andrássy Tisza barátságát kereső érzésnek megfelelő valami atyáskodó vonzalom, amely viszont az erősebbet, a gyengédebbhez vonzza. De minél jobban széjjelágazott politikai útjuk, minél inkább megérezte s látta, hogy Andrássy lelke lehet gyengéd és simulékonyásra hajlamos, de meggyőződésében tántoríthatatlan — annál élesebb szemmel figyelte politikai fejlődését, annál keserűbben bírálta magatartását. És a bírálatában, természetesen nem volt oly tartózkodó, olyan mértéktartó, mint Gyula gróf. Heves temperamentuma, szilaj, indulatos természete sokszor számos tanú előtt olyan kijelentésekre ragadta, amelyek Andrásynál szubjektívebb embert is súlyos rípsztra készítettek volna. Így emlékszem arra az izgatott párbeszédre, amely 1911 november havában a Ház folyosóján jelenlétünkben lefolyt közöttük:¹¹

Tisza Andrássyhoz: Te beszélsz békéről? Kit terhel a felelősség amiatt, hogy hét év óta az ország meg van fosztva nyugalmatól? *Te taszítottad az országot a romlásba!*

Hogyan egyeztethető össze Tiszának ez az indulatos kifakadása, mely Andrássy *hét év óta* állítólag folyó végzetes működését akarja megbélyegezni, azzal az ugyan-

¹¹ Közölve az akkor már teljesen Tiszának behódolt Budapesti Hírlap 1911 nov. 7. számában.

csak Tiszának fentebb idézett kijelentésével, amelyet *alig egy évvel előbb* tett barátja előtt: „Borzasztó szerencsétlenségnek tartom, hogy a múltban félreértések voltak közöttünk és mindenképpen azon akarok lenni, hogy a jövőben ilyenek ne támadjanak.“

És ezen a ponton érünk oda, ahol megválaszolhatjuk az előbb feltett kérdést: Mi volt az, ami elkerülhetetlenül szembe állította és szemben tartotta a két nagy hazafit? Felfogásuk a politikai erkölcsökről, a politika módszereiről, amelyekkel hazájukat erősebbé, alkotmányát biztosítottabbá, polgárait boldogabbá tehetik.

Közéleti felfogásuknak ez az eltérése természetesen következett előbb jelzett jellem- és temperamentumbeli különbözőségükből. Tisza önmagában egyszer lerögzített felfogását, melyet alapos megfontolással meggyőződéssé érlelt, nem egykönnyen ejtette el, vagy módosította. És ezek között a 67-es kiegyezésről való véleménye évtizedek óta sziklaszilárdra kövesült nemcsak agyában, hanem szívében is. Hitt, fanatikus hitt hitt Deák műve változatlan fenntartásának szükségességében.¹² Nem azért, mintha azt tökéletes, a nemzet életigényeit kielégítő alkotásnak gondolta volna, melynek nincsenek hézagai, kétértelműségei, a nemzetre hátrányos intézkedései. De hitt fenntartásának szükségességében, mert politikai krédójának alapvető tétele volt, hogy amint megmozgatják a kiegyezés épületének köveit, amelyet a Lajtán-túli pillérek amúgy is oly *gyengén* támasztanak alá, amelyet a nemzetiségek aláaknáznak, a 48-as követelések egyre gyöngítének: összeomolhat az egész mű, maga alá temetvén magát a magyar államot. Hazafias szíve boldogan fogadta volna azt a fordulatot, amely az uralkodó hozzájárulásával nemzeti törekvéseink teljesítését hozta volna meg. De meg volt győződve róla, hogy ez lehetetlen“ és ennek tudatában *mindenek fölé* helyezte a korona és a 67-es kiegyezés alapján álló nemzet harmóniáját, amely nélkül — hite szerint — eddigi jogainkat sem tudnánk megőrizni. Hogy pedig

¹² Konzervatívabb volt *Deáknál*, aki egy helyen ezt mondja: „Nem szabad gyűlöletessé tenni azon törvényeket, melyeken állunk s amelyekből kiindulva, tovább haladhatunk.“

ezt a nemzet és korona közötti összhangot megőrizhesse, szükségesnek látta a koalíció nemzeti követeléseinek napirendről való levételét, erős képviselőházi többségnek mindenáron való megszerzését és oly parlamenti rendnek megalkotását, amely feltétlen úrrá teszi ott a többség akaratát. Ő — amint már kiemeltem — a kisebbség által nem korlátozott homogén parlamenti többségben látta azt az eszközt, amely egy állandó, céltudatos és nemzetfelvirágoztató kormányzat alkotó munkájának biztosításához feltétlenül szükséges.

Andrássy ellentétes álláspontját jelezze ő maga:¹³ „Tisza erős pártfegyelemmel, szigorú hárszabályokkal, az állami adminisztráció behozatalával akart a szerinte faksiózus ellenzékkel végezni. Ő a fő veszedelmet az obstrukcióban és az ellenzék hibájában kereste, holott én ezekben inkább szimptomát és következményt véltem felismerni, az okot pedig a pártabszolutizmusban láttam. Ő az erélytől várta a gyógyulást, én pedig a pusztá nyomástól csupán ellenhatásra számítottam s igazi javulást nagyobb szabadsággal és tiszta és hamisítatlan alkotmányossággal véltem elérhetni.“

Tisza, a határozott, az egyszer magában eldöntöthöz minden poklokon keresztül ragaszkodó; az erélyt erőszakkal váltogató; a tekintélyt és fegyelmet, ha kell, katonai erővel érvényesítő; a valakiről egyszer megformált véleményét meg nem változtató; csak egy akaratot ismerő: szemben áll az új Magyarország legváltóságosabb évtizedeiben az alkotmány a fennálló rend misztikus rajongójával; a parlament jogait szerető, féltő gonddal őriző veji; minden erőszaktól irtózó val; a konzervativizmust a modern kor reformszükségleteivel összeegyeztetni törekvővel; a gordiusi csomókat nem kardcsapással elvágó, de gondos kézzel kibogozni akaró Andrássy Gyulával. Két különböző, egyformán tiszteletreméltó érvekkel küzdő világfelfogás állott itt szemben egymással, amelynek ellentéteit, éppen, mert olyan mélyrehatóak voltak, csak egyik fél meggyőzésével, vagy legyőzésével lehetett volna megszüntetni.

¹³ Diplomácia és világháború, 163. lap.

Tisza az *adottságok* reálpolitikusa szembe kerül András-syval, aki hitt a *lehetőségeknek* aféban a politikájában, amelynek egyedül megbékítő voltáról egy életen át meg akarta győzni a koronát. Keserűen kellett megérnie, hogy az uralkodó akkor adta meg két kézzel mindazt Tisza helyeslésével, amiért András-sy küzdött, amikor ezen engedékenysége nem menthette meg többé koronáját. E harcaikban Tiszát is, András-syt is a maguk ideáljaiért az a „lelki emelkedettség“ vezette, amelyet *Széchenyi* megkívánt a közélet emberétől. De amíg a világháború megpróbáltatásának nehéz óráiban András-sy, akinek annyiszor kínálták fel a miniszterelnöki tárcát¹⁴ és akinek nem öröm, hanem súlyos felelősséggel járó teher volna a tárca-vállalás, mégis a megértés, a harmónia érdekében késs Curtius ugrásként a többi ellenzéki vezérrel osztozni a háború rettenetes felelősségében, — addig Tisza még ekkor sem látja be, hogy a Treuga Dei egyetlen feltételét: távozását a miniszterelnöki, de nem a miniszteri szék-ből, vállalnia *kell* a haza üdvösségéért. Mert képességeit, erélyét így is nemzete szolgálatában tarthatta volna meg és biztosíthatta volna egyúttal eme lépésével a társadalom összeforrását. De Tisza attól a meggyőződéstől áthatva, hogy *egyedül ő képes* az országot kivezetni válságos helyzetéből, féltve egy koalíciós kabinetből nagy, egységes pártjának összetartását, a maga mindent összefogó pártvezéri tekintélyét, — csak úgy, mint a koronázáskor — nem engedett és hagyta, hogy a világháború „a nemzetet polgárháborúszerű hangulatban találja, hogy párt párt ellen, osztály osztály ellen éles harcban álljon.“¹⁵ Tisza sohasem akarta belátni, hogy nem elég egy ország boldogításához, ha annak országgyűlésén „rendet teremt“ s ott megy minden, mint a karikacsapás. Nem akarta az életben alkalmazni, amit az idézett Deák-lakomán oly szépen mondott: „Mit ér minden paragrafus, ha a háta mögött nem áll a társadalom élő erőinek tömege?“ 1910-ben a koalíció bukásakor a szabadelvű párt utódai-

¹⁴ Hegedűs i. m. 285. l.

¹⁵ András-sy i. m. 168. l.

nak karjaiba menekült közhangulat még elhitethette Tiszával, hogy a nemzet az erős kéz erőszakát is szívesen fogadja.

De 1912 után, az erőszak, az ellenzék kidobásának láttára kijózanodott hangulat s a háború kitörésével nemzeti egységet követelő közvélemény nem hagyhatott kétséget benne az iránt, hogy az ország áhítozza a belső békét a politikai pártok megegyezésével.

De Tisza azt hitte, hogy ha a parlamenti többséget erős kézzel összetartja, ezzel az egész nemzetet össze tudja fogni. A „társadalom élő erőinek“ lélektanát nem ismerte és — minden szép szó ellenére — nem értékelte kellőképpen. Nem hitte el, hogy nem a parlament formálja a társadalmat, hanem a szabadon megválasztott parlament tükrözné a társadalom vágyait, törekvéseit. Vagy ha a magábaszállás csendes óráiban meg is érezte ezt: attól tartott, hogy ez a — szerinte — még éretlen társadalom helytelen irányba terelné országgyűlését s ezért reá, az egyedül helyesen látóra van szükség, aki a maga hazája üdvösségét a legjobb úton keresi. Ezért 1905 után nem bízta többé a társadalomra, hogy a maga vágyai, szükségletei szerint válassza meg képviselőit, hanem eltúrta, hogy Lukács Lászlónak millióival térítsék „jobb meggyőződésre“ 1910-ben a megzavarodott szavazópolgárokat.

Szekfü Gyula, Tisza nagy tisztelője, a történetíró tárgyilagosságával mondja: „Deák sohasem téveszté szem elől, hogy a parlament csak kifejezője, másodlagos derivátuma a nemzetnek... Másként Tisza István, kinél a politikai felfogásnak alapja volt a hit, hogy az országgyűlés a magyarság életének középpontja... Az ő szemében a parlament mikrokozmosz, a nemzeti lét összesűrített, szinte magasabbfokú alteregója, mellyel ha lelkiismeretesen foglalkozunk s bajait meggyógyítjuk, nemzeti munkát végezzünk, a legmagasabbrendűt, mely magyar államférfinak adatott... Azt hitte, hogy a nemzet belső életét megváltoztathatja, ha a beteg központi szervet, a képviselőházat sikerül meggyógyítania. Ez a for-

malisztikus gondolkozás magyarázza folytonos kudarcait.¹⁶

Sokszor halljuk, Tisza István *gyakorlati* politikus volt, ellentétben nagy ellenfeleivel. Egész karaktere, minden szellemi, még fizikai adottsága is erre utalták. És tragikuma abban kulminált, hogy ez a gyakorlati politikus, akinek többször adta kezébe a sors a kormányzást, s ezzel a lehetőséget, hogy alkotasson, végeredményben gyakorlatiatlannak bizonyult, mert jelentősebb alkotás nem maradt utána.

Az ő tragikus példája mutatja, hogy nem lehet *egy* nemzet természetszerű vágyainak ellenére politikát csinálni. Nem lehet hatalmi szóval, az erő igénybevételével útját állani egy olyan fejlődési folyamatnak, amelynek, ha azt évekig, ha századokig mesterségesen betemetve tartják is, valamikor ki kell törnie, mert természetes fejlődési iránya megköveteli ezt. E természetes folyamat ellen minden eszköz igénybevételével folytatott természetellenes küzdelme a fegyvertelen, de természetes fejlődését követelő nemzeti érzéssel szemben tette Tisza művét meddővé, bénította meg alkotási vágyát. Hiába ítélik el a nemzeti ellenállást, az „átkos obstrukciót“, amellyel különben Tisza Kálmántól kezdve minden nagy nemzeti politikus él ideig-óráig a monarchiába szorított magyar államiság védelmében, ebben az ellenállásban az élni akaró nemzeti lélek remegett és tiltakozott. És ez a tiltakozás olyan erős volt, hogy a minden hatalmi eszközzel rendelkező kormányzati politika nem bírta vele.

Ha Tisza nem a százszázalék embere, a „mindenért“ küzdő, úgy 1910-től 18-ig folyó meddő harcai alatt nem egyszer megtalálhatta volna a megbékülést ellenfeleivel. *Berzeviczy Albert*, mint képviselőházi elnök, maga is megkísérelte lemondása előtt az ez irányú közvetítést és ő mondotta 1927 október 31-én: „valamivel több engedékenységkel kiengesztelhetette volna az ellenzéket“. De ő *mindent* akart és *egy csalásra* akarta a mindent s látszólagos diadala dacára, ebbe bukott bele.

¹⁶ *Szekfü*: Három nemzedék, 1920. 323. 1.

Ez a kudarca az, amely hitem szerint, minden ruganyossága, minden további harci készsége dacára, már jóval a háború elvesztésének nyilvánvalóvá válása előtt megtörte őt lelke mélyén. A háborúban oly csodálatos erőt tanúsító Tisza rettenetes lelki vívódáson mehetett keresztül, amikor számot vetett a múlttal és annak eredményeivel. És amikor látta a monarchia közelgő összeomlását, amikor megértette, hogy minden áldozata, minden önfeláldozása hiábavaló volt, mert az épület, amelyet a végén már szinte egyedül tartott vállain, recseg-ropog: nagy lelke megrendülhetett a kételyek súlyától. Erre céloz *Berzeviczy* mondása: „Tisza lelkébe'belopózkodott az a rettenetes gondolat, hogy az ő személyes balvégzete lett hazájának balvégzetévé s a haza sorsa feletti elkeseredését még fokozta egy neme az *önvádnak*“.

Andrássy az ő finom lelkületével nem érzett diadalt jóslása beteljesedésén. Ő is együtt gyászolta nagy ellenfelével mindannak összeomlását, amiért küzdöttek. Mégis az utolsó percben, a monarchia felbomlásakor, még odaül reménytelen szívvel a Ballhaus-Platz-i palota karosszékebe, amelyből egykor Metternich diktált világpolitikát, idősb Andrássy Gyula pedig kialakította a monarchiát. És remegő kézzel lapozza a világ minden részéből érkező diplomáciai sürgönyöket, amelyek közönyös szívvel parentálják el azt a művet, amelyért ő is, Tisza is egész életüket áldozták.

IV.

Tisza István életének egy nagy célja volt. Megóvni nemzetének jogait a monarchia keretében, a 67-es kiegyezés előírta határok között. Ezt a célt pedig csakis a koronával való harmonikus együttműködéstől remélte. Ez az együttműködés — hite szerint — csak akkor válhatik zavartalanná, ha az országgyűlés többsége, az ő irányítása mellett, érvényesítheti akaratát. Ezért kísérelte meg novemberi parlamenti puccsát 1904-ben, amibe akkor belebukott; ezért ismételte meg azt látszólag nagyobb sikerrel 1912 június 4-én. Politikai elgondolásának ten-

gelyében az erős, ellenzéki akadékoskodástól mentes parlamenti többség állott. Hogy pedig ez a többség az ő egyedül helyesnek vallott politikáját érvényesítse, hogy sem 48-as radikális, sem nemzetiségi veszedelmet rejtegető politikát ne követhessen: makacsul ragaszkodott a fennálló *választói joghoz*, amelynek reformját csak a legszűkebb keretekben volt hajlandó eltérni.

Ez a meggyőződése olyan sziklaszilárd volt, hogy ettől még a világháború, a magyar nemzet többségének reformot követelő hangja sem tudták eltéríteni. Sőt, amikor a világháború elvesztésekor, a monarchia Összeomlása küszöbén Andrássyval a királyhoz megy, hogy nagy ellenfelét végre külügyminiszternek ajánlja, kétségbeesve, fejét két kezébe temetve, hallgatja a vasúti kocsiban Andrássy választójogi reformterveit.

Tisza csak következetes volt önmagához, amikor 1910-ben Justh Gyula választójogi programját elutasította. Világnézete, egész koncepciója a 67-ben kiformált alapokon, a kiegyezés után kialakult liberális politikai és társadalmi renden épült fel. Ez az elgondolás a nyolcvanas évek közép- és felső osztályain nyugvó Magyarországra, az előbbi fejezetekben jellemzett, békés és nyugodt fejlődést kereső, a monarchia nagyhatalmi állását szem előtt nem tévesztő rétegekre kívánta a fősúlyt helyezni. Ezeknek volt legtökéletesebb képviselője Tisza István.

De amíg ezen körök jelentékeny része ezt a meggyőződést annál szívósabban vallotta, minél inkább szolgálta egyszersmind ezzel a maga és társadalmi osztályának előnyét, addig Tisza, minden személyes érdeket elmellőzve, kiirthatlan hittel hitte, hogy hazája fennmaradása, nemzeti jellegének megóvása attól függ: megbírja-e menteni Magyarországot az általános és titkos választójog veszedelmétől.

Pedig ebben a felfogásában pártja vezető emberei közül a legsúlyosabbak ellenkező nézetet vallottak. A koalíció bukásakor a kormány új elnöke: *Khuen-Héderváry gróf* 1910 május 7-i választási beszédében kijelenti: „Én a magam részéről nem félek a választói jognak bármiféle

bő kiterjesztésétől“. 1910 május 4-én pedig az *Indépendance Belge-nek* adott intervjuban ezeket mondja: „A kormány programjába vette az általános, titkos választójogot. Kétség sem fér hozzá, hogy meg is fogja valósítani“. Ugyanígy nyilatkozott a nemzeti munkapárt másik vezető tagja, Khuen utódja a miniszterelnöki székben: *Lukács László* is több ízben.

De Tisza — aki 1910-ben a Lukács-féle miniszterelnöki kombinációt ennek a választójogi kérdésben elfoglalt radikális álláspontja miatt hiúsította meg — az egész választási küzdelem alatt, de a következő években is mindig kitarított elutasító álláspontja mellett. Hiába vonultatták fel a statisztika politikamentes szakemberei és saját pártja e kérdésben legtájékozottabb férfiai az érvek és adatok végtelen sorát, annak igazolására, hogy az általa hangoztatott nemzetiségi veszedelem ellensúlyozásával a magyar nép akaratának érvényesítésére meg lehet alkotni a választóknak 2,400.000-2,600.000-ig terjedő, titkos szavazati jogát: Tisza nem volt hajlandó engedni. Még ha hatottak is volna rá a nemzetiségi veszedelem elhárításáról felhozott érvek, de nem hatottak azok a fejtegetések, amelyeket a magyar nép szabad akaratának megnyilvánítása érdekében hoztak fel előtte. Mert Tisza sokkal okosabb volt, sokkal jobban ismerte hazáját, semhogy ne tudta volna, hogy a választójognak, mai szemmel nézve oly csekély kiterjesztése, ahogy az ellenzék akarta, máris újból kiragadhatja a hatalmat pártja kezéből.

Ezt nem önző, személyes érdekét, ambícióját szolgáló szempontból vallotta. De vallotta abból az élete jelszavát képező meggyőződésből, hogy hazája beláthatatlan válság sodrába kerül, ha a közjogi, és a Bécsben ellenzett gazdasági kérdések újbóli napirendre tűzésével nemzet és királya között ellentétek merülnek fel. *És mert tudta, hogy titkos választás esetén újból a függetlenségi párt jutna többségre, ezért a magavezette, „józanabbnak“ hitt nemzeti kisebbségnek akaratát akarta érvényesíteni.* Ezt pedig csak addig volt képes, míg a fennálló választói jog mellett a maga formaszertinti „többségét“ meg bírja őrizni a képviselőházban.

Minél hevesebben követelte tehát a függetlenségi párt ezt a reformot, annál gyanúsabbá vált ez Tisza előtt, annál elszántabban szállott síkra ellene.

A választójogi reformért indított harcot *Justh Gyula* vezette. Apponyi, aki minden kérdést, amely eléje került, a leglelküimeretesebben tanulmányozott, ezt mondta az ellenzéki pártok választójogi konferenciáján 1912 május 30-án: „Justh ismeri a legjobban Vargha Gyulán és Némethy Károlyon kívül a választójogi statisztika kérdését. Engem meggyőzött a „nemzeti veszedelem“ kérdésében. Ez a mi javaslatunk kétmillió négyszázezer választóval biztosítja a nemzeti szempontokat“.

És ez a Justh Gyula a kormány szaktudósai (Vargha és Némethy) által vele már 1911-ben közölt adatok alapján ezt mondja 1911 szeptember 4-én Kolozsvárott: „Ma 56.2% a „magyar“ választó; ez a szám 62%-ra emelkednék, ha az irni-olvasáshoz kötnénk a szavazati jogot... A Duna-Tisza közén a lakosság 73.3%-a magyar és például 57.000 lakos közül 3700 bír csak szavazati joggal. A Királyhágón túl a magyarság 32.9%. Ott minden 35.600 lélekre jut egy képviselő és minden 1152 választó kap egy képviselőt“.

A megegyezés a választójog kérdésében az ellenzék és a szakferfiak, de a kormánypárt egy része között végül is nem lett volna lehetetlen. Mindenki érezte, hogy a fönnálló szavazati jog szűk kereteit széjjelfeszítette az élet, a magyar társadalom új rétegződése, kulturális fejlődése, lassú, bár kétségtelen előhaladása gazdasági téren. Mindenki érezte, hogy a nemzetnek kötelessége a reform élére állani és nem szabad megengedni, hogy azt Bécsből, a magyar alkotmány ellenségei — élükön Ferenc Ferdinánd trónörökösrel — kihasználhassák.

Ma már szinte furcsának tűnik, hogy Lukács László miniszterelnök választójogi javaslatát egyáltalán megfontolás tárgyává tehetette az ellenzék. De mutatja azt a nagy mérsékletet, amelyet ebben az életbevágó kérdésben nemcsak Kossuth Ferenc és Apponyi, hanem Justh Gyula és „radikális“ pártja tanúsított.

1912 május 14-én Justh Gyula lakásán Némethy Károly államtitkár, a javaslat szerzője és Vargha Gyula ismertették velünk, Batthyány Tivadarral, Holló Lajossal, Bakonyival, Lovászyval és velem a tervezet lényegét.¹⁷ Eszerint Lukács öt kategóriát akart felállítani: Húszéves korhatárral azok lettek volna szavazók, akik régi jogon választottak; huszonnégy évvel, akik középiskolát végeztek; harminc évvel, akik négy elemi-t végeztek s ennek a kategóriának kilenc alcsoportja lett volna; továbbá harminc évvel még azok, akik írni-olvasni tudnak, egy éve egyhelyben laknak, 5-10 hold földbirtokkal bírnak, vagy 20-30 korona állami adót fizetnek; végül az analfabéták, ha 10-20 holdas földbirtokuk van, vagy 30 korona állami adót fizetnek.

Az összes felszólalók hangsúlyozták a javaslat ki nem elégítő voltát, de egyszersmind készségünket nyilvánítottuk, hogy annak alapján tovább tárgyaljunk. Különösen a 24 éves korhatárnál a középiskola kikötése és a harmincéveseknél a sok kautéla felállítása támasztott aggodalmat sorainkban. Éppígy a választások tisztaságának biztosítékait hiába kerestük. Végül nem láttunk elég garanciát arra, hogy ha a katonai javaslatokat tető alá hozzuk, meg fogja-e szavazni a valójában Tisza Istvánra hallgató kormánypárt a kompromisszumos választójogi javaslatot.

Mert Tisza István nem titkolta, hogy nem akar meg egyezést az ellenzékkel. Nem titkolta, hogy neki és pártja öt követő részének nem kell Lukács választójogi javaslata. Ő a leszámolást akarta, az ellenzék letörését, a házszabályreformot, a *tabula rasát*, az egész vonalon. A „száz százalék embere“ mindent akart, a teljes, a korlátlan hatalmat a parlamentben. Ezért állította fel pártja május 17-i értekezletén a követelést: az ellenzék köteles, minden kikötés nélkül, nyomban letárgyalni a katonai javaslatokat.

így hiúsult meg a választójogi reform 1912-ben, amely megalapozhatta volna a parlamenti békét és ennek nyomán tető alá juttathatta volna békés megegyezéssel a

¹⁷ 1912 május 15-i feljegyzés.

katonai reformjavaslatokat. A magyar nemzet két év alatt kétszer mulasztotta el az alkalmat, hogy új, szélesebb alapokon nyugvó népakaraton építse tovább a modern fejlődésre vágyó országot. Elmulasztotta először, amikor a nemzeti koalíció idején nem tett eleget elvállalt kötelezettségének és a koronától nyert megbízatása alapfeltételét: a választójogi reformot nem valósította meg.¹⁸ És elmulasztotta, amikor Lukács László javaslatának alapján nem hozta létre e kérdésben a megegyezést a parlament pártjai között. Első esetben Andrassy Gyula félnksége olyan javaslatot alkotott, amely mesterséges pluralitásával elfogadhatlan volt a nemzet előtt. Lukács kormánya idején pedig Tisza István mindent lehengető akaratereje keresztezte fele útján a megegyezést kormány és ellenzék között.

Mert Tisza nem nézte a nemzet társadalmának *egésztét*, mely jelentékeny részében nem bírt képvisellel a törvényhozásban. Ő csak azt a szűk keretek közül kiválasztott képviselőházat látta, mint az ország képviselletét, amely hatvanhét óta a közügyeket intézte. És ebben is, ennek minél teljesebb megtartásában látta a maga nemzetfenntartó és a monarchia egységét megörző biztosítékát. Nem volt benne kellő érzék az *organikus fejlődés* iránt, amely egy nemzet életében végbemegy. Ő csak a *meglévőt* látta, és hazafias aggodalommal csak az azt fenyegető veszedelmet értékelte, de nem bízott a nemzet őserében, amely felszív, asszimilál, meggyőz kulturális és gazdasági fölnyével, ezeréves múltjával, nagyjaink példaadásával.

A választójog és a birtokpolitikai reform kérdéseiben mutatkozott meg legélesebben, hogy minden nagysága mellett Tisza István nem volt alkotó, teremtő erő, aki látnoki szemmel belelát a nemzet fejlődő életébe, aki lépést tudna tartani a körülötte élő világ haladásával.

¹⁸ Tisza politikai visszavonultságában ezt a koalíció érdemének tudja be, és éles szavakkal rója meg a hozzá közelálló Az Újság szerkesztőségét, hogy a kormány eme mulasztását ennek szemére hányja.

Hogy mily végzetes mulasztást követett el Tisza a választójog kérdésében, mutatja ki *Szekfü* Gyula klaszszikus fejtegetésével:¹⁹

„A vezetők még oly nemes egyéniségét, egy Tisza Istvánt, ifjabb Andrássy Gyulát és társaikat a történelem nem mentheti fel az alól, hogy a «történelmi osztályokat» a nemzettel azonosítva, nem tértek új utakra és népüket nem vezették be az ígéret földjére. A koalíció után Tisza alkotása: a nemzeti munkapárt, változatlanul fenntartotta az elavult konstrukciót és jellemző módon Trianonig nem került sor a politikai jogok kiterjesztésére.“

V.

1916 június 16-án a magyar képviselőház egy egész ülést szentelt a *földbirtokreform* kérdésének. Alkalmat erre a függetlenségi és 48-as párt megbízásából benyújtott indítványom adott, mely így hangzott: „Földbirtokpolitikánk gyökeres reformra szorul. Utasítsa ennél fogva a képviselőház a kormányt, hogy a reform keresztülviteléhez szükséges lépéseket haladéktalanul tegye meg, a reform előkészítésére országos bizottságot alakítson és ezirányú összes intézkedéseiről a legközelebbi ülészakban jelentést tegyen.“

Ennek az indítványnak következő a története: A függetlenségi és 48-as párt tagjai már a koalíciós országgyűlés összeülése óta sűrűn foglalkoztak agrárpolitikai és földreformkérdésekkel. A földművelési tárca költségvetéseinek tárgyalásakor évről-évre érdekes beszédek hangzottak el e tárgyban, amelyeket az előző ciklusban az alkotmánypárt részéről Bernáth István, Serbán János, Krolopp Hugó értékes felszólalásai gazdagítottak. Míg konzervatív részről a törzsöröklés kérdését taglalták, padjainkról a Darányi Ignác által támogatott telepítés kérdését, emellett a járadékbirtok problémáját s főképp az egészségtelen birtokmegosztás állami reformjának szüksé-

¹⁹ *Szekfü*: Magyar Történet V. kötet, 1936. 594. lap.

gét hangoztatták, jóval előbb, mint ahogy a kisgazdapárt első képviselője felszólalt a képviselőházban.

De átfogóan e kérdést még az országgyűlés egy nagy politikai pártja sem tárgyalta.

Minél jobban elhúzódott azonban a háború, minél hangosabb lett a fronton és a front mögött a kérdés: a hazatérők ki lesznek-e zárva ezentúl is abból, hogy földhöz jussanak, annál élénkebben ébredt fel a függetlenségi párt soraiban az óhaj: vitassuk meg e kérdést az országgyűlés színe előtt.

Egy szép napon *Apponyi Albert* felkeresett a képviselőház folyosóján és megkérdezett: nem óhajtanám-e az idevonatkozó indítványt megtenni.

Hogy éppen engem választott, az abban találta magyarázatát, hogy tíz esztendőn át a képviselőházban és a sajtóban foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel s Magyar Birtokpolitika című könyvem elnyerte tetszését.

Szívesen vállalkoztam erre a feladatra, bár tudtam, hogy szembe fogok kerülni a miniszterelnökkel, aki nem fogja elmulasztani az alkalmat, hogy álláspontját kifejtse.

Néhány nap múlva felkerestem Apponyit budavári Werbőczy-utcai kis házában, melynek földszinti dolgozószobájában fogadott. Előadtam a birtokreform kérdésében való álláspontomat és konkrét javaslatban, pontokban óhajtottam leszögezni kívánságaimkat. E pontok szerint utasítandó volt a kormány: dolgozzon ki a következő ülészig törvényjavaslatot, amely elsősorban a kötött birtok megmozgatásával indítsa meg az egészséges birtokmegoszlást.

Apponyi rendkívüli figyelemmel hallgatta meg úgy a külföldi, mint a belföldi viszonyokról szóló fejtegetéseimet, különös érdeklődéssel a magyar birtokmegoszlási statisztikát. Indítványom előadása azonban gondolkodásba ejtette. Majd arra kért: álljak el konkrét indítványom előterjesztésétől.

— Az ellenzéknek nem feladata — mondotta — konkrét javaslatokat tenni. Nem is célszerű, mert ezzel bizonyos mértékig megköti magát, anélkül, hogy a kormány álláspontját ismerné. Elmellet, mint magad mondod, a

jelenlegi birtokmegoszlást pontosan nem ismerjük s a kormány hivatalos felvétele nélkül nem is ismerhetjük meg.

— De, bevallom, — folytatta — súlyos aggályom van a kötött birtoknak így általánosságban való kipécézése ellen. A hitbizományokat kétségtelenül meg kell mozgatni, ott, ahol jogos és egészséges földszükséglet van, ahol a hitbizomány a megélhetés és szaporodás útját állja, ahol a hitbizományi birtok kisbirtok képzésére alkalmas. Ezeknek a kötött birtokoknak az erdős perifériákra való áthelyezése nemcsak szociális, de nemzeti érdek is. Éppígy nem kifogásolható a kötött birtoknak napiáron való megváltása ott, ahol a földre szükség van, amivel igen sokszor a hitbizomány élvezőjén is könnyű tünk, mert megszabadulhat terheitől, beinstruálhatja többi birtokát, részt vehet az ország iparosításában, városaink kiépítésében. Más a helyzet a holt kéz ingatlanainál. Itt nagyon élesen kell különböztetni. A tanítórendek ingatlanaihoz például nem szabad hozzányúlni. Ezek nagy és az állam mai helyzetében pótolhatatlan missziót teljesítenek. Éppen így vigyáznunk kell a világi papság birtokkérdésében. Jelszavak is sokban hozzájárultak a való helyzet elhomályosításához. Nézzük csak főpapjaink életét. Szerény, nagyon egyszerű körülmények között élnek, kényelmet szinte nélkülöző környezetben, polgári konyhát, csekély személyzetet tartván. Jövedelmük 90 százalékát azokra a kulturális és szociális célokra fordítják, amelyek egyedül az ő támogatásukból tartják fenn magukat. Igaz, szerény jövedelmük egyik főoka, hogy rosszul gazdálkodnak és hogy — főképp a múltban — tapasztalatlanságból igen alacsony bérért adták ki birtokaikat. Ezért nem annyira a holtkézi birtok kisajátítására kell e részben a súlyt helyezni, — bár indokolt esetben erre is meg kell adni a lehetőséget, — mint inkább arra, hogy a papi birtokok élvezői köteleztessenek a modern gazdálkodás bevezetésére s hogy e célból kellő forgótőkéhez jussanak, módot kell találni, hogy birtokaik erre alkalmas részét megmozgathassák.

— Én — fejezte be Apponyi — mindenesetre öröm-

mel üdvözlöm ezt a mozgalmát, csak azt óhajtanám, hogy mi ne menjünk részletekbe, de vigyük keresztül, hogy a kormány kénytelen legyen e kérdéssel komolyan foglalkozni.

Apponyi óhajára nyerte az indítvány fentebb közölt formáját.²⁰

*

Egy hónap múlva került sor az indítvány megindokolására a képviselőházban.

Pártja unszolására Tisza István először ezt sem akarta megengedni. De Apponyi közbelépésére mégis napirendre tűzték.

Zsúfolt Ház előtt nyitotta meg az elnök az ülést, melynek egyedüli tárgya ezen indítvány megokolása volt. Kormánypárt és ellenzék feszülten várta: meddig megy a függetlenségi párt követelései a birtokreform kérdésében és milyen határig hajlandó engedményeket tenni Tisza, akinek e téren való merev álláspontját mindenki ismerte.

Beszédemben a külföldi viszonyok és a magyar birtokmegosztás ismertetése után, amit az egész Ház a legnagyobb figyelemmel hallgatott meg, oda konkludáltam, hogy 15 és félmillió hold meg nem mozgatható földbirtok volt Nagy-Magyarországon, amelyből leütve nyolcmillió hold erdőbirtokot és a telepítésre nem alkalmas legelőt stb.: 5-6 millió kat. hold földbirtok marad, amely telepítésre, tulajdonba vételre és haszonbérletre alkalmas. És így folytattam: „A mai világrengető, gondolkodást átalakító korszak láttára, fel kell merülnie annak a kérdésnek: nem államérdek-e, nem az egész nemzetre háruló kötelesség *egészséges és békés úton* lehetőleg megmozgatni a nagy latifundiumokat. Nem államérdek-e szaporítani azon kisbirtokok számát, amelyek oly életképeseknek bizonyultak mostoha viszonyok között is... Magyarország mezőgazdaságának legfőbb pillére akkor lesz lerakva, ha kis gazdaságainkat *egészséges egységekké* tudjuk kikerekí-

²⁰ 1916 május 7-i feljegyzés.

teni, ha azokat megbírjuk szaporítani s ha ezáltal egy, a mainál sokkal számosabb mezőgazdasági osztályt tudunk teremteni“.

És a reform alapelveiről ezeket mondtam: „E reformnak két fő irányeszméből kell állani. Az egyik az, hogy mindennemű földmegmozgató akciónak a termelés igényeinek megfelelően kell végbemennie, egy ilyen eljárásnak tehát a meglévő erőviszonyok arányában szabad csak lefolynia, ami annyit jelent, hogy egyik vezérlő motívumként a termelés fokozását kell e téren is szem előtt tartani ... A másik momentum, amely feltétlenül szem előtt tartandó, hogy nézetem szerint több földet megmozgatni, mint amennyire szükség van, nem volna célirányos és nem volna helyes.“

Megoldási módként ajánlottam:

„Elsősorban az államnak kell az egész telepítési és parcellázási akciót kezébe venni. Az előkészítő munka²¹ ideje alatt az-államnak kötelessége úgy a kötött, mint a szabad birtokok tulajdonosaival tárgyalni azon birtokok egyeségi úton való átengedése iránt. Kötelessége volna tervet készíteni a kincstári és alapítványi birtokaink telepítésre alkalmas részeinek miképpen való felhasználásáról. Kötelessége volna továbbá az államnak megfelelő telepítési alapot létesíteni. Amikor milliárdokat áldozunk — az ilyen akció számára néhány millió²² befektetése nemcsak a legnagyobb nemzeti kötelesség, de az állam számára a legjövödelmezőbb beruházás is.“

„A főcél itt *békés úton*, ha lehet, és ahol makacs ellenállásra találunk, az államnak a közérdekre irányuló hatalmi eszközével megmozgatni a földet, amelyre a magyar kisgazdának szüksége van... Ennek a szükségességnek felismerése az erkölcsi erőnek oly mértékéről fog tanúságot²³ tenni, hogy én ebben látom egy jobb jövődjövételének biztosítékát.“

A másfélórás beszédre *Tisza István* miniszterelnök hosszasan válaszolt. Kiváló debatterként, érvelésének köz-

²¹ A pontos statisztika s az igénylés felvételére^

²² Hol vagyunk ettől 1943-ban?!

²³ Képviselőházi Napló, 1916 június 16.

pontjába azt a kérdést állította, amelynél a maga pártja legnagyobb helyeslésével találkozhatott. Kiragadta tehát beszédemnek azt a részét, amelyben a liberalizmusnak gazdasági csődjéről beszéltem és kimutattam, hogy már a szabadelvűség hazájában: Angliában is belátták, hogy a szabadjára hagyott gazdálkodás a mezőgazdaság pusztulásához vezet s ezért már az 1907-es *Land Act-al* az államnak beavatkozási jogot biztosítottak. Annak hangsúlyozásával, hogy ő elveit nem szokta változtatni, ezt a reá annyira jellemző kijelentést tette: „Én azt hiszem, azon elvek, melyek megérdemlik az elv nevet, az illető személyével összeforrott élő valóságok és azok megváltoztatására lehet igen keserves tapasztalatoknak nehezen megérlelődött gyümölcse,²⁴ de semmiesetre sem olyan könnyű dolog, mint egy másik köntös fölvétele“. Azután a liberalizmusról dicsőítő himnuszt zengvén, mert ez a kis egzisztenciák nevelésére és védelmére törekszik, a közép- és nagybirtok termelésbeli fölényéről szólott hosszabban, szemben a kisbirtokkal. És hozzátette: „Tartózkodnunk kell attól, hogy itt egy nagy, általános, rohamos nemzetboldogító és majdnem nemzetújraalkotó akciót rezigtesünk a közvélemény előtt, mert ha jót akarunk, ennek az akciónak nagyon is specializálnak, nagyon is korlátoznak kell lennie, ennek kellő kautélák, kellő óvatosság mellett lépésről-lépésre kell a tényleges erőviszonyokhoz mérten előre haladni“. Annak hangsúlyozásával, hogy „egyáltalában nincsen sürgős szüksége annak, hogy a birtokpolitika a maga általános vonatkozásaiban most kerüljön megoldásra“ kiemelte, hogy nem tartja azt, hogy itt egy rohamos átalakítási akcióba kelljen belemenni, de tartja azt, hogy állandó gondoskodás tárgyává kell tenni a birtokváltozásokkal járó összes jelenségeket. És koncédálta végül, hogy a háború rokkantjainak birtokpolitikai téren való megsegítését meggondolás tárgyává kell tenni beszédem alapján, de „ezekről a kérdésekről ma talán korai és célszerűtlen volna konkrét alapon beszélni“.

²¹ Két évvel és néhány hónappal később sajátmagán kellett neki, a nemzet kárára tapasztalnia.

Nem is beszéltek róla többet az összeomlásig, mert Tisza nemcsak hogy nem volt hajlandó „konkrét alapon“ erről beszélni, s egészen szerény, előkészítő tanulmányokat kívánó indítványunkat elfogadni, de még azt sem engedte meg, hogy a képviselőház vita tárgyává tehesse ezen indítványt.

*

A képviselőház terme, folyosói kiürültek. Én a néptelen keresztfolyosón ültem és a gyorsiroda beszédlevonatát olvastam, amikor valaki letelepedett mellém a piros kerevetre.

Feltekintettem. Tisza István volt.

Eddig még sohasem érintkeztünk egymással. Ő az 1906-os képviselőháznak nem volt tagja, 1910 óta pedig olyan ellentétek választották el egymástól a kormánypartot és a baloldali ellenzéket, amelyek szinte kizárták tagjaik személyes érintkezését.

Most mégis nyugodtan, szinte természetesnek találva találkozásunkat, megszólalt:²⁵

— Örülök, hogy a véletlen megengedte, hogy megmondhassam: mai felszólalásod komoly tanulmány volt és szívesen hallgattam. Normális viszonyok között a legtöbb tételedet magam is aláírhatnám, kettő kivételével. Mindkét kifogásodra válaszoltam. Mégis, ha már találkozzunk, szeretnék a liberalizmusról mondottakhoz még valamit hozzátenni. Ne hidd és ne higgyétek, hogy a liberalizmus bármely vonatkozásban is lejártá volna magát. A liberalizmus él és élni fog, mert ha megbuknék, — a reakciónak kellene következnie. Ez a reakció pedig akkor nemcsak birtokpolitikai téren, hanem még alkotmányjogi téren is pusztítólag mutatkoznék.

Levette egy percre pápaszemét és kissé hunyorgó szemmel rámtekintett. Először láttam közletről szemeit. Nem volt azokban semmi fenyegető, gúnyos, vagy kihívó. Két komoly, mélységesen komoly, szinte szomorú szem tekintett rám. Volt a nézésében fáradtság és mégis valami különös elszántság.

²⁵ 1916 június 16-i feljegyzés.

Újra feltette pápaszemét és csöndesen mondta:

— Mit akartok a helyébe tenni ennek az ócsárolt szabadelvűségnek, amely ötven év alatt naggyá tette az országot. Mi voltunk a kiegyezés előtt? Kis, elnyomott ország, kezdetleges mezőgazdasággal, amely nem ismerte a modern vetésforgót, a gépeket, nemesített magvakat, amely ugarral gazdálkodott, ma már múzeumba való ekével szántott, minden évben kipusztulni látta szőlőjét s feleannyit sem termelt, mint ma. Mi volt a gyáriparunk? Néhány malom, téglavető. Kereskedelmünk akkor tapogatódzott a külföld felé. Mi volt Budapest? Te nem tudod, mert még a világon sem voltál. De én tudom, amikor első németországi utamról hazatértem, megdöbbenve láttam elmaradottságunkat. És amivé azóta lettünk szerény eszközeinkkel, azt mind a liberalizmus korában vittük véghez. Csak ha az emberi képesség és akarat, a törvény korlátai között, szabadon érvényesülhet, hidd el, csak akkor élheti ki az ember a maga tehetségét és dolgozhat, teremthet igazán, a maga és a társadalom kedvére.

Csodálkozva hallgattam. Nem voltam elkészülve, hogy Tisza hirtelen ilyen probléma fejtegetésébe kezd. Mosi láttam, hogy beszédemnek idevonatkozó része bánthatta legjobban.

— Kegyelmes uram, — mondtam — messze, túl-messze vinne, ha most a szabadélvűség fény és árnyoldalairól beszélénk. Én sohasem tagadtam és tíz év előtt, legelső parlamenti beszédemben erről szóltam is, hogy a liberális eszmék egyidőben nagy szolgálatot tettek a nemzetnek. Kifejtették az országot 48 előtti burkából s a modern állami és gazdasági élet útjára vezették. De te nem hiszed el, — amint mai beszédedben kissé gúnyosan mondtad nekem — hogy elvek elkophatnak, s akkor könnyedén másikat vehetnék helyükbe. Ezt te a magad részéről szinte árulásnak tekintened. Pedig nézz csak körül. Elvek, rendszerek kiélik magukat, elkopnak s — ne vedd rossznéven — hibát követ el az, aki azokhoz elkopásuk után is ragaszkodik. A szabad gazdálkodásnak nemcsak nálunk, de a *laisser-faire* hazájában megmutatózó hibáira, mulasztásaira rámutattam és nem tagadom,

rendületlenül vallom: a magyar mezőgazdasági politikának vezetésre, állami és társadalmi irányításra van sürgős szüksége, ami nem jelentheti az általad említett „gyámkodás és örök kiskorúságban tartást“. Mert én nem a járadékbirtok, vagy az örökbérlés behozatalára, én a föld megmozgatására helyeztem a súlyt.

— Aber nur vom schlechten zum guten Wirten — mondotta Tisza — ahogy a német mezőgazdasági irodalom mondja. És vájjon az általad annyira hangsúlyozott termelés fokozása be fog-e következni, ha a föld megindul a nagybirtokostól a törpebirtokos felé.

— Részben igen — válaszoltam. — A holtkéz és sok nagyuralom ma sem termel többet, mint a kisgazda. De míg a nagygazdáknak évtizedek óta megvolt a lehetőségük, hogy képezzék magukat, hozzáértő tiszteket tartsanak, beruházásokat eszközöljenek, amit elmulasztottak, addig a kisgazdákat senki sem művelte, senki anyagi támogatásban nem részesítette. Itt az állam sajnált pár milliót évente a gazdasági képzés erőteljesebb kiépítésére, nemesített vetőmag kiosztására, gép kihitelezésre és most mégis a kisgazda elmaradottságára hivatkozunk.

Tisza elmosolyodott és rátette a kezét a karomra:

— És ez mind a szegény liberalizmus bűne. Ez legfeljebb a mi mulasztásunk, ahogy a ti koalíciós kormányotoké is volt, bár ti a liberális párt esküdt ellenségei voltatok. Azt hiszed, ha te a liberális szót a demokráciával helyettesíted be: mást értesz alatta, más elveket követsz. Vagy liberális vagy, vagy nevezzünk demokratának és akkor az egyéni szabadságot tiszteled az állami rend korlátai között, és nem akarsz örökös állami beavatkozással az egyéni kezdeményezés és munka kerékkötője lenni; vagy nem vagy liberális, és akkor már reakciós vagy, a szabadság korlátozója, aki az állami omnipotencia képében zsarnoki módon rá akarod erőszakolni az államra azt, amit polgárai nem látnak esetleg szükségesnek.

És hozzátette:

— Ha majd üt a béke órája, gondolkodhatunk, hogy mily lépések szükségesek birtokpolitikai téren. A mai légkörben nincs ennek itt az ideje. Ha az Úristen megengedi,

hogy újra visszatérhessünk a békés munkához, akkor majd felvehetjük újból azt a fonalat, amelyet te ma kézbe fogtál, — és én elejtettem.

Még mindig mosolyogva keztenyújtott. Egy perc múlva eltűnt magas, szikár alakja a miniszteri szobák folyosóján.

VI.

Tisza István végigküzdötte az első világháborút. Végigküzdötte a fronton és a front mögött az egész nemzetért, az egész monarchiáért való felelősséget vállalván. Végigküzdötte agyával, szívével, egy erős férfiú minden erejével. Évek ideget felórló nappalai, álmatlan éjszakái mind hazájának szóltak. Négy éven át bizonyára nem volt egy órája, amikor nemzetének sorsa ne foglalkoztatta volna. És kint a fronton, katonái között is a magyar sors nagy kérdései tépdesték lelkét.

E tépelődései közben vájjon olyan biztosnak érezte-e a maga igazát? Szava még határozottan hangzik a parlament vitáiban, de ehhez erőt vájjon nem a bajvívás láza kölcsönöz. És minél jobban vakra fordul a kocka, nem ébred-e fel mind élesebben a kérdés lelkében: hová vezet végül ez az ő útja, amely a makacsság köveivel van kikövezve.

Tisza István lelkét a hazafias felelősség érzése sokkal jobban megülte, semhogy könnyedén elsöpörhette volna magától ezeket az aggodalmakat. És minél jobban foglalkoztatták ezek az aggodalmak, annál világosabban kellett, hogy felderengjen előtte, hogy tévedett, amikor nemzetének egész belső politikáját legjobbjai ellenére a saját-maga ellentétes meggyőződése szerint szabta meg. Látnia kellett, hogy amíg a frontokon a nemzet élethalálharcát vívja, idebent egy politikailag szétszaggatott társadalom nem tudja megtalálni lelki békéjét. Hiába hirdették a hivatalos és félhivatalos sajtó harsonái a politikai harmóniát, ő tudta, érezte, látta, hogy a csatatereken küzdő nemzet lelkén ugyanaz a féreg rágódik, amely az ország belsejében dolgozó polgárságot emészti. Politikai és gazdasági jogai mesterséges korlátozottsága.

És mégis, még most is tagadja a titkos választójog szükségességét, még most sem vallja be egy átfogó föld-reform parancsoló sürgősségét. De vájjon nem él-e a *kétely* lelkében, hogy valójában helyesen cselekszik-e? Számos jel vall arra, hogy minél tovább húzódik, minél reménytelenebbé válik odakint a kétségbeesett küzdelem, annál mélyebben veri bele lelkébe karmait a kétség: vájjon helyesen cselekedett-e, amikor nem nyújtott béke jobbot idejekorán politikai ellenfeleinek, akik készek voltak az egész társadalom összefogása érdekében a vele való felelősségvállalás hálátlan szerepére.

Ennek a marcangoló kétségbeesésnek tudható csak be, hogy amikor végül a harctéren az összeomlás jelei mutatkoznak, Tisza mindenképp megdöbbenésére 1918 október 17-én ezt mondja a képviselőházban: „Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály tisztelt képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük. Elvesztettük, nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még szívós és hősies védekezést kifejteni, de az erőviszonyok eltolódásával a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet és ennél fogva keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak.“

Ez a hang már *nem* a magabizó, a maga igazáért százszázalékgig küzdő férfiú szava. Ez már az évek álmatlan éjszakáin nyugtalanul hányódó, kétséget kétségre halmozó, elgyötört lélek kiáltása, aki végül is predesztinációs hitében keres megnyugvást.

Hogy milyen hatást váltott ki ez az önvallomás a gyötrődő embert meg nem értő lelkekből, mutatja Windischgraetz herceg megjegyzése: „Es war glatte Kapitulation vor Károlyi. Es war eine Selbstzerfleischung. Hara-kiri. Ein verblüfftes Haus erkannte, das etwas Ungeheuerliches im Innern dieses Mannes vorgegangen sein müsse.“²⁶

Az az ember, aki magát szent meggyőződéssel küldé-

²⁶ Vom Roten zum Schwarzen Prinzen, 328. lap.

tésés férfiúnak hitte, aki mindent elért, amit magyar közéleti férfiú elérhet, a nemzet s az egész monarchia sorsdöntő óráiban annak sorsát kezében tartván; aki királya fejére tette Szent István koronáját, — most erezi, sejtí, hogy nem tudja azt azon a főn megtartani.

Milyen tragikus ez a lelki összeroppanás azután az eget verdeső önbizakodás után, hogy isteni rendeltetés bírta reá nemzete sorsának intézését. Milyen rettenetes ez a zuhanás, amely összetöri meggyőződését, semmivé teszi élete művét, porba sújtja annak mesterét. Nem lopódzhatott-e be lelkébe az a rettenetes gondolat, hogy az ő személyes balvégzete lett hazájának balvégzetévé.²⁷

Volt idő, amikor 13 évvel ezelőtt hasonló kérdések rázták meg lelkét. Akkor a nemzet a szűk választójog dacára megvonta tőle és egész politikai rendszerétől bizalmát. Mily zuhanás volt az! És mily fájdalmas csalódás mindenben, amiben hitt. De akkor erős, férfias lelkében még élt a hit, hogy a Gondviselés nem hagyhatja el fiát, aki ilyen tiszta meggyőzéssel képvisel egy ügyet. És akkor mintha az isteni akarat pártját fogná, felemelné, bízóvá tenné.

De most csak romokat lát maga körül. És fel szeretne kiáltani, úgy, amint *Széchenyi* kiáltott szent örületében:

— Én a csillagokban olvasok, vér és vér mindenütt...

És ez az önkívület most azt tanácsolja, hogy menteni próbálja, ami még menthető. Október 31-én azt üzeni a munkapárti klubba: „minden jóra való embernek kötelessége, hogy a forradalmi Károlyi-kormányt kibontakozás munkájában támogassa.”²⁸ Ezt igazolja *József főherceg* is, aki 1929 április 29-i emlékbeszédében ezeket mondja: „Mint homo régiusz kérttem Tiszát magamhoz. Nézete az volt, hogy bízzam meg Károlyit.”

De ez az intelem már későn jött. Egy hónappal előbb nem egy Károlyi-kormány, de egy nemzeti koalíció, amelynek ő maga is tagja kellett volna, hogy legyen, erős

²⁷ *Berzeviczy* Albert 1927 okt. 31-i Tisza emlékbeszéde.

²⁸ Barabási-Kun *József*: Tisza emlékkönyv, 1922. 76. lap.

kézzel, okos reformokkal feltartóztathatta volna a belső bomlást s a hadszíntéren való összeroppanás egységes polgári kormányzatot talált volna idebent.

De az óra, az óra, amely néha visszahozhatlan alkalmat nyújt, elmúlt, anélkül, hogy a nemzet megragadhatta volna a sors által felajánlott alkalmat. Akkor még Tisza nem tudta legyőzni *önmagát*, hogy odaálljon a sorba, amelyben a nemzet első fiai állottak, hogy kéz a kézben siethessenek a belső béke helyreállítására.

E belső békét az ő politikája borította fel végleg 1912 június 4-én. Az erőszak fegyverével szerzett magának győzelmet, mely pyrrhusi győzelemnek bizonyult. És nem volt hajlandó ezt jóvátenni, mikor már Keleten felpiroslott az ég alja a feldübörgő ellenségtől; nem volt hajlandó megbékélni, amikor a lealázott, meghurcolt ellenzék a háborús évek tüzeiben kész volt feledni minden méltatlanságot, meghurcolást és kész volt összefogni vele a belső front megerősítésére. A választói jog reformja, a földreform kérdése, minden, ami a hadbavonult nemzet és az itthonmaradottak számára egy jobb, megértőbb jövő zálogaként jelentkezett: az utolsó percig rideg visszautasításban részesült nála. A kormányzást bár át kellett adnia, de a mindent lefékező hatalmat, amelyet ő és nagy pártja képviselt, nem volt hajlandó az ellenzékkel megosztani.

VII.

Tisza elbukott és bukásában a nemzet mártírjává lett. Halála — amelyben újra visszanyerte hitét, erejét, — az utolsó percek döbbenetében megvigasztalhatta azzal a tudattal, hogy ha hibázott, úgy megfizette a legnagyobb árat: életét áldozhatta hazájáért. És megenyhülhetett fájdalmakban háborgó lelke, hogy Isten e rendelkezése szerint beteljesíthette, amire rendeltetett. Büszke szíve meg tudott alázkodni a lelki mardosások alatt és meg tudott tisztulni annak tüzeiben.

Nagy volt életében és nagy halálában. De nagysága nem akkor tűnik ki, ha dicshimnuszt zengünk róla és hi-

bátlannak akarjuk elhíttetni. *Tragikus nagysága a maga valódi mivoltában akkor magasodik ki igazán, ha meglátjuk és megértjük benne az embert, nagy erényeivel és nagy gyengéivel.*

Olyan egyéniség volt, amilyent keveset termel ki egy századév alatt a magyar televény. Dacos, büszke, erőszakos magyar, tele hittel, nagyot akarással. Olyan, aki ha nem kerül bele a dualizmus taposómalmába, ha nem kényszerül a meglévő megtartása érdekében a megalkuvásra; nemzete nagy apostolává lehetett volna. De sorsa a legnehezebb szerepre jelölte ki, hogy közvetítő legyen nemzete és királya között, s ezek sokszor ellentétes érdeke felőrölje erejét, életét. Sorsa ide állította, hogy leélje létét az óriási dilemmában: hogyan bírja ideig-óráig fenn tartani a monarchia nagy hatalmi pozícióját, amely — hite szerint — nemzeti létünk kérdése volt s hogyan tudja ennek érdekében nemzetét jogos nemzeti aspirációi kiteljesítésében féken tartani.

Hogy milyen súllyal nehezedett e feladat vállaira, azt csak az tudja felmérni, aki Tiszának e kérdés fölötti vívódását egy-egy elejtett szavából meg tudja érteni.²⁹ Mert senki se higgye, hogy Tisza István nem vágyakozott a nemzeti jogok kivívására. Senki se higgye, hogy minden konzervatívizmusa, minden makacssága mellett nem érezte lelke mélyén hazája tragikumát, amely Ausztriához való viszonyában rejlett. A magyarsága és a dualizmus rákényszerítette politika súlyos ellentéte ott rágódott lelkén és bizonyára sokszor fel szeretett volna hangosan kiáltani, hogy fájdalmas szóval tiltakozzék a törvényhozás termében a hazafiatlanság vádjá ellen.

De csak ült ilyenkor némán, szótlantul. Szemüvegjének vastag lencsái eltakarták két szeme nézését. Vájjon nem lopódzott-e ilyenkor egy-egy könny titkon, szégyenkezve a köszívű ember unokája szemébe?

²⁹ *Martin: Staatsmänner des Weltkrieges, 68. 1.: „Zwanzig bittere Jahre hindurch — hat Tisza geschrieben — habe ich mich mit dem Gedanken gequält, dass die Monarchie zum Untergang verdamnt sei, und die ungarische Nation mit Ihr“.*

Ki tudná ezt. Egyetlen szó sem árulta el: mit érés ilyenkor. Teste nem mozdult. Csak, ha már — talán — tűrhetetlennek érezte a vádat, fonta össze két karját a mellén, mintha vissza akarná szorítani feltoluló érzéseit.

Hite a legnehezebb percekben is felemelte szívét. Ez a hit adott erőt neki. Ez sugárzik ki azokból a szavakból, amelyeket egy elesett katonája sírja fölött mondott 1917 augusztus 11-én.³⁰

„Jóságos Isten. Mi gondviselő édesatyánk! Te benned bízunk, Uram! Tehozzád fohászkodunk! ... Készen állunk, Uram, s ha úgy rendezed, feláldozzuk hazánkért életünket. Hiszen porszem vagyunk a Te kezében, földi életünk múló pillanat az örökkévalósághoz képest. Ha a harcból ép egészségben hoz vissza szeretteinkhez gondviselő Kezed, áldani fogunk Téged s megfogadjuk ezentúl, hogy meg fogjuk becsülni a béke áldásait és hálánkat le-rovandó, buzgólkodni fogunk a szeretet építő munkájában. Ha azonban másképp végeztetett el, gyermeki alázattal nyugszunk meg határozatodban. Legyen meg a Te akaratod! Csak arra kérünk, hogy ne hiába essék áldozatul ez s hogy fogadd kegyelmedbe azokat, akik ebben a küzdelemben ontották vérüket.“

³⁰ Dr. Nagy Miklós közleménye.

TARTALOMJEGYZÉK

Ferenc József.....	5
Két trónörökös.....	94
Tisza Kálmán és a magyar liberalizmus.....	156
Justh Gyula és a 48-as Magyarország.....	212
Tisza István és a liberalizmus alkonya Magyar- országon	260